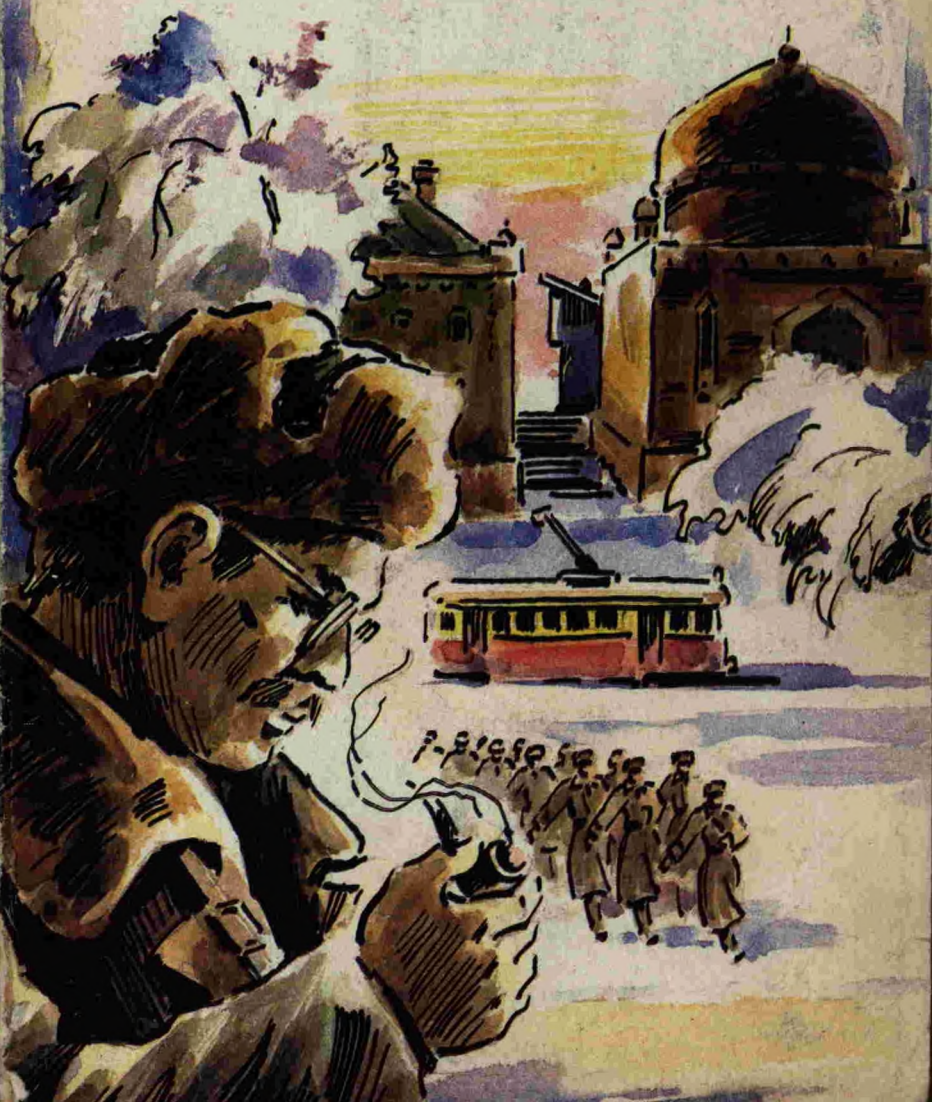

Константин Симонов

УРУШСИЗ ЎТГАН ЙИГИРМА КУН

Константин Симонов

**УРУШСИЗ ЎТГАН
ЙИГИРМА КУН**

КИССА

Тошкент
Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Еш гвардия» нашриёти,
1990

РР 9788

АБДУВОРИС АБДУМАЖИДОВ таржимаси

4702010200—23
356(04)—90 — 63—90
ISBN 5—633—00448—5

© Издательство
«Художественная литература», 1982 г.
© Издательство «Еш гвардия», 1990 г.

887238

Лопатин редакциянинг «эмка»сида Ржев остона-
сидан қайтаётганида Погорелий Городишага етмаёк
немисларнинг эрталабки бомбардимонига дуч келиб
қолди-ю, портлашдан ҳосил бўлган кукунларга думоғи
тўлиб, қор устида отишманинг тугашини кутиб ёта-
верди.

Агар Москва томон кетаётган бўш, юксиз машина-
лар колоннасини бундан беш минут аввал қувиб ўтиш-
га улгуришганда, нақ қирғин-баротга дуч келиб қолган
бўлишарди. Олдинда бораётган иккита юк машинаси-
нинг дабдаласи чикиб кетди. Қувиб ўтмай яхши ки-
лишган экан.

Фронтда икки ҳафта мобайнида бирор марта ҳам
отишманинг яқинига бормаган бўлса-ю, энди, Москва-
га етай деб қолганда, нариги дунёга йўл олиш аҳмоқо-
на иш бўларди. Бу ҳам омад-да. Айтгандек, биргина
омаднинг ўзи эмас. Агар ростига кўчилса, бу гал,
Сталинград сафаридан кейин, у бу ерга, Ржев остона-
сига истар-истамас борганди. Хавф-хатарни ўйлаш уни
чарчатганди, ҳеч қаёққа сукилавермасди.

Бомбардимондан кейин ўн километрча йўл босиб
ўтишган бўлса ҳам кўркувдан дир-дир титрарди. Лопатин
шофёрга машинани тўхтатишни буюрди-да, у би-
лан бир култумдан спирт ичиб, яхлаган қокнондан
газак қилишди. Бунга ўзларича совуқ кучайганини
сабаб қилиб кўрсатишди.

Ҳали баҳордаёқ ўзининг аввалги жойига — Малая
Дмитровкага кўчиб ўтган редакцияга Лопатин кечга
яқин етиб келиб, муҳаррирни тополмади. Маълум бўли-
шича, немислар Сталинградга ёриб ўтишга уринаётган
Котельниково остонасига учиб кетган экан. Котиба
муҳаррир эрталаб учиб кетмасдан аввал Гурскийни

хузурига чакиртирганини, у ҳамма гапдан хабардор эканини айтди.

— Ўшанга учраша қолинг!

— Етиб келдингми? Б-бироз ўтиратур ёки ё-ёта-кол. — Гурский ўрнидан кўзғолмай диванни кўрсатди. — Б-бош маколани т-тугатыпман. Ҳозир сўнгги абзацда учинчи рейхни я-яксон қиламан-да, уни олиб бориб бергач, г-гаплашамиз...

У столдаги папиросни суриб қўйди:

— Иложи борица камрок т-тутат. Ҳамма бу ерга кираверади, чекаверади, мен бўлсам й-йўталишни қўймайман — ўпкаси заиф шаҳар боласиман-да. Дарчани очай десам — совук.

У қоғозлардан кўз узмай ва кенг кўкрагини столга тираб олгани ҳолда ёзишда давом этиб гапирарди: дарҳақиқат, фронтдан келганларнинг ҳаммаси юмуши бўлса-бўлмаса, шунчаки унинг аскиясини эшитиш учун Гурскийнинг хузурига кириб чиқаверишарди.

— Яксон қилиб бўлдим, — деди у бир неча минутдан кейин ва қоғозларини йиғиштириб чиқиб кетди, кўп ўтмай қайтиб келиб Лопатиннинг ёнига ўтирди.

— Нега мени у ерда тутиб турди-ю, нега тўсатдан чакириб қолди? — сўради Лопатин муҳаррир ҳақида оғиз очиб.

— М-менинг ф-фикримча, Ржевнинг озод этилиши ҳақида ёзишинг учун т-тутиб турган, бу иш ҳозирча ортга сурилгани сабабли сени ч-чакиртирган. Фронтга ж-жўнаб кетаётганда ўтган ва ҳозирги киш фаслида юз берган воқеаларни у-умумлаштириб и-икки подвалга етарли бирор нима ёзишингни буюрди. Ҳозирги ва ўтган йиллар. Шахсан ўз номимдан сенга шу сарлавҳани совға қилишим мумкин. Хўш, у ерда ҳужумларинг к-калай бўлди?

Лопатин елкасини кисиб қўйди.

— Ў-ўртачами?

Лопатин жавоб бермади. Умуман олганда, бу Ғарбий фронтда юз берган воқеаларга тўғри жавоб эди, аммо «ўртача» сўзи ҳар қандай қилиб бўлса-да, бир ёки икки километрга силжиш учун жон-жаҳд билан қилинган уринишга ҳечам мос келмасди. Буларни у ўз кўзи билан кўрганди.

Унинг индамаганига Гурский қулиб қўяқолди.

— Сени аксинча хурсанд қилишим мумкин, — деди у, — у ерда, К-котельниково остонасида ф-фрицлар эн-

ди Сталинградга ёриб ўтиша олмайди. Уларнинг т-тумшуғига туширяпмиз, хужумни к-кучайтиряпмиз. Мухаррир билан бирга боришни илтимос к-қилгандим, лекин у бу ерда қолишимни ва унинг кўрсатмаси бўйича бош мақолалар ё-ёзишимни буюрди. Ҳ-ҳар кимнинг ўз ўрни бор. Қаерда тунайсан?

— «Москва»даги хонам ўзимга қолдирилгандир? — сўради Лопатин.

— Ўзингга қолдирилган, қаёққа ҳам кетарди.

— Ундай бўлса, ёзиш учун «Москва»га кетдим.

— Ёзишга унчалик ш-шошилаверма, — деди хайрлашиб Гурский. — Кўринишингдан чарчаганга ўхшайсан, агар эртага мақолани топширмасанг, олам остин-устун бўлиб кетмайди. М-мақолалар етарли.

Лопатиндан ўн икки ёш кичик бўлса ҳам, у ўзининг маслаҳатига қулоқ солиш лозим бўлган қария каби гапирарди. Ўзи ҳурмат қиладиган кишиларга меҳрибончиликни у маънавий ҳукумронлик ўрнида кўрарди.

— Ҳа-я, — эслаб қолди хайрлашиб бўлиб Гурский, — қизингдан хат келганди. — Столнинг тортмасини титкилаб хатни топди-да, Лопатинга узатди. — У ерда к-кандай яшаётгани ҳақида эртага гапириб берарсан.

«Москва» меҳмонхонасида кўмирни аяшса ҳам бари бир хоналарни иситишарди. Бундан уч ҳафта олдин, Лопатин Сталинграддан қайтиб келгач ва муҳаррир уни шу ерга жойлаганда фақат иккита қават иситиларди, энди бўлса уч қават иссиқ. Одам ҳам кўпайиб қолган. Буни унга олтинчи қават навбатчиси айтди. Лопатин унга фронтдан олиб келган иккита америка тушонкасининг биттасини берганди.

Навбатчи аёл унга миннатдорчилик билдириб, яна битта адёл берайми, деб сўради. Хожати йўқ, деган жавобни олгач, эрталабгача ёқасини ювиб тикиб беришни таклиф қилди.

У хонага кириб ечинди, гимнастёркасини аёлга олиб чиқиб берди, қайтиб келиб каравотига чўзилди-да, адёл ва почапўстинини устига ёпиб, қизидан келган хатни ўқишга киришди.

Сибирдан, Омскдан келган бу хат унинг шахсий ҳаётида аллақачондан бери етилган бўлса ҳам, лекин анчагина кечикиб фақат шу йили юз берган сўнгги ўзгаришлар натижаси энди: икки марта фронтга бориб-

келиш оралиғида, баҳорда Москвага хотини келиб, бошқа киши билан турмуш кураётганини айтди.

Хотини ўтган йилнинг декабрида Москвага келганидаёқ биргаликда шунча ўтказган турмушга чек қўйиши унга аён бўлиб қолганди. Лекин ўзгаларнинг ноўрин турмушини енгил-елпи одамлар четдан туриб гап қилувчи ҳаётга чек қўйишга унда на вақт ва на узил-кесил ирода бор эди. Вақти йўқлигига сабаб уруш бораётганди, у дам бу фронтга, дам у фронтга командировка қилинаётганди, узил-кесил ироданинг етишмаслигига сабаб шу эдики, Горький яқинидаги қишлоқда иккаласидан ҳам хат олиб турган ва оиладаги носозликни сезса ҳам, унинг нима билан тугашини билмайдиган қизи яшамоқда эди.

Хар ҳолда шу пайтгача унга шундай туюларди.

Яна битта сабаби бор эди. Хотини ўзидан узоқда бошқа киши билан яшаётганини билса ҳам, унга аттестат¹ юборишни давом эттираверди. Ким билан яшашидан қатъий назар, унга пул зарур бўлса керак, ажралиш лозимлиги ҳақида ёзиш эса уни бу пуллардан маҳрум этишни эслатган бўларди.

Бирок, баҳорда томдан тараша тушгандек ўзи келиб қолди. Балки Маскпада аллақандай юмуши бўлса керак, деб ўйлаганди, аммо у бошқага турмушга чиқишдан олдин орани очик қилиб олгани келганини айтди.

Лопатин Керчь оролида оғир кулфат ва даҳшатни бошидан кечириб, ниҳоятда куюнган ҳолда Кримдан эндигина қайтганди. Қайтиб келганидан кейингина, у бекордан-бекорга ўлиб кетиши мумкинлигини тушундигина эмас — бунини илгари ҳам тушунарди — балки бутун вужуди билан ҳис қилди. Кримда зир югуриб макола учун тўплаган фактлари бир пул бўлди. Газетага ёзадиган ҳеч нима йўқ эди. Материалга ўч бўлган муҳаррир ҳатто нима олиб келганини суриштирмади ҳам. Фақат учрашишганда бир сўз демай тирик қолгани учун одатдан кўра қўлини қаттиқроқ сиқиб табриклади.

У тирик қолди. Аммо бошқалар ҳаёлидан кетмасди...

Унинг бу рухий ҳолати теваарак-атрофдаги воқеаларга аллақандай бефарқлигини, ўз кадр-қийматини мамнуният билан ҳис этишини тушунтириш учун

¹ Аттестат — пул қоғози.

Москвага келган хотини билан бўлган учрашувга таъсир қилди.

Хотини азонда поезддан тушибок тўғри редакцияга келди. Лопатин редакцияда тунаб колса-да, квартиранинг калити ўзида эди.

Коровул пастдан қўнғироқ қилиб, ҳали ухлаб ётган Лопатинни уйғотди-да, Ксения Сергеевна деган аёл унинг ҳузурига киришга рухсат сўраётганини айтди.

Лопатин тезгина кийиниб, қоровулхонага тушди.

Хотини, қўлида чамадон, деворга намойишкорона суяниб турарди. У чамадонни олди.

— Квартиранинг калити сендами? — сўради аёл. У бош ирғитиб қўйди.

— Балки, уйга борармиз.

— Аввал юқорига чиқамиз, — қоровулга кўз қирини ташлаб, на «ҳа», на «йўқ» демай жавоб берди. Лопатин кейин атрофга аланглаб, чамадонни қоровул ўтирган стол тагига қўйди. — Ҳозирча шу ерда тура-турсин.

Улар учинчи каватга, ўтган баҳорда фронтдан қайтиб келгандан бери яшаган хонага кўтарилишди. Аёл атрофни кўздан кечирди-да, сўнг стулга омонатгина ўтирди.

— Энди, иккаламиз ёлғиз қолганимизда, балки қўлимдан ўпарсан? — сўради у.

Бу сўз аллақайси пьесадан эди. У қайсинисидан эканини билмасди-ю, лекин пьесада айтилишига имони комил эди ва бу унинг асабини қўзғатди, хотини театрнинг абадий эмакдоши эканини, Евгений Алексеевич аталмиш директор билан яшашини эслатди.

— Нега телеграмма бермадинг, сени кутиб олардим. Ҳаммаси оқилона иш бўларди, — деди у.

Хотини бирор нима деёлмади ва шунда у Москвага ёлғиз ўзи келмагани ва уни кутиб олгани чикқан бўлганида, оқилона эмас, балки аҳмоқона иш бўлиши Лопатиннинг хаёлига келиб қолди.

— Балки, бу ерда — идорада эмас, уйда гаплашармиз?

— Мен шу ерда яшаяпман, — деди у.

— Нима максатда келганимни фахмлаётгандирсан? — сўради Лопатинга кўзини кадаб. У аввалгидек гўзал эди ва буни сезмаслик мумкин эмасди.

— Йўқ, ақлим етмаяпти, — деди у.

Бу рост эди. У билан ўтказган бутун умри бўйи

унинг хаёлида нималар борлигини ҳеч қачон тополмаган.

— Қилган гуноҳимни кечиришингни ва менга руҳсат беришингни сўраб келдим, — жавобини ҳам кутмай деди у. — Мен Евгений Алексеевичга турмушга чиқмоқчиман.

Лопатин унга, стулда ғамгин эгилиб ўтирган нафис қоматига яна бир қараб қўйди-да, қўпол ғапиришдан ўзини тийди. «Нима бўпти, лозим бўлса — чиқавер!».

Аслини олганда унинг айби нимада? Ҳаммасига у эмас, балки ақл-фаросатига қарши ўлароқ ўн беш йил давомида севиб келган унинг мана бу қомати айбдор. «Ундан ўзимни четга ололмадим, ажратиб ололмадим», деб ўйлади ўзининг ожизлигига нафрат ўқиб.

Ксения унга тикилиб турди, Лопатин эса сукут сақларди. Аёлга унинг жаҳли чиқаётгандек туюлди, у эса, аксинча, ўз айби ҳақидаги фикрдан ҳайратга тушиб юмшаганди. Илгари ўзига зарур бўлган бу қомат ичида унинг ҳаётига, унинг ишларига бефарқ, фақат ўзини ўйлайдиган, ўйлаганда ҳам тентакларча фикрлайдиган нозарур қалб борлиги учун асабий равишда уни айбдор ҳисобларди.

Ҳа, шундай, лекин ўзинг телба эмас, оқил бўлатуриб, бунинг ўн беш йил чўзилмаслиги учун нималар қилдинг?

«Энди эса ўн олти йил», — фикрига тузатиш киритди у, чунки ўтган кишдаги ажралувга қарамай, ҳамон уларни нимадир боғлаб турарди. Ақлли ҳисобланган ўзи эмас, балки тентак ҳисобланган хотини эндиликда бунга чек қўяпти.

— Мендан хотиринг жам бўлсин, — ўртадаги сукутга дош беролмай деди Ксения. — Мен яхши кишига турмушга чиқяпман. — У нимагадир планшеткани очди. Энди у сумка эмас, балки ҳарбий даврга аёллар ҳам бефарқ эмаслигини кўрсатмоқчи бўлгандек планшетка олиб юарди. Балки, ўзи турмушга чиқаётган яхши кишининг фотосуратини унга кўрсатмоқчи бўлаётгандир?

Лопатин масҳараомуз шундай бўлишини ўйлади-ю, лекин ўзини тўхтатиб қолди: нега энди, албатта, ёмон кишига бўларкан? Ахир, сен ҳам ўзингни яхши ҳисоблайсан. У билан бирга яшагансан.

Аммо яхши кишининг фотосуратини кўргиси келма-

ди ва афтидан бу унинг чехрасида ўз ифодасини топ-
ганди. Аёл хўрсиниб планшеткани ёпиб қўйди.

— Бу ерда сен билан шу тарзда гаплашаверамизми?

— Бўлмаса, яна қаёқда гаплашардик? — деди Лопатин унинг мулоимлашиб қолганидан ҳайрон бўлиб. Кейин нима истаса шуни бажаришини айтди. Агар ҳозир у билан ЗАГСга боришини истаса, шунга ҳам рози. Агар ажралиш ҳақида ариза ёзиб беришини истаса, ҳозир ёзиб беради.

Аёлнинг кўзларида ёш пайдо бўлди: унинг мақсади-
га Лопатиннинг шунчалик осонлик билан рози бўлиши
кайфиятини бузди. У худди шуни истаганди-ю, аммо
бунинг аллақандай бошқача бўлишини кутганди.

«У доим шунака қилади — ўзини тутолмайди», —
деб ўйлади Лопатин унга бўлган севгиси ҳали охирига-
ча сўниб бўлмаганини ҳис этиб.

— Яхшиси, ёзиб берақол, — деди аёл кўз ёшларини
артиб.

У стол ёнига ўтириб ёзди-да, аёлни ёлғиз қолдириб,
имзони тасдиқлатиш ва муҳр бостириш учун редактор
ёрдамчисининг хонасига чиқиб кетди. Бу ишларнинг
зарурлигига имони комил эмасди-ю, лекин кейинчалик
яна бирор нима қилиш зарурияти юзага келиб қолиши-
ни истамасди.

Лева Степанованинг олдига қоғозни қўйиб: «тас-
диқлаб бер», деганида редактор ёрдамчиси ручкани
сиёҳга ботирди-да, унга узоқ тикилиб қолди. Қайта-
ётганда ҳам унинг ачиниш билан қараб қолганини ҳис
этди. Бу ҳали эндигина биттаси. Бошқалар ҳам буна-
қанги ёши ўтиб қолган ва хунук кишилар хотинлари-
дан ажралишмайди, аёлларнинг ўзи кетиб қолади, деб
ўйлашса керак.

Лопатин хонага кириб, редакция муҳри билан тас-
диқланган ва редакция конвертига солинган қоғозни
собик хотинига берди.

У муҳрли қоғозни олиб, планшетни очди-да, уни
ичига солиб, яна беркитиб қўйди.

«Ҳаммаси шу йўсинда тугайди», — деди Ксения би-
лан ўтказган йилларни ўйлаб. У билан ўтказган йилла-
ри тугади, усиз яшаш йиллари қандай ўтиши
мумкинлигини эндиликда билмайди. У ўрнини тўлдириб
бўлмайдиган бир нимасидан жудо бўлганини ҳис этиб,
ўзининг бир пайтлардаги ўттиз ёшлик даврини эслади.
Энди у аёл учун ҳам қайтмайди. Энди фақат ҳозирги,

ёши ўтиб қолган ва ўз қалб қўрини беҳуда сарфлаган киши қолган.

— Ўтир, гаплашиб оламиз, сен шуни хоҳлагандинг, — деди Лопатин каравотга ўтириб, елкасига почапўстинни ёпаркан. Унинг эти увишарди. У ўзини бефарқ қилиб кўрсатишга уста эди-ю, бироқ тошбағир эмасди.

— Йўқ, юриб тураман, менга шуниси қулай, — деди у қўлини орқага чирмаб ва ғам-ғусса ифодаси қўнган чехра билан йўлда олдиндан ўйлаб қўйган турли бемаъни гапларни бошлади.

Аслини олганда, бу яхшилик билан ажралиш хусусидаги илтимосига узундан-узоқ бир муқаддима эди. Бу гаплар Лопатин унинг жавобини бериб бўлган ҳозирги пайтда эмас, балки илгарироқ айтилганида аллақандай бирор нафи бўларди. Аммо, у аввалдан тайёрланган ва эндиликда ўз моҳиятини йўқотган бу сўзларни ўзида қолдиришни истамасди.

«Йўқ, Ксения бу ерга поездда икки киши бўлиб эмас, балки ёлғиз ўзи келган — бу гапларнинг машкани олиш учун вақт ва танҳолик керак бўлган», — деб ўйлади унинг гапларини тинглар экан.

Ксения ҳаммавақт унинг фармойишида бўлган ўзи ҳақида гапирди. Хотини ҳақида ҳеч қачон ўйламаган у ҳақда ҳам гапирди. Уни деб боридаан айрилгани, у билан ўтказган умри мобайнида аста-секин одамгарчиликдан чиққани ва фақат эндигина, усиз яна ўзини инсон ҳисоблаётганини айтди.

Буларнинг ҳаммаси янгилик эмасди. Фақат бир нарсаянгилик: унинг планшетида ўзи олмоқчи бўлиб келган муҳрли бир парча қоғоз бор эди ва у энди мавжуд бўлмаган ўзаро муносабатни ойдинлаштириб олганди. Лекин мактаб мамлакат ичкарасига кўчирилганидан бери ўтган ўн ой мобайнида на ўзи, на у бориб кўрмаган ёлғиз қизларини унутганди. Лопатин Горький яқинидаги қишлоққа ҳарчанд уринса ҳам боролмади, Ксения эса бунини ўзига эп кўрмади.

У баҳслашмади. Авваллари жанжалга доим бир хил вазиятда — тўшакда чек қўйиларди, энди эса бу ҳақда гап бўлиши ҳам мумкин эмас. Лопатин унинг қачон қизи ҳақида оғиз очишини кутиб, индамай ўтираверди, аммо Ксения фақат ўзи ҳақида ўйлар, ўзи ҳақида гапирарди.

Лопатин телефон трубкасини кўтариб, редакция ма-

шинасини бир соатга бериб туришларини илтимос қилди.

— Қаёкка отланаяпсан? — сўради у хонанинг ўртасида тўхтаб.

— Сени уйга олиб бориб қўймоқчиман. Ҳозир иш бошланади, одамлар келишади.

«Уйга» сўзини эшитиб тўсатдан илгариги ишва билан унга қараб қўйди. Балки, бу суҳбат ҳам авваллари каби тугашини истаяпти, деб ўйлаган бўлса керак. Агар у ҳозир шуни истаган бўлганида Ксения ўзини қандай тутишини ким билади? Ундан устун чиқиш тантанасининг қайси усулини танлаган бўларди: «Йўқ» дермиди ёки сўнгги марта рози бўлармиди?

— Билет олиш учун редакциядан брон уюштириб берайми? — сўради унинг нигоҳига деч келиб.

— Менга ҳеч ниманинг ҳожати йўқ, ҳамма нарсам бор.

— Ундай бўлса, сени олиб бориб қўяман. — Чўнтагидан квартира калитини олиб унга берди.

Машинада иккаласи оғиз очишмади. Таниш зинапоядан чиқишаётганда ҳам чурқ этишмади. Квартира эшиги ёнида тўхташди, у чамадонни ерга қўйди.

— Нина масаласини нима қиламиз? — сўради у кизи ҳақида. Машинада йўл-йўлакай шуни ўйлаб, нима қилишни ҳал қилиб қўйган бўлса ҳам сўради.

— Менимча, ҳозирча унга хабар қилиш керакмас, — чўчиброк жавоб берди аёл ва кўзида яна ёш пайдо бўлди.

— Ҳозирча деганинг нима? — сўради Лопатин. — Ҳозирча, сен бир қарорга келгунигчами ёки ҳозирча мен ҳал қилгунимчами? Ҳозирча деганинг нима? — такрорлади у. Яна бошқа «ҳозирча»нинг борлигини у биларди. Ҳозирча уруш боряпти, ҳозирча уни ҳалок этишгани йўқ ёки ҳозирча бу урушда у тирик қолмайди. Ҳозирча аёлнинг ўзи янгича ҳаётида ўн беш ёшли қизнинг қанчалик ҳалакит беришини тушунмайди. Афтидан, ҳалакит беради, лекин қанчалик ҳалакит бераркин?

— Ҳали ҳеч нимани ҳал қилганимча йўқ, — деди Ксения кўз ёшини артмай гўё бу суҳбатни қолдириш унга чўт эмасдек Лопатинга илтижо билан тикилар экан.

— Мен ҳал қилиб бўлдим. Ажралишганимиз ҳақида унга хат ёзаман. Ёши ўн бешда, ҳаммасини тушуни-

ши керак. Менимча, бу хабар уни унчалик ажаблантирмайди.

— Бари бир қизгача бу даҳшатли кулфат бўлади.

— Хечқиси йўқ, — деди у. — Атрофда бундан кўра даҳшатлироқ кулфат ҳозир тўлиб-тошиб ётибди.

— Бўлмаса мен ҳам унга ёзиб юбораман.

— Билганингни қил. Мен унга хат ёзаман-да, дийдор кўришишга ҳаракат қилиб кўраман. Агар опам уруш тугагунча уни олишга рози бўлса, Омскка, опамникига жўнатаман.

— Билмадим, ўйлаб кўришим керак. Кейинчалик уни ўзим тарбиялашни истаб қолишим мумкин. Хат ёзганингда ёки у билан гаплашганингда буни ҳисобга олишинг керак.

— Сен ҳақингда унга бирорта ёмон гап айтмайманам, ёзмайманам. — У қизининг тентак эмаслигини ва уларнинг ўзаро муносабатларини етарли даражада кўрганини айтмоқчи бўлди. Лекин ўзини тийди. Қизини унга бермасликка аҳд қилиб қўйди. Қизини унга бермаслик истаги Ксениядан қизини ўзида қолдириш истагидан устун бўлгани учун ҳам бу ишнинг уддасидан чиқади. Ўзининг устунлигини сезиб унга қўполлик қилишни истамади.

— Билмадим, — иложсиз қўл силтаб қўйди Ксения. — Истаганингни қилавер. Уни мендан жудо қилиш учун шундоғам кўп уриндинг.

Бу гап нотўғри бўлса ҳам у индамади. Қизини ундан ажратиб олиш учун у ҳеч қачон бирор нима қилмаганди. Шунчаки қизи онасидан кўра отасига меҳрибон эди ва бу муносабат аллақачон, қизчаси мактабга қатнаб, катталардан тўсиб қўйилган ўзининг муъжаз ҳаётида содир бўлаётган муҳим гапларни онаси билан эмас, балки у билан баҳам кўрганда бошланганди.

— Сенинг олдингда ҳозир ўзимни гуноҳкор ҳис қилсам ҳам, бари бир сен айбдорсан, — деди у кўзи тўла ёш билан.

Нима ҳам дерди, бу гапда оз бўлса-да, ҳақиқат бор!

— Худди шундай деб ҳисоблаймиз, — у Ксениннинг қўлини ўпиб, зинадан туша бошлади.

— Вася! — чақирди уни анча пастга тушиб қолганда.

— Нима дейсан? — сўради у тўхтаб.

— Менга жаҳл қилмаганинг учун раҳмат. Энди менга аттестат юбормагин, ҳожати йўқ.

— Майли, юбормайман. — У ўғирилмай пастга тушиб кетди.

2

У хотинини шу йўсинда тарк этди. Ўшандан бери Ксения унга учта хат йўллади ва биринчисидаёқ ажралиш ҳақидаги шаҳодатноманинг нотариусда тасдиқланган нусхасини юборди.

Куздаги учинчи хат Қозондан эмас, балки Тошкентдан юборилганди. Маълум бўлишича эрини ўшоққа, бошқа театрнинг директорлигига ўтказишибди. У бундан хурсанд эканини ёзибди. Янги жой, янги одамлар ва ҳеч нима бошидан ўтган воқеаларни унга эслатмайди.

«Марҳамат, қувонавер, менга нима?» — ўшанда, кузда бу хатни ўқиб аччиқланганди... Лекин, бари бир, аввалги иккита хатига жавоб бергандек, соғ-саломат юрганини, ҳаммаси жойида эканини хабар қилди. Унинг хатларига жавоб йўлламай хафа қилишнинг сабаби йўқ эди. Майли, бу унчалик оқилона иш эмас, аммо сенинг ҳузурингда фаросатли туюлган Ксенияга биргаликда ўтказилган ўн беш йил мобайнида тариқча ақл кирмади...

Қизи масаласини ўзи ўйлагандек ҳал қилди. Турмушга чиққан, бироқ фарзандсиз опасини Омскдаги гаплашув пунктига редакциядаги телефон билан чақиртирди. Нима воқеа бўлганини унга тушунтириб, кизини юборишга рухсат олди.

— Агар ўзи рози бўлса келсин, эшитяпсанми? — дея қичқирди телефондан опаси. — Ксения эса бу ерга кадам босмасин — ҳайдаб юбораман! Ўзинг ҳам лапашанглик қилма, — яна қичқирди у, — эшитяпсанми?

— Эшитяпман, эшитяпман, — деди у. — Энди лапашанглик қилмайман, етар.

У Ксения билан ажралишга икки марта жазм қилгани, бари бир бунинг уддасидан чиқолмагани ҳақида опаси хабардор эди. Кейин уруш бошланиб қолганди.

Опаси математика ўқитувчиси бўлиб, математика ўқитувчисига турмушга чиққан ва у ерда, Омскда туққиз юз еттинчи йилдан бери бир мактабда биргаликда ўттиз беш йил ишлаганди. Ксенияни танирди, лекин ёқтирмасди, Москвага келганида укасиникида эмас, балки танишлариникида истикомат қиларди.

Қизини ҳам бир неча марта кўрганди. Охириги марта

кизини ун икки ёшида кўрганди. Омскка жунаб кетар экан, вокзалда Лопатин билан хайрлашиб бетакал-луф тарзда деди:

— Сенга туфураман, ахволингга заррача ҳам ачинмайман — экканингни ўрасан. Қизингга куюна-ман. Афсуски, бола зарур бўлмаган оилалардан фарзандларини тортиб олиш ҳақида қонун йўқ-да!

Лопатин телефонда қизи номига аттестат юбори-шини, бундан ташқари совға-салом жунатиб туриш-га ҳаракат қилишини айтганди:

— Албатта юборасан! Уни боқиш керак-ку! Биз-даги шароитни ўзинг биласан. Иложиси бўлган ҳам-ма нарсани жунатавер. Қўркма, ундан бошқа ҳеч кимга сарф қилмайман, — деди опаси.

Буни гапирмаса ҳам бўларди-ю, лекин ўзининг кизғанчиқ феъли билан тилини тийиб туролмади! Кейинчалик, уруш тугагач, бухгалтерлик дафтари-ни — қанча олингани ва нималарга сарфланганини ўқиб чиқишга мажбур қилади.

Нима ҳам қиларди, болалигидан яхши кўрган ва болалигидан ҳайиқадиган опаси Анна Николаевна мана шунақа эди — унга гапиргин-у қочавер! Энди эса кизини уникига жунатмоқчи бўлаяпти.

Қандай воқеалар бўлганини кизига ёзиб утирма-ди. Ўша кунлари Горький орқали Балахнага қоғоз масаласида командировкага жунаб кетаётган нашриёт бошлиғидан қайтишда кизини ола келишини илтимос қилди, кизига ҳозирча, ўзи шу ерда, Москвада бўлган пайтида у билан дийдор кўришиш учун келишини қисқача ёзиб, унга чакириқнома жу-натди. Чакириқномани расмийлаштириш осон эмас-ди, аммо бир пайтлари Лопатинга кизининг олдига бориб келиши учун рухсат беришга ваъда қилган, лекин сўзининг устидан чикмаган редактор энди, қанчалик мушкул бўлса ҳам, бу чакириқномани ташкил қилиб берди.

Қизча паришон ва хурсанд ҳолда етиб келди.

— Ойим қаердалар? — вокзалдан редакция томон йўлга чиқишганда дастлаб сўрагани шу бўлди.

Онаси Москвада эмаслигини дадаси тушунтириб бергач, бир нимани фаҳмлагандек деди:

— Ўзим ҳам шунақа деб ўйлагандим, акс ҳолда ойим билан бирга хат ёзган бўлардингиз.

Йўл-йўлакай Москва кўчаларини, бўяб ташланган

уйларни, Садовая ҳалқа йўлидаги ҳамон сакланиб қолган баррикадаларни томоша қилиб келишди...

— Биздагилар Москвани шунақаям орзу қилишяпти-ки, — деди қизча.

Лопатин қизини уйга эмас, балки бундан бир ҳафта олдин унинг онаси билан орани очиқ қилган ўша хонага бошлаб келди.

Эрталаб ўртоқлари ёрдамида бу ерга бошқа хоналардан диван ва иккита бўш шкаф келтириб, унга бир бурчакни тўсиб берди.

— Мана шу ерда икки-уч кун мен билан казарма ҳолатида яшайсан.

Қизи севиниб бош ирғади, лекин икки-уч кун эмас, балки уруш тугагунга қадар у билан ёнма-ён шу ерда казарма ҳолатида яшашга шай экани кўзидан яққол кўриниб турарди. Лопатин унинг олдида ўзини жудаям гуноҳкор ҳис қилди.

— Кўпрок яшаш мумкин эмасми? — ўзини тутолмай сўради қизи.

— Мумкин эмас, — жавоб берди у. Чунки чиндан ҳам бунинг иложи йўқ эди. Харьков йўналишида жанг бормокда эди, агар қизи бўлмаганда редактор билан келишиб олганидек, икки кундан кейин эмас, балки бугуноқ ўша ёққа учган бўларди.

У гапни энг қийинидан бошлаб, эр-хотин орасида нималар бўлганини очиқчасига айтиб берди. Лекин бу суҳбат ўзи ўйлагандан кўра жўн ўтди. «Жўн» деганда нимани тушунилади? Ўзи учун, балки жўндир, қизи учун қандай бўлгани номаълум. Йиғламагани учун осон кўчганмикан? Лекин умуман у ҳеч қачон йиғламаган.

— Ойим менга хат қолдирмадиларми? — сўради у дадасининг гапларини тинглаб бўлиб.

— Қолдиргани йўқ. Кейинрок ёзаман, деганди.

— Сизнингча, қандай, қайтиб келармиканлар?

Ўйлашимча, қайтиб келмайди, деб осонгина жавоб бериш мумкин эди. Лекин бўлган воқеанинг ҳаммасини охиригача гапириб бериш лозим эди, шу боисдан онаси қайтиб келишини ўзи ҳам истамаслигини айтди.

— Ҳечам истамайсизми?

— Ҳечам истамайман.

Дадаси ростини айтаётганини фаҳмлади. Анчагача индамади, кейин сўради:

— Унинг эрини умуман танимайсизми?

— Умуман танимайман, — деди у ва кушиб қўйди: — Яхши одамлигига ишонгим келяпти.

У катталардек елкасини қисиб қўйди.

Лопатин уни Сибирга, Аня аммасиникига боришга қўндириш қийин бўлишини кутганди, бироқ қизи унга ўзининг чорасиз аҳволини катталарга хос муносабатда тушунди.

— Майли, бораман, — деди-да, хат у ерга қанчада етиб боришини сўради.

У бирор маънили жавоб беролмади. Уруш бошлангандан бери опасига бор-йўғи икки марта хат ёзган, унинг мактубларини эса редакцияда қанча ётганини билмай фронтдан қайтиб келганидан кейин олган.

— Ўша ердан онамга хат ёзаман, майлими? Қаршилиқ қилмайсизми? — сўради у.

Лопатин, майли, қаршилиқ қилмайман, дея шоша-пиша жавоб қилди-ю, қизини ўзи билан қолдираётган ва иккаласини онасидан узоқлаштираётган бу саволнинг қанчалиқ муҳимлигини дарров тушунмади.

Йўқ, Сибирга жўнаб кетиш хусусидаги суҳбат энг машаққатлиси бўлмади. Энг қийини учинчи куни эрта-лаб бошланди. Лопатин учиб кетиши лозим эди; пастда, эшик ёнида у билан бирга учадиган фотомухбир машинада кутмоқда, қизининг қўлида эса Сибирга йўлга чиқадиган кечки поездга билет бор. Энди унинг командировкасини ҳам, қизининг жўнаб кетишини ҳам кечиктириб бўлмасди. Гурский қизини поездга ўтказиб, проводникка тайинлаб қўйишни ваъда қилди. У бу ишларни Лопатиндан кўра яхшироқ дўндиришга шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Бари бир сўнгги минутларда, учаласи — ўзи, қизи ва Гурский шоша-пиша нонушта қилишаётганда бунгача катталарнинг нусхи уриб қолган қизчанинг тўсатдан на ўзи, на дадаси жўнаб кетмаслигини, ҳаёти, балки, энг жозибали ўтган мана шу икки ярим кун каби давом этишини истовчи болаларга хос ифода пайдо бўлиб қолди. Қизча бу ерда, редакцияда у билан, ўз дадаси билан, унга меҳрибончилик қилган мана шу ҳарбий кишилар билан икки ярим кунини ўтказди. Дадаси редакциянинг узун йўлагига таништирган ва ўзлари каби казарма ҳолатида яшаётган қизчани кўриш учун унинг хонасига келиб турган бу ҳарбийлар Нинанинг ҳузурида ким қаерда бўлгани, нима ёзгани, кимнинг қайси фронтга учиши ёки жўнаб кетиши хусусида, ўз юмушлари ҳақида гапиришарди...

«Балки менга шу ерда қолиш ва ҳеч бўлмаганда қайтиб келишингизни кутиш мумкиндир? Лопатинга қадалган кизининг кўзларида илтижоли ифода пайдо бўлди. — Балки, мумкин бўлар? Бирор чораси бордир?»

Лопатин мана шу икки ярим кун мобайнида қизига бу ерда, редакцияда яшашга имкон бериб, янглишганига ҳатто афсусланиб ҳам қўйди. Лекин нима ҳам қиларди? У стакандаги чойни ичиб бўлиб ўрнидан турди.

Қизи ҳам бўшашиб ўрнидан турди.

— Гапларимга кулоқ сол, Н-нина! — деди иккаласини кузатиб ўтирган Гурский. — Сен бу ерда а-айтайлик, куръер бўлиб ишлаш истагида эканингни с-сезиб турибман.

— Ҳа-да! — Кутилмаган бу гапдан чўчиб, Гурскийга ишонқирамай қаради у.

— Истагингни т-тушуниб турибман, — деди Гурский, — ўзим ҳам ф-фаолиятимни ўн тўрт ёшимда шу ишдан бошлаганман. Аммо ҳозир ҳарбий давр, немислар шу пайтгача Москвага яқинроқ жойда туришибди, на сенинг даданг, на мен, ҳатто д-дивизия к-комиссари бўлса ҳам на редактор вояга етмаган болани, бунинг устига қ-қизчани ишга ололмаймиз. Сен нечанчи синфга ў-ўтаяпсан?

— Тўққизинчига. Иккита фандан имтиҳон топшириб бўлдим.

— Шунақа экан, Сибирга, аммангникига боргинда, қолган барча имтиҳонларни ҳам топшириб т-тўққизинчи синфингга ўтиб ол. Биз эса унгача фрицларни Москвадан у-узоққа кувамиз ва к-келгуси ёзда, ўн олти ёшга тўлганингда, бу м-масалага қайтамиз. Тушунарлими?

У кўз ёш билан жилмайиб қўйди. Бари бир у йиғлади. Ҳеч қачон йиғламаганиди, энди бўлса йиғлади.

— Тушунган бўлсанг, и-илтимос, ўқирма. Даданг курортга эмас, урушга кетаяпти, агар тушунсанг бу ўз ихтиёри билан эмас балки бошлиқнинг кўрсатмасига биноан бўляпти. Сендан унинг кўнгли хотиржам бўлиши керак. Хотиржам бўлиши эса сен Сибирдаги аммангникида яшашинг, тўққизинчи синфингни тугатишинг керак. Даданг яхши ё-ёзади-ю, дуруст гапиролмайди, мен бўлсам, аксинча, дудуклансам ҳам яхши гапираман-у, дуруст ё-ёзолмайман. Шу боисдан даданг айтадиган у-узундан у-узоқ ва тушунарсиз гапларни

қиска ва аник қилиб тушунтириб беряпман. Менга адресингни берасан ва даданг фронтдан қайтиши билан сенга телеграмма йўллаб: «Б-боя амаки» деб имзо чекаман. Менга ёқиб қолдинг ва шу боис сенинг амакинг бўлмоқчиман. Б-бундан ташқари, кечкурун радио эшитишни маслаҳат бераман. Даданг Харьков остонасидан ўзининг д-дастлабки мақоласини бизга юбориши билан уни машинкада кўчиртирамиз ва у тезда радиодан ў-ўқилади. Сен бўлсанг даданг тирик ва соғ-саломат эканини билиб оласан.

— Биламан, — деди у. — Биз мактабда нукул радиони тинглардик.

— Янаям яхши. Балки, дадангни ниҳоятда ҳурмат қ-қилишимни ўзинг ҳам сезган бўлсанг керак, шунинг учун ҳам дадангни кўзёши билан кузатишингни истайман. Ў-ўзингни қўлга ол, ҳозир уни кузатиб қўямиз. Кейин мен ўтириб ишимни қиламан, сен бўлсанг ў-ўтириб китоб ўқийсан. Шундан сўнг овқатланамиз-да, кечкурун сени к-кузатиб қўяман, жўнаб кетганингдан к-кейингина ўзимнинг шахсий ю-юмушларим билан шуғулланаман.

Зинапоядан тушаётганларида Гурский олдинда, Нина эса Лопатин билан ёнма-ён юрди. Бир қўли билан дадасининг қўлини маҳкам ушлаб, иккинчи қўлида унинг шинелини кўтариб олганди.

Лопатин билан қаторасига олтинчи марта фронтга отланаётган Гриша Кулаковский редакциянинг остонасида ота-болани худди шу ҳолатда сурагга олди.

— Қайтиб келганимиздан кейин сурагга тайёрлаб ўзингга юбораман, — деб ваъда берди у Нинага. Кейин Лопатинга ўгирилиб сўради: — Вася, сен билан нечанчи марта бирга жўнаяпмиз? Олтинчими ё еттинчи марта?

— Олтинчиси, — деди Лопатин. — Тезроқ бўлақол, кетдик!

У тезроқ жўнаб кетиш истагида эди. Қизча ўзини тутолмай қолишидан қўрққанди. Худди шундай бўлиб чикди.

Кулаковский машинада жойлашиб, ўтириш навбати Лопатинга келганда, қизи бўйнига маҳкам чирмашиб олди. Ўзи қўйиб юборади, деб ўйлаганди, бундай бўлмади, шунда унга кизчанинг қўлларини бўйнидан бўшатиб, ўзидан четлатишга тўғри келди. Йиғидан ҳўл бўлиб кетган қизининг юзидан чўлп-чўлп ўпди-да, тез-

да машинага ўтириб эшигини ёпди. Машина редакциянинг торгина ҳовлисидан кўчага чиққандан кейингина у ортига ўгирилди-ю, лекин энди қизига кўзи тушмади.

— Сени жудаям яхши кўраркан! — деди Кулаковский.

— Нима? — ўз хаёлларига берилиб эшитмай қолган Лопатин қайта сўради.

— Сени ниҳоятда яхши кўраркан, деяпман.

Ўтган бутун ҳаёти мобайнида қизи учун нималар қилди-ю, нималар қилмагани ёки улгурмаганини таққослаб: «Бунга арзимаيمان!», деб жавоб бериши лозим бўлса-да, Лопатин ҳеч нима демади.

У Кулаковский билан бирга фалокатнинг хиди келиб қолган пайтда Жанубий-Ғарбий фронтга учиб кетди ва Харьков куршовининг ҳалқаси туташиб арафасида биттаси Харьковнинг жануброғида, бошқаси шимолроғида ҳаракат қилаётган армияга етиб олишди. Бундан аввал ким қайсинисига бориш хусусида жанжаллашиб қолишди.

Натижада сен шу пайтгача соғ-саломат юрибсан, у бўлса йўқ! Ўзининг иккала аппарати — эски ФЭДи ва жўнаб кетишдан аввал редакциянинг ҳовлисида сени қизинг билан бирга суратга олган яп-янги ўлжа «Лейка» билан ҳалок бўлди.

«Ўшанда қайтиб ҳам келмади, пленкадан сурат ҳам чиқаролмади», — деб ўйлади Лопатин ҳозир, ўша воқеадан ярим йил ўтгач, «Москва» меҳмонхонасининг иситилаётган бўлса ҳам бари бир совуқ хонасида устига адёл билан почапўстин ёпган ҳолда ётиб, қизидан келган хатни ўқиркан. Қизи ҳамма баҳолари тўрт ёки беш эканини, медицина тўгарагини битирганини ва уч кунда бир марта госпиталга, тунги ҳамшираликка болаётганини ёзибди.

«Тунги навбатчиликдан кейин дарсда мудраб ўтирса керак», — жилмайиб қўйди Лопатин хатни ўқиб бўлиб.

«Аня аммам бетоб бўлиб ётиб қолгани сабабли хат ёзолмаяптилар, сизга салом йўллаяптилар. Ҳозиргина орқаларига банка қўйдим», дейилган илова бўлмаганида хатдан мамнун бўларди. Демак, банка қўйишни ҳам ўрганиб олибди! Опаси эса касал! Кўрпа-тўшак қилиб ётиб олибдими, демак, жиддий экан, бунақалар оёқдан хоригунча юраверади.

У мудраган ҳолда Ксения ҳақида ўйлаб ғижиниб

қўйди: кизча ҳали ёш, бақувват онаси бўлатуриб, кекса, бемор аёлнинг қарамоғига ташлаб қўйилди-я! Уруш тугагунча амалга оширган ишларидан бошқа ҳеч нима қилишнинг иложи бўлмаса ҳам, бари бир қизчанинг буниси эмас, балки бошқа онаси бўлиши, гўё ўзи бошқа бир аёлни аллақачон унга оналикка танлаши мумкинлиги хусусида ўзини гуноҳкор ҳис этди...

Лопатин эрталаб меҳмонхонада нонуштага талон билан бериладиган винегретни танаввул қилиб, бир стакан чой ичди-да, кейин ёзишга киришди. Кечгача, кун бўйи ва эртаси куни ҳам хонадан чикмай ёзди. Ёзиш қийин бўлди, чунки хужум оғир бўлганди. Ҳар қандай қилиб бўлсада, Москва рўпарасида турган немисларнинг эътиборини ўзига жалб этиш, бутун хатти-ҳаракатлари чок-чокидан сўкилаётган жанубга резерв юборишларига йўл қўймаслик мақсадида тўхтовсиз хужум қилишарди. Агар бу ҳақда очиқчасига ёзиш мумкин бўлганида, ҳаммаси жойига тушарди. Лекин буни ёзишга ҳуқуқ берилмаганди. Уруш пайтида бундай батафсил ёзиш мумкин эмасди.

Иккинчи куни кечкурун Лопатин Гурскийга қўнғирок қилди. Редактор ҳали фронтдан қайтмабди.

Лопатин яна вақт берилишини сўради, ҳамма ёзганларига чизик тортишини, эрталабдан бошқача мазмунда ёзмоқчилигини айтди. Сарлавҳасини «Иккинчи киш» деб номлайди-да, ўзи икки-уч кун бўлган битта полк ҳақида ёзади. Немислар мудофаа узелига айлантирган совхоз марказини қўлга киритиш учун уч кун қорга ботиб қилинган хужумни ва ахийри бунга эришилганини тасвирлайди.

— М-менинг б-билишимча, — деди Гурский телефонда, — редактор батафсилроқ ёзишингни кутганди.

— Батафсилроқ чикмаяпти. Аксинча, тор маънода бўляпти! Менга айт-чи, сарлавҳаси ёқадими? Мақола, ни индинга эрталаб топшириш мумкинми?

— С-сарлавҳаси унчалик зўр эмас, «мумкинми» масаласида эса, редактор сени ёзувчилар каторига к-қўшгандан бери, ижодий м-мушкулотни баҳона қилишнинг мумкин. Бир сутка атрофида к-кечиксанг бўлади, бундан бошқасига маслаҳат б-бермайман!

Гурский ўз гапларидан мамнун ҳолда трубкани ўрнига қўйди.

Ёзувчилар каторига қўшиш хусусидаги гапи унинг одатдаги кинояси эди.

Лопатин муҳаррирнинг эътиборига тасодифан тушиб қолганди. У доим сафарга тез-тез чиқиб турарди ва мана шундай узоқ сафарларнинг бирида, тўсатдан Халхин-гол воқеаси бошланиб қолган пайтда у ўзининг бўлажак муҳаррири билан Читада танишиб қолди. Бир суткадан кейин эса ҳаётида биринчи марта ҳарбий формага алмаштириши кутилаётган ўзининг фуқароча костюмида самолётдан Монголияга тушди.

Фин урушида муҳаррир уни тўсатдан эслаб қолдида, армия газетасига талаб қилиб олди. Эндиги уруш бошланганда эса, унинг розилигини ҳам суриштирмай, запасдаги командир сифатида хизматга чақиртириб, «Красная звезда»га ишга олди. Муҳаррирнинг Лопатин ёзган китобларни ўқишга вақти ҳам, хоҳиши ҳам йўқ эди. Унинг учун энг асосийси — Лопатин учинчи урушда ҳам ўзи билан бирга ишляпти. Лопатин ёзувчими, ёзувчи эмасми, — бунинг ўйламасди. Тўғриси айтганда, барча танийдиган, номи ҳамма жойда машҳур камсонли одамларнигина ҳақиқий ёзувчи ҳисобларди. Уларга алоҳида муносабатда бўларди, газетага кўпроқ ёзиб туришлари учун ҳаракат қиларди, агар фронтга бориб қолсалар, ўз мухбирларига телеграмма йўллаб, ёзувчиларни иложи борица ўқдан эҳтиёт қилишни ва уларнинг материалларини Москвага ўзлариникидан эртароқ юборишни тайинларди.

Лопатин бунинг ҳаммасини яхши биларди ва шу боисдан муҳаррирга «ёзувчи» бўлиб туюлмасликка ҳаракат қиларди.

«Уруш тугасин, шундан кейин ким нимага лаёқатли эканини кўрамиз, — иложи борица мунтазам ёзиб борадиган ўзининг фронт дафтариини варақлаб ўйга толарди у гоҳида. — Самолётда ерга қулаб бирор ерда абжағи чиқмаса бўлгани! Тўпланган материали етарли!»

Унинг бу охириги фикрида аллақандай захархандалик заррачаси бор эди: сафарга сендан кўра бошқачароқ маънода чиқиб турадиган айрим одамларга балки етмаслиги мумкин. Сенга эса етади!

Лопатин Сталинграддан қайтиб келганидан кейин муҳаррирнинг унга бўлган муносабати ўзгарганини сезди. У 62-армияда деярли икки ой қолиб кетди. Сентябрнинг охирида Волгадан ўтган бўлса, ноябрда Жанубий-Ғарбий ва Сталинград фронтлари Калач ёнида қўшилиб, немислар қуршовга олингандан кейин у ердан жўнаб кетганди. Ўша ерда, Сталинградда бу во-

кеанинг шохиди бўлди ва қайтиб келиши арафасида Сталинградда ўзлари эгаллаб турган сўнгги манзилни охиригача қўлда тутиб турган кишилар ҳақидаги кейинги очеркни ҳарбий канал бўйича узатди.

Бунгача у Сталинграддаги воқеалардан кўра кўпроқ одамлар ҳақида ёзилган яна тўртта очерк юборганди. Чунки, аслини олганда ҳам, одамлар Сталинградда юз берган асосий воқеанинг сабабчилари бўлишди. Улар қандай жанг қилишгани, ҳар қандай қийинчиликка қарамай дош беришгани воқеа бўлди.

Шу вақт мобайнида тўплаган материалларини «қозғашга тушириш» учун ўзини Москвага чақиртиришни сўраш истаги Лопатинда икки марта пайдо бўлди. Аслини олганда эса хавф-хатардан безор бўлиб дам олмоқчи эди. Аммо, у ўзини тийиб ишини давом эттирди. Бошқа пайтдагига қараганда бу ерда кўпроқ бўлгани, бир хил одамлар кўп марталаб учрашгани, ҳимоячиларни чуқурроқ тушунгани ва улар ҳақида моҳирона ёзгани, буни ўзи ҳам ҳис этгани балки шундан бўлса керак.

Очеркларини «Правда» кўчириб босди. Радиодан ҳам эшиттиришди. Редактор Москвада Лопатинни кутиб олиб, унинг очерклари «юқорида» юксак баҳолагани билан табриклади. Худди шундай ифодалади. Бу очеркларни алоҳида китоб ҳолида нашр этиш буюрилганини айтди. Телефонда гаплашган Алексей Николаевич Толстой ҳам очеркларини мактаб, уларни бадий очерклар, деб атабди.

Кейин у тўсатдан бир ой отпуска беришини айтди.

— Сенга Москва оstonасидан, Архангельскдан жой топиб бераман, ўша ерда ўтириб бизга буткул бадий бир нима ёзиб берасан, давомли қилиб босамиз.

Мухаррир «буткул бадий» деганда ўйлаб топилган бирор нимани, масалан қиссани назарда тутганди.

Лопатин «буткул бадий»ни ёзишга тайёр эмасди, шу боисдан бунақанги отпуска мушкулотидан воз кечди. Бунинг ўрнига бир ҳафта шунчаки дам олди: Ғарбий фронтга жўнаб кетгунча редакцияда ўзгалар материални таҳрир қилиб ўтирди.

Лопатин ўзининг «бадий» очеркларидан кейин муҳаррирнинг кўз ўнгида ёзувчига айланди. Бошқалар каби унчалик таниқли бўлмаса ҳам, бари бир ёзувчи. Гурский ана шунга шаъма қилиб кесатганди.

Мақола устида Лопатин яна бир кун ва эртасига

азонда ҳам ишлади, Гурский унга яна қўнғирок қилганида у ҳамон якунини тополмай ўтирганди.

— Эътиборингда бўлсин, муҳаррир фронтдан кайтиб сени с-суриштирди. Унга сузларни т-тахрир қилаётганигни, бадий томонларини қ-қиёмига етказаётганинигни айтдим. Кечкурунгача қиёмга етказ. Лекин бундан ортиғига маслаҳат бермайман! Агар м-манзара масаласида камчилиги бўлса, ўзим тўлдираман. Мен м-манзарани моҳирона тасвирлаш устаси эканимни ўзинг биласан. Қорнинг оёқ остида ғирч-ғирч қилиши ёки яп-яланғоч ҳимоясиз қарағай бўлса, марҳамат, т-текинга тасвирлаб беришим мумкин!

3

Лопатин мақоласини кечаси олиб келди.

Муҳаррир уни норози ҳолда кутиб олди:

— Нимагадир газетачига ўхшамай қолибсан.

Шундай деди-ю, ўз жойига ўтириб, Лопатин ёзган мақолани ўқишга киришди. Охиригача ўқиб бўлди-да, бир нималарни шивирлаб макетга қандай жойлаштиришни чамалади, кейин қизил қалам билан бир ярим бетига иккиланмай чизик тортиб деди:

— Эртага тўрт устун қилиб жойлаштирамиз.

Кейин ўзининг қизил қалами билан «Иккинчи қиш» сарлавҳаси ёнига савол қўйди.

— Сарлавҳаси яхши деб ўйлайсанми?

— Ҳа, шундай.

— Мазмунига мос эмас, — деди тўнғиллаб редактор. — Хулосанг чиқмапти!

— Чиқаролмадим, — унинг фикрига қўшилди Лопатин.

— Нега «Иккинчи қиш» бўларкан! — Муҳаррир «Иккинчи қиш» сарлавҳасини ўчириб, ўрнига «Полкларнинг бирида» деб ёзиб қўйди. — Мана энди мос келади. Сендан яхшироқ мақола кутгандим. Лекин, умуман олганда, вазиятдан келиб чиққансан.

«Вазиятдан келиб чиққансан» сўзи Лопатинга дуч келган қийинчиликларни муҳаррирнинг ўзи ҳам тушунаётганини билдирди-ю, аммо у билан бу мавзуда гаплашишни нистамасди, мақоладан бошқа яна нимадан-дир норози эди. Айни нимадан норозилиги материалга имзо чекиб босмахонага жўнатгандан кейин орадан бир минут ўтгач маълум бўлди.

— Мана буни қандай тушунса бўлади? — Стол устидагиларни титкилаб, Лопатиннинг тумшугига аллақандай қоғозни тикиштираркан сўради у. — Ўзинг илтимос қилолмасмидинг? Мени сиқувга олмоқчи бўлдингми? Билиб қўй: бу қоғоз менга ҳеч қандай маънони билдирмайди!

— Мен ҳеч нимани илтимос қилмоқчи ҳам эмасман, — деди Лопатин. — Уларга бўлса хат ёзмасликларини — бари бир рад қилишингни айтгандим.

— Менга ақл ўргатма, рад қиламанми-йўқми, ўзим биламан. Агар бирор иш учун бўлса — йўқ демайман. Лекин нега энди бошқалар орқали бунга эришмоқчисан?

У ҳазилакам хафа бўлмаганди. Лопатинга кинематография комитетидан келган мана шу қоғоз хусусида бор гапни тушунтириб беришга тўғри келди. Сталинграддан қайтиб келганидан кейин унга Сталинград очеркларидан бири асосида ёзилган киноновелла сценариясини юборишганди. Сценарияда чалкашликлар кўп эди. Буни ёзган киши фронтни кўрмаганди, шу боисдан Лопатин унга имзо қўймади.

Шунда комитет раиси муҳаррирдан отпускига сўраб беришни зиммасига олди: Лопатин бир неча кунга Тошкентга боради-да, ўша жойнинг ўзида режиссёр билан биргаликда сценарийга зарур бўлган тузатишларни киритади.

Лопатин рад қилди, эртага фронтга жўнаб кетаётганини, қайтиб келганидан кейин Москванинг ўзида қўлидан келганча тузатиш киритишини айтди.

— Улар бари бир ёзишибди-да. Уруш ҳақидаги кинотўплам хавф остида қоляпти. Сени бўлса бекорга жаҳлинг чиқяпти.

— Сенга қандай муносабатда эканимни биласанми? Сабаби фақат шунда, — деди редактор.

Бу узр сўрашнинг у кодир бўлган энг қисқа усули эди.

— Муносабатинг яхши бўлса, мендан шубҳа қилаверма.

— Менга ақл ўргатма.

— Сендан ёшим катта бўлгани учун ўргатяпман.

Муҳаррирнинг кўзларида пайдо бўлган бир сониялик аллақандай ифода Лопатинни бўлиб ўтган бир воқеани эслашга ундади: Халхин-Голда танишган кунлари нимадандир тихирлик қилгани учун муҳаррир уни

«смирно» турғазиб қўйганди. Дўстлашиб кетишгандан кейин у бунн тан олмади. Бундай воқеа ҳечам ёдида йўқлигини айтган бўлса-да, бари бир шундай воқеа юз берганди. Иккинчи ранг интенданнти Лопатин ўша воқеани эслади-да, рўпарасида турган дивизион комиссарига қараб жилмайиб қўйди.

— Нега тиржайяпсан?

— Дадил бўлиб қолганимдан қувоняпман, — унво-ни каттага қўполлик қилди.

— Яқинда янги унвонлар жорий қилинади, — деди муҳаррир.

— Генерал бўлишни истайсанми? — сўради Лопатин.

— Унчалик қизиқмайман, — деди у.

Бунга Лопатин ишонмади. Муҳаррир генералликни орзу қиларди.

— Сенга интендант ўрнига майор унвонини беришганида чиндан хурсанд бўламан. Мухбир учун интендант бўлиш — беъмани гап, — деди муҳаррир.

Баҳсга ўрин йўқ эди.

— Сен бўлган жойларда ишлар қалай? — сўради Лопатин.

— Михдек, — деди муҳаррир. — Готнинг танк группасини тўхтатибгина қолмай, армиясини ер билан яксон қилиб ташлашди. Қолган-қутганларини яна бирикки кундан кейин орқага ҳайдаб юборамиз! Юз граммдан ичишга қалайсан?

Бунақа гапни ундан йилига бир марта эшитиш мумкин эди.

— Мен доим тайёрман, — деди Лопатин.

— Қани, кетдик. — Муҳаррир гўё йўлда фикридан қайтиб қолишидан кўркқандек тезда Лопатиннинг олдига тушиб, кабинетининг нариги бурчаги томон юрди ва кунига икки марта овқатланадиган ҳамда суткасига тўрт соат ухлайдиган ўзининг хужраси эшигини очди. Чойни у азондан то тунгача кабинетида ичаверарди.

Муҳаррир хужрага кириб каравотга ўтирди-да, шкафга чўзилиб у ердан ароқ, очилган бир банка бодринг, иккита стакан ва битта санчки олди.

— Мана бунн оч, — буюрди у Лопатиннинг қўлига шишани тутқазиб.

— Ишлар зўр-ку, — деди Лопатин бодрингга ишора қилиб. Бу бодринг овқатга унчалик ҳуши бўлмаган муҳаррирнинг ягона тансиқ емиши эканини у билар-

ди. — Агар, топилса, нон ҳам қўйилганда қойилмаком бўларди-да.

— Унутибман, — гуноҳкорона деди муҳаррир ва шкафдан қирқилган нон билан сариеғ солинган тарелкани олди.

Лопатин пичоқ ҳам олармикан, деб бироз кутди, лекин муҳаррир буни унутганди, шунда у чўнтагидан паккисини олиб бир бурда нонга калин қилиб сариеғ суртди-да, шишага имо қилиб сўради.

— Ишга киришишга ижозат берасизми?

— Ярим стакандан қуй, — деди муҳаррир. — Бугун туғилган куним экани беҳосдан ёдимга тушиб қолди. Ўттиз тўққиз ёш.

— Хотинингдан телеграмма олдингми? — сўради Лопатин.

— Ҳа.

— Қачон?

— Эрталаб, учиб келганимдан сўнг.

— Нега бўлмаса беҳосдан эслаб қолдим, деб мени алдаяпсан? — кулиб қўйди Лопатин. — Сенга билдирмай отпуска ундирмаётганимга ишонч ҳосил қилмагунча мен билан ичишни истамаганмидинг? Эҳ, сени қара-я!

— Сергейдан ҳам телеграмма олдим. — Муҳаррир хижолатомуз жилмайиб қўйди. Унинг чехрасида гоҳида агар гап хотини, ўғли ва ўзи ҳақида борса, редакцияда кўпчилик сезмаган хижолатомуз жилмайиш пайдо бўлиб қоларди.

— У нималарни ёзибди?

— Ҳали жанг қилмаётганини, иккинчи эшелонда турганини ёзибди... Ниҳоятда эрта — ўн тўққиз ёшимда уйланганман-да. Агар бошқалар каби... — Муҳаррир сўзни тугатмай жимиб қолди.

— Ўзинг ҳам шошқалокликни ёктирасан-да. Худабехудага шошаверасан, — муҳаррирнинг нима демоқчи бўлганини фаҳмлаб жилмайди Лопатин. Агар бошқаларга ўхшаб йигирма беш ёшида уйланганида, ўғли фронтда эмас, мактабда бўларди.

У шишани олиб, муҳаррирга ярим стакан, ўзига тўлдириб арок қуйди.

— Туғилган кунингга чақирдингми, билганимни қиламан. Бунинг устига шоҳона дастурхон. Саломат бўл, Матвей! Сени яхши кўраман, ҳозирча бошлиғим экансан, буни сенга исботлаб бериш қийин.

— Ишдан бўшатишгач, исботларсан, — деди муҳаррир озгина хўплаб Лопатиннинг олдидаги бўш стаканга ишонқирамай қараркан. — Менимча, илгари бунчалик кўп ичмасдинг-а.

— Урушда саломатлигим яхшиланди, — Лопатин ароқни ичди-да, санчки билан икки-учта бодринг олиб, сарёғли нон билан газак қилди. — Рост, ўзим ҳам хайронман. Илгари, Халхин-Голдан кейин тез-тез шамоллайдиган бўлиб қолгандим, ичларим ҳам оғрирди, кейинги бир ярим йилда эса отдайман. Сенга ўхшаш бошлиқнинг қўл остида хаста бўлишга вақт топилармиди?

— Бир стаканни лўқ этиб ичиб юбординг, ишга таъсир қилмайдими? — сўради муҳаррир хайрон бўлиб.

— Зинҳор, — деди Лопатин. — Агар газаги бўлса, ҳатто икки стакани ҳам кетаверади. — У яна бир бурда нонга сарёғ суртди.

— Сендан олти ёш кичик бўлсам ҳам, ярим стакан ичсам бошим ғувуллаб кетади.

— Ҳатто етти ёш, — деди Лопатин. Урушнинг мана шу ўтган бир ярим йили мобайнида онда-сонда ўйлайдигани — фақат редактордан эмас балки газетада ишлаётганларнинг деярли ҳаммасидан ёши улуғлиги ҳозир ҳаёлига келди, — Максим, ёшим катта бўлса-да, лекин бақувватман, рус зиёлиларининг икки стакан ароқ билан қулатолмайдиган соғлом тоифасига мансубман.

— Кўп валдирайверма, бари бир бошқа қуймайман.

Муҳаррир столдан олиб қўйиш мақсадида ароққа чўзилмоқчи бўлди-ю, сўнгги дақиқада ўзини тутиб қолди.

— Бўпти, мен кетдим, — Лопатин ўрнидан турди. — Стулингдан мих чиққандек ўтиролмай қолганини сезяпман.

— Ҳа, яна икки бет ўқишим керак. — Редактор ҳам қўзғалди-ю, лекин чехрасида иккиланиш ифодаси пайдо бўлди.

— Кетдим, — такрорлади Лопатин.

— Сабр қил. Агар ўша кинотўплам масаласи ростданам чаток бўлса, сени беш кунга Тошкентга юборишим мумкин. Фақат улар илтимос қилгандек бўлмайди. Борасан-да, қайтишда фронтга йўл оласан. Тошкентга ё самолётда, ё поездда борасан, барча юмушларингни беш кунда уddaлайсан-да, у ердан Ашхобод-Красноводск орқали Кавказ фронтига жўнайсан.

Хатто поездда борсанг ҳам у ерда бирор катта воқеа бошлагунча бари бир улгурарсан. Балки Кавказда Ефимовингни учратиб коларсан!

Ефимов Одесса билан Севастополь муҳофаасидан кейин Шимолий Кавказда армияга қўмондонлик қилмоқда эди. Мухаррир мухбирнинг аввал бўлган жойига иккинчи марта боришини маъқулларди: бу, юз берган ўзгаришни сезиб олишда ёрдам беради, деб ҳисобларди.

— Агар борадиган бўлсанг — эртагаёқ жўнаб кет!

— Агар Тошкент орқали бўлмаса-чи? — сўради Лопатин.

— Бари бир айланма йўл, — деди муҳаррир. — Гурьев-Боку орқали. Бошқача қисқарок йўл ҳозирча йўқ. Агар сенга Тошкентга бориш учун беш кун ажрат-япманми, демак, бунга ҳаққим бор. Жўнайвер! Чиндан ҳам бу хавфли! Очерк бизнинг «Звезда»да босилиб чиққан, ундаги воқеалар тўғри тасвирланган, шу асосда улар аллақандай фильм яратиб чалкашликка йўл қўйиши мумкин. Кейин додингни бировга айтолмай қоласан! Тошкентда сени Туркистон округи бўйича мухбиримиз кутиб олади-да, қолган ишларнинг ҳаммасини ўзи таъминлайди.

Шундай қилиб, Лопатин командировкага жўнаб кетди. Олдинда отпуск кутиляпти, аммо оқибат адреси аввалгидек ўша-ўша — «Ҳаракатдаги армия» эди...

4

Вагон юмшоқ ўринли, лекин худди тўкилиб кетадиган даражада эски эди. Совук — барча тиркишлардан шамол уфуриб турарди — бўлишига қарамай, Лопатин барибир дастлабки уч кунни уйқу билан ўтказди. Оренбургдан кейин қиров босган дашт бошланди, станциялар кам эди. Станцияларда ҳам, разъездларда ҳам кўп туриб қолишга, нефть цистерналари уланган составларни ўтказиб юборишга тўғри келарди. Ўрта Осиё томондан бу составлардан бошқа деярли ҳеч қандай поезд ўтмасди. Составлар узун, аммо тез юрарди. Боку нефтини Каспий денгизи, Красноводск, Тошкент орқали — яшил йўл бўйлаб фронти ташишарди.

Информбюронинг маълумотида Сальск даштлари ва Донда давом этаётган ҳужумимиз ҳақида сўз борарди ва барча йўлларни эгаллаб рўпарадан шарақашуруқ қилиб келаётган бу нефть эшелонлари Лопатин-

га ўзи борган сайин узоқлашаётган фронтни ҳар кандай маълумотдан кўра кучлироқ эслатарди. Лопатин кутилмаган отпусकाга учиб, урушдан бошқа томонга кетаётганидан бироз ноқулай ахволга тушди.

Юқори полкада ётиб, уруш бошлангандан бери қаерда ва қанча вақт бўлганини эслади. Фронтга ўн тўққиз марта борибди, Москвада эса бир ярим йил мобайнида уч ойдан озроқ яшабди. Ўзини оклаш учун ҳисоблаб чикди; албатта, ҳарбий мухбирлик лавозими урушда унчалик қийин эмас; бошқалар уруш бошланганидан бери дуч келган жойда шу пайтгача жанг қиляпти, ҳеч қанақанги Москвага ҳам боришмаяпти. Аммо бошқаси ҳам тўғри: Москвининг ўзида ҳам, мамлакат ичкарасида ҳам ёқасида сеникига ўхшаган ҳарбий унвон белгиси бор кўлаб ҳарбийлар ҳамон фронтдан анча олисда хизмат қилишяпти; қачон юборишса — ўшанда боришади. Ҳар кимнинг ўз ўрни бор. Отпускаи беришдими, ундан фойдаланиб қол.

Ухлаш олдидан у чекиб олиш учун йўлакка чикди. Дераза ёнида туриб, қўшни дераза олдида чекаётган аёлни кузатди.

Аёл ёш ва гўзал эди, у эндиликда Тошкентда истикомат қилаётган Ксенияни эслатди. Лопатин у билан учрашмоқчи эмасди, лекин учратиб қолиши ҳам мумкин эди: киностудиядами, театрдами, балки шунчаки кўчада дуч келиб қолиши мумкин...

«Хўп, дийдор кўришдик ҳам дейлик, хўш нима бўпти? Мен учун эндиликда бунинг аҳамияти йўқ. Аҳамияти бўлмаслиги керак», — деб қўйди ўзича ва қўшни дераза ёнидаги ёшгина, гўзал аёлга яна қараб қўйди. Қаерга ва нимага кетаётганини ким билади? Балки, эрининг ҳузуридан келаётгандир, балки эрининг олдига кетаётгандир. Ҳозир у ўзининг гўзал эканини эсламаяпти, бутунлай бошқача — аллақандай ноҳуш бир нима ҳақида ўйлаяпти...

Чиндан ҳам гўзал аёл! У бошдан-оёқ назар ташлаб чикди. Мана шунақасини бошқача вазиятда учратганда яхши бўларди. Ўзи учун албатта. Ўзининг ўтиб қолган ёши ва ўзининг ташқа қиёфаси билан аёлга ёқмаслиги ҳам мумкин.

Аёл ҳам ярим ўгирилган ҳолда бир неча марта унга қараб қўйди, нигоҳ ташлашга арзийдиган бирор нимаси йўқ. Балки Қизил Юлдуз орденига ва енгил яра-

дор бўлганини билдирувчи иккита белгига эътибор қилган бўлса керак...

У ўзининг кўримсиз ташки қиёфасини ёқтирмасди. Бир пайтлари Ксения билан турмуш қурган дастлабки йиллари бундай гўзал киз хунук киши билан бир ёстikka бош қўйгани учун ниҳоятда мамнун бўлганди. Кейинчалик бунинг бемаъни эканини тушунганди.

Лекин бари бир қўшни дераза ёнида турган мана шу аёлни қайта-қайта томоша қилиш иштиёқи пайдо бўлганидан ҳозир хурсанд эди. Унинг бу истаги ўтмишдан ҳоли бўлган ҳиссиётини қувончларга тўлдирган эди. У қўкрагидаги Қизил Юлдуз ёнида папанинчиларни муз устидан олиб чиққан экспедициядаги иштироки учун урушдан олдин мукофотланган «Ҳурмат Белгиси» ордени йўқлигига ҳатто ачиниб ҳам қўйди. У бу ордени Кримдан қайтишда Таманга ўтиб олиб кимнингдир уйида биргина иштонда қолиб исинишаётганда, қуритиш учун ҳовлига осиб қўйилган кийим-бошлар бомба остида қолганда йўқотиб қўйганди. Гимнастёркаси ҳам, ордени ҳам. Кейинчалик Москвада орденини алмаштириб беришларини сўраб ариза ёзганди, ҳанузгача жавоби бўлмапти.

Унга дам-бадам қараб қўйган аёл папиросини чекиб бўлиб, ухлагани кириб кетди. Лопатин ҳам эрталабгача чўзилиб ётишни мўлжаллаб купега қайтди.

Лекин анча пайтгача ухлашнинг иложи бўлмади. Лопатиннинг рўпарасидаги эрталаб бўшаган юқори полкани эгаллаган учувчи капитан саволга тутиб қолди. Фамилиясини айтгач, унинг Сталинград очерклари-ни ўқиганини, ҳатто биттасини «Звезда»дан қирқиб ўзи билан олиб юрганини айтди. Планшетдан ўша очеркни олиб кўрсатди — бу, ҳали қирқ биринчи йилдаёқ номнишонсиз йўқолган эридан, Шимолий-Ғарбий фронтдан хат келган қуни ҳалок бўлган алоқачи аёл ҳақида Лопатин ёзган очерк эди. Новгород остонасидан унинг Забайкальедаги кадрдон қишлоғига бир неча ой мобайнида етиб борган, у ердан Сталинградга келган хатни аёл дала почтасидан эрталаб олиб, ниҳоятда қувонган ва уни Лопатинга кўрсатганди, кундузи эса узилган алоқани тиклаш учун эмаклаб кетаётиб ҳалок бўлганди.

Ҳаммаси бир кунда юз бергани ҳам, барча кулфатларга одатланиб қолгандек туюлган одамлар унинг ўлиmidан ниҳоятда изтироб чекишгани ҳам Лопатинни

хайратга солганди. У очеркда урушда бахт билан кулфат қанчалик туташиб кетиши, ўзини тўсатдан бахтиёр ҳис этган киши ўзини эҳтиёт қилиш эмас, балки, аксинча, хавф-хатар сари бориш истаги қалбида туғён уриши ҳақида ёзганди.

Ўзилган алокани тиклашга бошқа одамни ҳам юборишлари мумкин эди. Аммо айни шу аёлнинг ўзи ҳеч кимдан сўрамай ўша ондаёқ хавф-хатар сари йўл олганди.

— У билан шахсан ўзингиз гаплашганмидигиз? — Лопатин аёл билан гаплашгани очеркдан яққол кўриниб турса ҳам сўради авиация капитани.

— Ҳа, шахсан гаплашган эдим, — деди Лопатин.

— Ёўзал аёлмиди?

— Анчайин чиройли.

— Яхши аёл экан, — деди капитан хўрсиниб қўяркан. Лопатинга ҳозир ҳамроҳи ўзи ҳақида гап бошлайдигандек, шу боисдан хўрсиниб қўйгандек бўлиб туюлди.

Бирок капитан гапирмади, жимиб қолди.

— Қанақа самолётда учасиз? — сўради Лопатин.

— «Дуглас»да, — деди капитан. — Партизанлар ҳузурига бориб турамиз.

Хали бирор марта партизанлар томон учмаган Лопатин партизанлар ўлкасида майдонларнинг қандай эканини, қай усулда алоқа қилиниши ва қўнишда қанақанги сигнал берилиши ҳақида суриштирди.

Бу ҳақда яна ярим соатча суҳбатлашиб, олдин бошланган мавзуга қайтмай ухлаб қолишди.

Эртаси куни кечқурун, Арис станциясида, узок туриб қолган поезд ниҳоят кўзғалгач, Лопатин купега кирмай, станция чироқларига қараб дераза ёнида туриб қолди.

— Нега қараяпсиз, ўртоқ майор? — сўради капитан. — Таниш станциями?

— Ҳа, таниш станция, — деди Лопатин. — Лекин шу боисдан қараётганим йўқ. Чироқларга тикилаяпман. Тўсиб қўйилишига ўрганиб қолган эканман.

— Мен ҳам хотиним эвакуация қилинган кишлоқда беш кун яшаб, кечқурунлари ҳамма уйқуда бўлмаса ҳам у ер бу ерда деразаларни ёритиб турган керосин чироқларининг хира нурини томоша қилиб юрдим...

Капитан қалбини тирнаётган ниманидир ўйлаб яна

хўрсиниб қўйди ва яна бу ҳақда оғиз очмоқчи бўлди-ю, лекин бирор нима деёлмади...

Улар Тошкент станциясида хайрлашишди. Ярим кеча эди. Поезд йўлнинг аллақаерида тўхтагач, капитан унинг юқларини кўтаришда ёрдам бермоқчи бўлди, лекин Лопатин вагон олдида уни кутиб олишга ваъда қилишганини айтди.

Капитан унинг қўлини қисди-да, честь бериб узоклашди. У пучайган қопчиғини кенг елкасига осиб олган, қўлида эса бўм-бўш чамадон.

«Ўзининг ҳамма нарсасини хотини эвакуацияда яшаётган кишлоқда қолдирган бўлса керак», — деб ўйлади Лопатин.

Темир йўлни ва теварак-атрофни калин қор қоплаган, Тошкент учун ғайритабиий бўлган совуқ бошланганди. Вагон поезднинг энг охирида эди, шу боис Лопатин юқини оёқ остига қўйиб, ўзи томон келаётган икки кишига қўзи тушмагунча ер депсиниб тураверди.

Келаётганлардан бири «Красная звезда»нинг шу ерлик муҳбири подполковник Губер бўлса керак. Лопатин илгари уни кўрмаган, фақат у оғир яраланганидан кейин чекланган даражада хизматга лойиқ топилганини ва Тошкентда иккинчи йил ишлаётганини биларди холос. Редакцияда қайси вагонда экани ҳақида унга телеграмма юборишга ваъда қилишганди. Фуқароча қийинган бўйдор иккинчи киши ким бўлдийкин?

— Ўртоқ Лопатин, Василий Николаевичмисиз? Янглишмадимми? — Лопатиннинг ёнига келиб сўради кенг елкали подполковник қўл чўзиб. — Саломат келдингизми? Мен Губер, Пётр Федорович бўламан.

Унинг ортида тўхтаган бўйдор киши бир кадам олдинга чиқдида, аллақандай ўқирганнамо овозда: «Вася!» деб қичкириб Лопатинни қучоқлаб олди.

Бу одам бутунлай ўзгариб кетган эди. Илгари жаранглаб чиқадиган овози ҳам, ғайритабиий даражада озғин гавдаси ҳам, худди кўр одамдек, ҳозир Лопатиннинг юзига суркалаётган қаримсиқ башараси ҳам ўзгариб қолганди. Лекин бари бир у ўша, айти ўша, кадрдон ўртоғи ва бир пайтлари адабий ҳаёт билан қизиққан, ёшлик даврида ҳатто Лопатинга хомийлик қилган, уни бу ерда, Тошкентда учратиб қолишни ҳам орзу қилган, ҳам бундан чўчиган Слава, Вячеслав Викторович эди.

— Кеча Пётр Федоровичга газетангиз учун шеъримни келтириб, сен келаётганингни билиб колдим-да, у билан бирга сени кутиб олишга кўндирдим, — деди овозини жарангдор чиқаришга ҳаракат қилиб Вячеслав Викторович. У ўзининг бу ҳам илгари бўлмаган қалтироқ қўллари билан ҳамон Лопатиннинг елкасидан тутиб турарди. — Ишонаман, ҳозир бу ердан тўғри бизникига борамиз, хоҳлаганингча меникида яшайсан.

— Редакциянинг телеграммасига асосан офицерлар ётоқхонасидан ўрин берилган, — деди Губер.

— Пётр Федорович, — яна овозига зўр берди Вячеслав Викторович, — сиздан ўша ётоқхона ҳақида эслатмасликни илтимос қилгандим.

— Мен бор гапни айтяпман, холос, — деди ранжиб Губер.

— Сендан ўтиниб сўрайман, фақат меникида яшайсан, — Вячеслав Викторович Лопатинга ўгирилиб қалтироқ қўлини яна унинг елкасига қўйди. — Умуман тушунолмай колдим, нега энди бу ерда гаплашиб турибмиз?

У кейинги сўзини дадил айтган бўлса-да, бунда аллақандай ишончсизлик, кечирим сўрашга монанд илтимос бор эди. «Раҳмат, албатта, сеникига борамиз», деди шунда Лопатин ва Губердан офицерлар ётоқхонаси бронидан воз кечишни илтимос қилди.

Улар Губерга биркитилган «эмка»да қор босган Тошкент бўйлаб кетишди ва кўп ўтмай иккита бир қаватли уйнинг орасидаги пастаккина дарвоза олдида тўхташди.

— Сиз ҳам исиниб олгани кираколинг, Пётр Федорович, — деди Вячеслав Викторович «эмка»дан тушишгач.

— Ташаккур, иложи йўқ, — анчайин кескин жавоб берди Губер, гўё буни унга биринчи марта таклиф қилаётгандек. — Уйкуга тўйиб олганингиздан кейин сизни олиб кетгани келаман-да, кейинги ишларингиз ҳақида шартлашиб оламиз. Соат ўн бирда келсам эрта бўлмайдими?

— Эрта бўлмайди, раҳмат, — деди Лопатин.

Губер честь бериб, «эмка»га чиқиб ўтирди.

Мана шу кичик бир воқеа Лопатинга бундан тўрт ой илгари Москвада Гурский айтган гапни эслатди:

— Менга қара, бир о-одамгарчилик қилсангчи. Мухаррирда мухбиримиз Тошкентдан юборган

дўстингнинг шеъри ётибди, у бўлса т-тихирлик қилиб, б-босиб чиқаришни истамаяпти.

Лопатин муҳаррирга учрашди, бироқ у кулок солишни ҳам истамеди.

— Менга Тошкентда ёзган шеърининг кераги йўқ. Бизнинг йўлланма билан фронтга юборишларини сўрасин — юборишга уриниб кўрамиз. Тошкентдан шеър йўлласа босмаймиз!

Лопатин ҳозир Губернинг Вячеслав Викторовичга бўлган муносабатида муҳаррир билан бўлган ўша суҳбатнинг аллақандай шарпасини сизди. Губер уни ўзи билан вокзалга олиб чиқишни ҳам истамеган бўлса керак.

«Эмка» ғилдираклари остидан қор сачратиб жўнаб кетди. Вячеслав Викторович паришонлик билан унинг ортидан қараб қолди, сўнг ўгирилиб Лопатинга дарвозани кўрсатди.

— Мен анави томондан... ҳовлидан қираман. Тийғониб кетма, бу томони қоронғи, мен олдинда бораман.

Ўзун ҳовлидан ўтиб, улар қирган хона анчагина катта эди. Нақ шифтдаги қалпоқсиз лампа хира ёнарди. Хона нимқоронғи ва совуқ эди. Деворнинг бир томонига ортига палос тутилган кенг тахта қаравот, иккинчи томонига шкаф қўйилган, ўртада овқатландиган стол ва бир неча стул.

Эҳтимол, бу ерда яна битта хона бўлган: Лопатин ёғоч ҳалқали дарпарда билан тўсилган эшикни кўриб қолди.

— Ечинавер, — деди Вячеслав Викторович. — Мана бу ерга қўй. — У эндиликда эғнида ҳалпиллаб қолган урушдан аввалги чет эл мавсумий пальтосини ечиб, тахта қаравотга қўйди.

Лопатин юкини бир чеккага суриб қўйиб, почапўстинини қаравотга тахлади-да, Вячеславнинг у ёқда, Москвадаги катта деразали, тиник сарғиш рангга бўялган деворларига ўн иккинчи йил урушининг қадимги Геребенев аслаҳалари қўйилган илгариги кабинетини эслади. Ўша кабинетда ҳам кенг диван-қаравот бўлиб, усти деворга қоқилган ғилам билан ёпилган эди.

Бу хонада ҳам эски палос устига ўтмишдан хотира сифатида шамшир осиб қўйилганди. Биттагина, лекин барибир осиб қўйилган!

— Бўтқани ағдариб юборма! — Вячеслав Викторо-

вич диван-каравот ёнига келди-да, чопонни очиб, орасидан кастрюлни олди. — Ҳали иссиқкина турибди, — деди ушлаб кўриб стол устига қўяркан. — Бугун уйим анчайин дуруст, илиқкина, тўғрими? Сенинг келишингга печка ёққандим. Умуман олганда вазият оғир. Қаҳратон қиш, бу ерларга хос эмас, кўмир ҳам йўқ. Балки сенга совуқлик қилаётгандир?

У диван-каравотдан чопонни олиб Лопатиннинг елкасига ёпиб қўйди.

— Исиниб ол, ҳали бўтканинг иссиғи бор. Бу чопонлар жудаям қулай-да! Учта чопоним бор. Кўмир йўғида шулар билан жон сақлайман. Айниқса, эрталаблари совуқ бўлади. Ювингинг ҳам келмайди! Ўшанда, ўттиз тўртинчи йили Панжикентда қанақанги жазирама бўлгани ёдингдами?

Ўша пайтдаги жазирама Лопатиннинг ёдида эди, лекин бошқа бир нарсани: Ўрта Осиёга келиб, бундан аввал, босмачиларга қарши жанг бораётганда Кавказ дивизияси штабида ўзига таниш ва кейинчалик шеър ёзиб уни мадҳ этган дивизия қўмондони ҳузурида бир ҳафта бўлган Вячеслав ниҳоятда ҳасад қилганини бундан кўра яхши эсларди.

«Унга ахир нима бўлганийкин? Айни унга нисбатан қандай воқеа юз берганийкин?» — деб ўйлади Лопатин яхшироқ бирор нима топишга улгурмаганини айтиб гуноҳкорона елка қисиб қўйган Вячеслав Викторовичнинг рўпарасига ўтирар экан.

— Фақат стол устида кўриб турганларинг билан сени меҳмон қилишим мумкин.

Столда бўтқа, нон, бир банка томатли бузоқ гўшти ва бир шиша портвейн виноси бор эди.

— Мен тўлдиришим мумкин, — деди Лопатин. — Озгина запасим бор.

— Уч кундан кейин, сен билан Янги йилни кутиб олаётганимизда тўлдиарсан. Бугун эса менинг нон-тузимни баҳам кўрамиз! — Вячеслав Викторович стаканларга портвейн қуйди. — Рўпарамда ўтирганингга ҳали ҳам ишонолмаяпман. Қани, ўзбек оғаларимиз айтгандек, хўп майли!

У Лопатин билан чўкиштирди-да, биринчи бўлиб стаканни бўшатди.

— Хўш, нима дейсан — ухлайсанми ёки суҳбатлашиб ўтирамизми? Мен ҳали ҳам чала уйқуман!

— Бугунчалик сенга ошно бўлишим мумкин, —

деди Лопатин. — Йўлда уйку нормасини деярли ба-
жариб бўлганман.

— Ундай бўлса, эрталабгача гаплашиб ўтира-
миз! Кейин сенга онамнинг анави хонасида, онам-
нинг каравотига жой солиб бераман... — Вячеслав
Викторович дарпарда тутилган эшикка имо қилди.

Бу на аёл қўлининг излари, на аёл нафаси бўл-
маган шу хонага дастлаб кирган дақиқада Лопатин
ундан сўрашга ботинмаган савол эди. Вячеславнинг
онаси ҳам ўшанда, қирқ биринчи йилнинг
августидан у билан Тошкентга жўнаб кетганидан
хабардор эди; унинг хотини Ирина ҳам жўнаб кет-
ганди. Аммо хотини у билан бирга бўлмаслиги
мумкин. Урушгача ҳам хотинининг боридан йўғи
кўп бўларди... Онаси эса...

— Онангга нима бўлди? — сўради Лопатин бери-
ладиган жавобдан кўрқиб.

— Уч ой бурун вафот этдилар. Бугун сен ухлайди-
ган ўша каравотда. Бир дақиқада! Ҳатто «тез ёрдам»
етиб келишга ҳам улгурмади. Ўзлари доим азобланиб
юрган эски кўкрак қафаси хасталиги олиб кетди. Ни-
магадир иқлими тўғри келмади, врачлар эса, аксинча,
иқлимни ўзгартириш ёрдам беради, дейишганди. Онам-
га эса ёрдам бермади! Жазирама иссиқдан қийналди-
лар. Аввалги ёзни деярли кўрмадилар, унга чидаш
бердилар, сентябрда эса вафот этдилар... Онам сени
тез-тез эслаб турардилар... Ўзлари меҳр қўйган бошқа-
ларни ҳам. Иккисидан бири — ё меҳр қўярдилар,
ё ёқтирмасдилар... Онамдаги бу хислатга ҳавас қи-
лардим. Сендан, ўзлари меҳр қўйганлардан менга хат
ёзмаётгани учун, мендан шу ерда туриб сизларга хат
ёзмаётганим учун жаҳллари чиқарди. Мен юзага кел-
ган ҳозирги вазиятда сенга биринчи бўлиб хат ёзолмас-
лигимни тушунтиришга уриниб кўрдим. Лекин онам
буни тушунишни ҳам истамадилар. Биринчи бўлиб
у ёзақолсин, дедилар... Менда сизлардан хат олиш
истаги бўлмаган, бу хаёлингга ҳам келмасин. Айрим
пайтларда истаб қолардим-у, аммо кўпинча буни иста-
масдим. Айниқса, сендан!

— Нега «айниқса»? — сўради Лопатин.

— Чунки сен мендан каттароксан, кичик эмас. Ҳат-
то тушқунлик дақиқаларида шогирдларим ҳақида ўй-
лаб, уларнинг хатти-ҳаракатини оқлайдиган сўзларни
ҳам сенга айтолмайман. Гоҳида улар мендан умуман

бирор нимани ўрганмаганини ўйлаб кетаман. Агар ўрганишган бўлишса ҳам бу ҳақда эслашмайди.

— Сабаб? — Беқиёс афсус-надомат билан айтилган бу сўз Лопатинни ич-ичидан титратиб юборди. — Сен ўз пайтида уларга жуда кўп яхшиликлар қилдинг, бунинг учун сенга одам чўчка бўлади! Мен яқинда фронтда, дивизион газетасида сен кўп нарсаларни башорат қилган ўша севимли шогирдингни учратиб қолдим... Сени ҳурмат билан эслади.

— У менга икки марта хат ёзди, — деди Вячеслав Викторович.

— Сен-чи?

— Мен ҳам икки марта жавоб йўлладим. Иккаласига ҳам бир хил: мени унутмаганинг учун раҳмат мазмунида жавоб ёздим... Унга ёзадиган бошқа гапим йўқ. Агар ҳақиқатни билишни истасанг, кеча сенинг келишингни эшитиб: нима қилсамийкин? Балки сенинг кўзингга кўриниш умуман шартмикан? — деб кечаси билан ўйлаб чиқдим. Кейин эса чидаш беролмадим. У ерда, Москвада менинг ҳақимда таҳқиroomуз сўзларни роса эшитгандирсан?

Лопатин бош ирғади.

— Энди сенга ўзим тушунтириб бермоқчиман. — Тушунтириб бермоқчи эканини айтган бўлса-да, анча вақтгача тушунтирмади. Тирсагини столга тираган ҳолда бошини қўллари орасига олиб индамай ўтираверди.

Рўпарасида эса ўтириб, унинг озгин қалтирок қўлларига тикилиб Лопатин ўтирарди.

Йўқ, Вячеслав урушдан қўрққан, бироқ ундан қутилиб қолгани учун ўзини бахтиёр сезган кишига ўхшамасди. У шунчаки бебахт эмасди, у ўзининг бу бебахтлигидан касалланиб қолганди. Лопатин Москвада эшитган ҳақоратомуз сўзлар юзаки қараганда ҳаққоний бўлса-да, аслида ноҳақ эди. У урушдан қочиб, айни кўнгилдаги ишни амалга оширди, дея тахмин қилишарди. Вячеслав эса урушдан қочиб ўзи хоҳламаган ишни қилиб қўйди. Унинг бебахтлиги мана шунда эди.

Ҳа, ҳа, ҳа! Ҳамма унга қарши! У умр бўйи жасорат ҳақида шеърлар ёзиб, ўзининг жарангдор овози билан ўқиб берарди, ўрни келганда граждaнлар урушида ҳам, босмачиларга қарши жангларда ҳам иштирок этганини қистириб ўтарди. У мунтазам равишда чегара заставалари бўйлаб сафарга чиқарди ва чегарачилар-

нинг кадрдон дўсти ҳисобланганди, кабинетининг деворларида шипгача қуроллар осиб ташланганди. Ўттиз тўққизинчи йилда, Ғарбий Украина билан Ғарбий Белоруссияни деярли қон тўқмай озод қилишганидан кейин ҳам у Москвага жасорат намунаси формасида қайтиб, бу билан катта уруш бошланиб қолса, бошқа биров эмас, балки айни ўзи биринчи бўлиб отланишга ҳаммани ишонишга мажбур қилганди.

Тўсатдан мана шу воқеа юз бергач, у ҳали жанг майдонига етиб бормай, дастлабки улкан бомбардирмондан кейинок Москвага қайтиб касалхонага ётиб олди-да, яна бир ойдан кейин бу ерга, Тошкентга келиб қолди.

Фақат угина эмас, ўзи каби қирқ ёшлилар ҳам шундай қилишган. Фронтга ҳам боришмаган, шунчаки эвакуация қилинишган, жўнаб кетишган. Адабиёт учун ўзларини эҳтиётлаш ҳақидаги маслаҳатларни қалбга яқин олиб, турли бронларга эга бўлишган. Аммо бошқаларнинг бу қилмишини унутиб юборишди, бирини эртароқ, бошқасини кейинроқ кечиришди. Унинг қилмишини эса — йўқ, унутишмади! Ундан нимани кутишганди-ю, оқибати нима бўлгани ҳечам ақлга сиғмасди...

«Лекин ўзи ҳам оқибати бундай бўлишини кутмаган бўлса керак? Шу боисдан буни на унутолмаяпти, на ўзини кечиролмаяпти, — деб ўйлади Лопатин индамай ўтирган Вячеслав Викторовичга тикилиб — Акс ҳолда, нимани ҳам гапирарди-ю, гапиришга ҳожат ҳам бормиди?»

— Менга ишонмаслигинг мумкин, — деди Вячеслав Викторович ниҳоят қўлларини юзидан олиб столга суянаркан, — лекин ўшанда ростдан ҳам оғриб қолгандим. Бошқаларга даҳшат, аҳмоқона, ғайри-табiiй бўлиб туюлиши мумкин, аммо мен касалланиб қолдим. Ўша ерда, Минскка етмай эшелонимиз ер билан яксон бўлгач, ҳозиргина тирик бўлган одамларнинг гўшт парчалари орасида, дод-фарёдлар орасида қолиб энди бошқа поездга ўтиролмаслигимни, бунақанги воқеага дош беролмаслигимни фаҳмладим. Қўнғлим айниб, кетма-кет қайт қилдим, ўзимни тутолмай қолдим. Ҳалигача ўз ҳолига келмаган қалтироқ қўл билан Москвага қайтиб келдим. Врачлар менинг хаста эканимни, қарахт ҳолатидан кейин менда... — У Лопатин аллақерда эшитган касалликнинг лотинча номини айтди. — Мен илтимос қилганим йўқ, аҳволимни кўриб уларнинг ўзи

мени комиссияга йўллашди, кейин демобилизация қилишди.

«Таникли ёзувчи бўлмаганингда, балки комиссияга юборишарди-ю, лекин ҳечам демобилизация қилишмасди! Хизматга чекланган даражада яротки сифатида вақтинча ортида юрадиган қисмга жўнатишарди», — Вячеславда адовати борлигидан эмас, балки шунчаки аниқлик киритиш учун шундай аччиқ фикрга келди Лопатин. Бундай вазиятда у аниқликни ёқтирарди.

Вячеслав Викторович гўё унинг фикрини уққандек деди:

— Бошқа бирор киши шундай қилса бошқача йўл тутилишини ўзим ҳам тушунаман. Балки, тўғридир. Сен, ҳали кеч эмас, илтимос қилишинг мумкин, бирорта армия газетасига бориб ишлашга рухсат беришади, дейишинг мумкин. Балки шундайдир. Лекин бу ишни қилолмайман. Ҳаётга ёпишиб олганим учун эмас. Ёпишмайман. Мутлақо яшашни истамайман. Лекин ўзимдан-ўзим кўрқаман. Иккинчи марта шарманда бўлишдан кўрқаман. Ўлим ваҳимасидан эмас, балки ўзимдан-ўзим кўрқиш даҳшатидан қутилолмаяпман. Нега индамаяпсан? Ўзинг ахири гап бошлашинг учун сенга яна нима дейишим керак?!

Кимдир уни оклаши, унга далда берадиган сўз топиши учун бунини шунақаям бақариб айтди-ки, Лопатин бундай сўз йўқлигини қалбан ҳис этиб, ўзини беҳол сезди.

— Буларнинг ҳаммасини камроқ ўйлашинг ва кўпроқ ишлашинг керак, — деди Лопатин, — ўзингга қучинг етмаётган экан, қўлингдан келган ишларни қилавер. Бошқа чораси йўқ. Ҳарҳолда мен бошқа чорасини кўрмайпман.

— Мен ишляяпман, — деди Вячеслав Викторович. У шунчайин оддий сўзларни эмас, балки бирорта бошқасини кутганди. — Мен ишляяпман, — такрорлади у. — Шу ерда ўтириб, уруш ҳақида шеърлар ёзаяпман. Маза-матрасиз шеърлар ёзаяпман. Бемаъни шеърлар эканини ўзим ҳам тушунаман, чунки бу ерда ўтириб уруш ҳақида маънили шеър ёзолмайман.

Лопатин «Маза-матрасиз шеър ёзгандан кўра бориб хизмат қил», — деб юборишга сал қолди.

— Уруш ҳақида ёзолмасанг — бошқа нарсалар ҳақида ёз.

— Ёзаяпман. Деярли ҳар куни кечаси бошқа нарса

хақида ёзяман. Ҳозир ҳеч кимга зарур бўлмаган шахсий ҳаётим ҳақида китоб ёзаямман.

«Ҳеч кимга зарур бўлмаган» деганида, мана шу китобними ёки ўзининг ҳаётини назарда тутгани мавҳум бўлиб қолди.

Балки, Лопатин шу китобдан бирор парча ўқиб беришни илтимос қилиши лозим эди. Балки, у шуни кутган бўлса керак. Аммо Лопатин илтимос қилмади. Агар яхши бўлса — бир нави! Агар ёмон бўлса-чи?

Ўзлиги ҳақида бор ҳақиқатни унга жон-жаҳди билан айтишдаги Вячеславда бўлган қатъият уруш қаршисида шунчалик ожиз бўлиб қолган бу одамни Лопатинга ўзининг пасткаш тутадиган, аммо ҳеч нима юз бермагандек яшаётган ва ўзининг ўрнига бошқа бир кимсанинг ҳаётини хавф остига қўйишга осонлик билан рози бўладиган, ўз кадр-қимматини сақлаб, яшашда давом этадиган одамлардан анчагина устун қилиб кўрсатди.

Лекин бари бир Вячеславнинг ўзи ҳақидаги ҳақиқат фақат унинг ҳақиқати эди, умумий ҳақиқат эмасди. Умуман эса, уруш кетаётган бир пайтда у бу қилмишидан азоб чекса-да, бари бир нотўғри ҳаёт кечирарди. Бу ҳам ҳақиқат эди. Ҳаммасидан кўра муҳимроқ ҳақиқат!

Бу кишига меҳрибон бўлса-да, Лопатин барибир унга нисбатан муносабатида ана шу бош ҳақиқатни четлаб ўтолмасди. Буни у ҳам сезганди.

Вячеслав Викторович портвейнни охиригача қўйиб — яна деярли икки стакан чикди — ўзини зўрға тийиб тургандек индамай шоша-пиша бўшатди.

«Бу кулфатларинг етмагандек, яна ичкиликка берилиб кетган бўлсанг-а?» — деб ўйлади хавотирланиб Лопатин.

— Ичкиликка ружу қўймаяпсанми?

— Бахтимга бунақа имконият йўқ, — деди Вячеслав Викторович. — Шу винони ҳам бугун зўрға тиланчилик қилиб олдим. Ароқнинг баҳоси бозорда қанча туришини ўзинг ҳам билсанг керак. Ўз пулимга ичман, ҳозирча бундан ўзимни тийиб турибман.

Унинг шу сўзидаги афсус-надомат Лопатинга бу киши ичишни яхши кўриши ва ўрнига қўйишини, бундан ҳам кўра ўз пулига бошқаларни ичиришни ёктиришини эслатди.

— Пулимни озлиги — бекор ўтирганимдан эмас. Кечалари китоб ёзаямман, кундузи эса кучим етганича

бошқа пайтлардагидан кўра кўпроқ ишляпман. Радиода чикиб турибман, бошқаларнинг шеърларини таржима қияпман, кино учун шеърлар ёзаяпман. Округнинг ҳарбий газетасида бошловчилар учун консультация олиб боряпман. Иложи борича борган жойларимда илгари ёзганларимни ўкиб бераяпман. Бехуда ўйляпсан, бекор юрганим йўқ.

— Мен бунақа деб ўйлаганим йўқ, — жавоб берди Лопатин.

— Яхшиси, ўз ҳақингда гапириб бер. Бошқалардан кўп гапларни эшитганман, энди ўзингдан эшитмоқчиман. Лекин аввал иссиқлигида бўтқани еб оламиз. — Вячеслав Викторович кастрюлканинг копкоғини очди.

Улар бўтқани ейишди — Лопатиннинг унчалик иштаҳаси бўлмади, Вячеслав Викторович эса ҳеч тўйиб овқатланмаган кишидек очопатлик билан пакқос туширди. Бўтқани еб бўлиб, бир бурда нон билан банкани тозалаб қўйди.

Лопатин индамай ўтирар, унга ўзи ҳақида гапириб бергиси келмасди. Ҳарҳолда, Вячеслав ундан кутганини — қаерларда бўлгани, нималарни кўргани, қаерда яралангани, орден нимага берилганини айтгиси келмади. Бу ҳақда ҳозир гапириб беришга нимадир ҳалакит берарди. Бари бир тўқ киши оч одамга овқатдан гапиргандек бўлади. Ўзини овсарликка олиб, шахсий ҳаёти ҳақида, Ксения билан бутунлай ажралишгани тўғрисида гапирди.

— Бундан хабарим бор, — деди Вячеслав Викторович. — Яқинда уни кўчада учратгандим, ўзи гапириб берди. Сен билан, ўзи айтгандек, яхшилиқча ажрашганидан хурсанд. Мен ҳам сўққабошман.

Буни айтмаса ҳам бўларди. Сўққабош экани шундоғам кўриниб турибди.

— Ўтган йили, мен шу ерга кўчиб ўтганимда Ирина ҳолимга ачиниб келганийди ҳайдаб юбордим. Қиёфасидан мени тавба-тазарру қилдириш учун келгани яққол кўриниб турарди. Жўнаб кетиб, мендан узоқда яна ўз ҳолича яшаяпти. Менимча, уруш хирургия билан шуғулланиб тўғри иш қияпти. У мени четлаб ўтган бўлса-да, лекин бу менинг ҳаётимни кесиб ташлади.

«Кесиш масаласи тўғри, — деб ўйлади Лопатин, — четлаб ўтиши эса — нотўғри. У ҳеч кимни четлаб ўтмади! Истайсанми, истамайсанми, ҳозир уруш бари бир ҳар бир кишининг ҳаётидан ўрин олган. Кимнинг кўр-

коқлигида, кимнингдир мардлигида ва кимнингдир ҳеч нима бўлмагандек яшашга уринишида ўз ифодасини топган».

— Айтгандек, ҳозирги аҳволимда бошқа одамлар, шу жумладан Ирина ҳақида фикр юритишим тўғри келмайди, — деди тақдирга тан бериб Вячеслав Викторович.

— Бу гап эмас, — деди Лопатин. — Одам ҳар бир киши ҳақида фикр юритиши мумкин. Буни қандай қилиб майинрок ифодаласам экан? Факат узоқни ўйламайдиган одамларгина, агар улар ҳаётида бир марта бошқалардан кўра мардонавор иш қилишган бўлса, қолган бутун ҳаёти мобайнида бошқалар қилмишига ҳакамлик қилишга имкон беради, деб ҳисоблашади. Бундай фикрга қўшилмайман. Одам урушда ҳам ҳакам, ҳам жавобгар. Ўзини факат униси ёки факат буниси деб ҳисоблаш мумкин эмас! Қирқ биринчи йил деярли ҳар биримизга шунақанги зарба бердики, ҳозиргача суяқларимиз қирсиллаб кетади!

Шуни айтгандан кейингина у бу гаплар Вячеслав учун қанчалик муҳимлигини тушуниб қолди.

— Ўшанда аввалига сен ҳам роса кўрққандирсан? — болаларга хос соддалик билан сўради у.

— Қўркиш ҳам гапми! — Урушнинг учинчи кунини Вячеслав етиб бормаган ўша жойларда ваҳима бошлаганини, ўша дастлабки кунларда кўп мартаба даҳшатга тушганини, ҳечам кўрқувни енголмагани, агар яккаланиб қолганда, ёнида ўзи каби ўлимдан ҳайиқаётган, аммо ўз ишини бажараётган одамлар бўлмаган тақдирда бу ваҳимани енголмаган бўлишини эслаб деди Лопатин. У ўз ишини давом эттираётган одамлар орасида кўпроқ бўлиб, ўзидаги кўрқув ҳиссини аста-секин, ҳа, худди аста-секинлик билан енгишни ўрганди. Ғарбий фронтда ҳам, Могилев ва Ельно остонасида ҳам шундай бўлганди, ўшандан кейин Қримда ҳам, Одесада ҳам шундай бўлди...

Лопатин ана шу ўйлаганларини овоз чиқариб такрорлади ва эсминецда Одессадан Севастополга жўнашаётган охириги тунда генерал Ефимов тўсатдан Вячеславнинг босмачилар ҳақидаги эски шеърини ёддан ўқиганини гапириб берди.

— Биз шу ерда, Ўрта Осиёда бир неча марта учрашгандик, — деди Вячеслав Викторович. — У бу ерда ҳам бригадага командирлик қилганди, ҳам билим юр-

тига бошлиқ бўлганди. Айтишларича, буни ўзи тасдиқламай, ҳазилга йўйса ҳам, Афғонистонда Омонуллахон ағдариб ташланганидан кейин аллақандай йиғма мусулмон полкига бошчилик қилиб, у ерга ёрдамга борган экан. Асосий қийинчилик номоз ўқиётган пайтда юз берганини, жангчилар Ефимовнинг мусулмон эмаслигини ҳеч ким кўрмаслиги учун уни ҳар томондан тўсиб турганликларини айтиб кулишганди. Унинг ташқи кўриниши шарқ одамларига хос эди. Ўшанда у сочини кирдириб юарди.

— Ҳозир ҳам шунақа, — деди Лопатин Ефимовни, унинг тақир бошини, суякдор ялпоқ юзини ва лабидан осилиб тушган осийча мўйлабини эслаб.

— Ҳа, энди у қанақа бўлиб кетганийкин...

— Саломингни унга етказишим мумкин, — деди Лопатин. — Бу ердан Каспий орқали Кавказ фронтига бораман. Ўша ерда у армияга қўмондонлик қиларди. Уни кўриш ниятим бор.

Вячеслав Викторович бир сўз демай Лопатинга тикилиб қолди. Балки, мени ҳам ўша ёққа, Ефимовнинг ҳузурига ўзинг билан бирга олакет, демоқчи бўлгандир. Унга шундай туюлди. Лекин айтмади, узоқ сукут сақлади. Кейин маъюсланиб сўради:

— Хўш, Тошкентнинг ўзида қанақа ишларинг бор? Губердан қанча суриштирсам ҳам, бирор нима демади: беш кунга келган — вассалом! — деди. Ўйлаб ўйимга етолмадим. Ксенияни ажратиб олиш учун келмадингми?

Лопатин Тошкентга келиш сабабини тушунтириб берди.

Улар киностудия ҳақида: қаерда жойлашган-у, у ерга қандай борилиши, қанақанги фильмлар яратилаётгани ва Лопатин билан иш олиб борадиган режиссёр қанақа одам экани хусусида гаплашишди. Охири кўринмаётгандек туюлган суҳбатга ўз-ўзидан чек қўйилди.

— Энди ухласак ҳам бўлади, — деди Вячеслав Викторович. — Ҳозир сенга жой солиб бераман. Онамларнинг каравотига.

Вячеслав Викторович онасининг ўлиmidан кейин бу хонада ҳеч нимага тегмаган бўлса керак. Тириклик пайтида қандай бўлса, ҳозир ҳам шундайлигича қолган. Лекин у ҳаёт пайтида ўзини эмас, балки ўғлини ўйлаган ва бу хона ҳам ўзидан кўра кўпроқ ўғлини

эслатиб турарди. Ўзининг ҳаётини эмас, ўғлининг ҳаётини эслатарди.

Лопатин балки шу ерда сотиб олинган, онаси Москвада ухлашга одатланган ўшанака ялтироқ шарли, тор, эски каравотга чўзилди. Уларнинг Москвадаги аввалги квартирасига, кейинчалик бошқасига борганида Лопатин ҳар гал онасининг хонасида бўларди. Она у билан суҳбатлашиб ўтиришни яхши кўрарди.

Квартира алмашса ҳам унинг каравоти тепасига осиб қўйилган Вячеславнинг суратлари ўзгармасди. Бу ерда, шу каравотнинг тепасида ҳам ўша суратлар осиб қўйилганди.

Лопатин топ-тоза жилд ичига солинган эски, намиққан кўрпага бурканиб шу каравотда ётарди. Чойшаб ҳам, ёстикнинг жилди ҳам топ-тоза эди. Вячеслав дўстларига нисбатан ҳар доим меҳрибон эди, шундайлигича қолибди. Ўзи нариги хонада пастаккина диван-каравотда қай аҳволда ётгани худога маълум, бу ерда эса ҳамма нарса топ-тоза. Йўлдан келиб ювинмасдан бунақанги тоза ўринга ётиш ҳатто ноқулай эди.

Вячеславга бунни айтганди, у қўлини силтаб қўйди:

— Йўлда ҳеч нима юктирмаган бўлсанг керак. Сувни иситишга ҳам барибир кўмир йўқ. Эртага ҳаммомга тушарсан. Губер комендатурада ташкил қилиб бериши мумкин: уларники жудаям яхши, тоза.

Йўқ, Вячеслав ҳам ухламади; олдиниға Лопатинга ухлаётгандек туюлди, лекин бироздан сўнг у девор ортида, ўзининг совуқ хонасида шапшап кийиб олиб уёқдан буёққа секин юрганини эшитиб қолди.

Лопатин ўттиз саккизинчи йилда Вячеслав бир неча ой гўё ўзи бир нимага дучор бўлиши мумкинлигини олдиндан сезгандек ҳеч кимга аралашмай жиддий юрганини эслади.

Шундай воқеа юз бериши мумкин эди! Кадрдон танишларидан бири, номи улуғ ҳарбий киши қамокқа олинганди. Вячеслав болаларга хос мақтанчоқлик билан унинг номини худа-беҳуда тилга олар ва ўзининг унга яқинлигини кўпиртириб гапирарди, бу эса ёмон оқибатга олиб келиши мумкин эди. Ўшанда деярли дафэтиб бўлмайдигандек туюлган бу мусибат уни четлаб ўтди. Бутунлай бошқачаси ва тасодифийси эса уч йилдан кейин ўзи кутмаган жойда — урушда бошига тушди. Ҳатто урушда ҳам эмас, балки уруш йўлида юз берди. »

Вячеслав дуч келган воқеани ҳаммасидан кўра аниқроқ ифодаловчи сўз топгандек туюлди Лопатинга. Айни, мусибатнинг ўзи! Шуниси ҳам борки, одам бу мусибатдан фақат ўзи, қолган иродасини ишга солиб қутилиши мумкин. Уни бундай мусибатдан бегоналар елкасига ортиб қутқариб бўлмайди.

Аммо бу масалани қандай ечишни узок ўйлаб азобланиш мумкин, жавоби эса битта эмас, иккита бўлади. Ё ўзидан кутганини амалга оширишга лаёқатсиз эканига тан бериб хотиржам бўлиши ва одамлар қандай яшаётган бўлса шундай яшаши керак. Албатта, бунда бемаъни одамлар қандай яшаётгани кўзда тутиляпти. Ёки югуриб келиб мавҳумот устидан, бир марта тўхтаб қолганинг устидан хатлаб ўтиш лозим. У қайта сакрашдан кўрқади, лекин тақдирга тан ҳам бермайди. Шундай бўлса — ҳали ҳамма нарса йўқотилмаган.

Лопатин каравот тепасидаги фотосуратларни томоша қилиб ётиб, Вячеславга бу фотосуратларни кўриш қанчалик оғир ботишини ўйлади. Уларнинг бирида у ўн тўрт ёшли гимназиячи дадаси билан онасининг ёнида турибди. Онаси шафқат ҳамширалари рўмолчасини танғиб олиб, эгилма Вена стулида ўтирибди. Ўн бешинчи йилда ҳалок бўлмасидан олдин Австрия фронтдан қайтган пайтида суратга туширилган отаси «Георгий» ҳамда шамшир ва боғичли «Владимир» орденлари тақилган штабс-капитан формасида, қўнжи калин офицерлар этигида бўй-басти билан ғоз турарди. Вячеслав каби бўйдор ва унга қуйиб қўйгандек ўхшаш эди.

Фотосурат бошқа мақсадга, Тошкентга жўнаб кетишга эмас, балки урушга боришга қаратилганди, тарбияси ҳам шунга қаратилгандек туюлганди. Хатто йигирманчи йилларда ҳам Вячеслав ҳаммавақт кўзга кўринарли жойларда турадиган бу фотосуратни онасидан олиб қўйишни илтимос қилмади. У ўша пайтларда ўз ибораси билан айтганда бесалобат дворянлардан келиб чиққанини эсларди, ҳатто шунда ҳам отаси ҳақида ғурур билан гапирарди. Кейин эса, ўттиз еттинчи йилдан сўнг, мактабларда энди тарихни Покровский китобидан эмас, балки Шестаков китоби асосида ўқитиш бошлангач, у қадимги дворян оиласидан келиб чиққанини ҳам, Перемишл остонасида ҳалок бўлган отасининг ўша «Георгий»сини ҳам, шамшир ва боғичли «Владимир»ини ҳам, онаси санитар поездидида шафқат

ҳамшираси бўлиб ишлаганини ҳам эслатишни яхши кўрарди...

Кампир мустақил ва жиддий эди. Топгани ўзига етиши мумкинлигидан фахрланарди, уруш арафасида у тарих кутубхонасида бўлим мудирини бўлиб ишларди. Сўзамол эди, одамнинг кўзига қараб туриб: «Мен сизни ёқтирмайман», дейиши мумкин эди. Ўғлига ҳам одамлар олдида, агар бирор нимани айтаётганда кўпиртириб юборса: «Слава, илтимос, ёлғон гапирма», деб танбех беришга қодир эди.

Лекин, эрта бева қолган аёл ёлғиз ўғлига меҳр қўйгандек Вячеславни бекиёс яхши кўрарди.

Ўз навбатида у Вячеслав учун ниҳоятда қадрли эди.

Вячеслав ҳатто ўзининг чалкаш оилавий ҳаётида ундан кутиш мумкин бўлганидан кўпроқ саботли чиқиб қолди, чунки ёнида суяниши мумкин бўлган онаси бор эди.

«Ўғлининг аҳволига қандай бардош берганин? Бу унинг ҳаётига зомин бўлмадимикан? — деб ўйлади Лопатин кўшни хонадаги қадам товушига қулоқ тутиб. — Ҳалиям юрибди... Одам ёлғиз қолса ёмон-да!» Вячеславни билгани ҳолда, бирор бир аёл гоҳида уникида ёки ўзи аёлникида тунаб юришига кўзи етарди-ю, бироқ бунинг унча фарқи йўқ эди, у бари бир ёлғиз эди! Ўзидан қиёс қиляпти. Аслини олганда Ксения ҳам кейинги йилларда хотини эмас, балки дам Лопатинникига кечалари келадиган, дам ўзиникига келишга имкон берадиган шунчаки бир аёл бўлиб қолган эди.

Ҳар қандай бегона ҳаёт, ҳатто ўхшаш бўлмаса ҳам, ўзининг ҳаёти орқалигина намоён бўлади ва шу боисдан у ўз ёшлигини эслади.

Унда, яъни бу ёшликда ичидан ёки очиқчасига ғурурланиши мумкин бўлган отаси ҳам, оилавий анъаналари ҳам йўқ эди. Факат эртароқ қорин ҳақида қайғуриш ва ўрта ўқув юртининг бешинчи синфидан бошлаб сарсонгарчилик бор эди, соғлигининг мазаси кетган, меҳрибон, заиф ва бева онаси, иккита синглиси-ю, сургун қилинган эрининг ортидан Сибирга жўнаб кетган опаси бор эди...

Москва савдо банкида ўзи севмаган ҳисобчилик лавозимю биринчи жаҳон уришида ҳам шапқурликлиги, ҳам оилани боқувчи ягона ўғил бўлгани сабабли ҳарбий хизматдан озод қилинганлик коғози бор эди.

Революциядан кейин эса ҳамон ўша жойда, фақат номи ўзгарган идорада ўша-ўша лавозимда очарчилик ҳукм сураётган Москвада яна бир ярим йил ишлади-да, онаси ва ҳали турмушга чиқмаган сингилларини деб, онасининг қистови билан тўқроқ яшаш мумкин бўлган Саратовга қариндошларникига кўчиб ўтди.

Революция ва граждандлар уруши уни четлаб ўтди, бу пайтда у ўз яқинларига ғамхўрлик кўрсатиш ва улар учун бир бурда нон топиш билан овора эди. Фақат йигирманчи йилда, граждандлар уруши тугаганидан кейингина у бир ўтиришда иккита шеър ёзиб ва булар ҳайрон қоларли даражада босилиб чиққанидан сўнг губерна газетасига ишга ўтди. Унга, ўша пайтдаги кўпгина дивизия бошликлари, бригада комиссарларининг йигирма тўрт ёшли тенгдошига янги вазиятда, янги одамлар орасида бунгача бошдан кечирган бутун ҳаёти деярли беҳуда ўтгандек туюлди.

Ёшлигини эслар экан, у Совет ҳокимиятини кечиқиб тан олгани учун ўзини ҳазил аралаш алам билан қойиб қўярди. Бу ҳазилда маълум ҳақиқат бор эди. Ёшлигини эслаганда ҳеч вако кўз олдига келмасди.

Йигирма учинчи йили онасини дафн этиб қайтиб келганидан кейин Москвада ҳам аввалига ҳеч вако бўлмади. Бу пайтга келиб саҳифа-саҳифа нарса ёзишни ўрганиб олган бўлса-да, ҳамон шоирликка интиларди. Ўз мақсадига эришди ҳам — биринчи ва охиргиси бўлган маза-матрасиз шеърӣ китобини чиқарди. Уни чин кўнгилдан мактаган Вячеслав билан танишув кунлари айни шу даврга тўғри келганди.

Шеърӣ китобдан кейин азоб-уқубат билан ёзган таклидий романини нашр қилдирди-да, ўзини танқид қилаётганликларидан жаҳли чиқиб, редакцияларда изғиб юрди, тасодифӣ юмушлар билан топганини қаланғи-қасанғилар билан ичиб тугатди. Ўттизинчи йилга келиб, ҳамон бир ишнинг бошидан тутолмай, ўзини қўярга жой тополмай қолганидан кейингина даврнинг ўзи уни газетага бошлаб келди.

Кейинчалик мен биринчи беш йиллик фарзандиман, дея ўзидан кулганди. Аслида ҳам шундай эди! Қурилишлар бўйлаб дастлабки сафардан кейин умрининг мазмунига айланган ҳақиқӣ ҳаёти бошланди. Изга тушиб олганидан кейин ҳар қандай васваса ҳам уни йўлдан оздиrolмади. Бемаъни беллетристликдан газетачилик ишига ўтди, ҳеч кимга зарурияти бўлмаган

кишидан мамлакатнинг у бурчидан бу бурчига қайта-қайта бориши лозим бўлган тенги йўқ зарур кишига айланди. Ўттиз тўртинчи йилнинг ёзида қишловдан қайтиб келгач, учта очерклар тўплами учун Ёзувчилар союзига қабул қилинганини эшитиб, у ҳатто ҳайрон бўлганди. Ҳаётининг асосини сафарга чиқишлар ташкил этарди, китоблар эса ана шу сафарлар пайтида ўз-ўзидан юзага келиб қоларди...

Бу воқеаларнинг ҳаммаси бир пайтлари, бундан саккиз йил аввал бўлиб ўтганди. Ёзувчилар съездида Германиядан қочиб келган Фридрих Вольф сўзга чиқиб, герман фашизми ҳақида гапирди. Кузда Лопатин Сталинградда бўлганида ана шу нутқни аллақандай ғалати туйғу билан эслади. Ўшанда, ўттиз тўртинчи йилда Вольф тилга олган фашистлар олисда, ўз маконлари Берлинда, биз эса — ўзимизнинг Москвада эдик. Сталинградда эса ҳамма нарса айқаш-уйқаш бўлиб кетди! Бомбадан вайрон бўлган иккита кўшни уйнинг бирида биз, бошқасида улар турибди!

Вячеслав эса у ерда, девор ортида ҳамон одимларди. Ўшанда, ўттиз тўртинчи йилда, съездда у ҳам сўзга чиқиб, немис Вольф каби уруш хавфи ҳақида гапирганди...

6

Лопатин соат ўн бирда уйғониб ўрнидан турганида, Вячеслав Викторович кийиниб олиб чой ичмоқда эди.

— Сени энди уйғотиб, калитни каерда қолдиришимни тушунтирмоқчи эдим. Радиога кетяпман. Чойни энди менсиз ичасан, калит мана — у клёнка устидаги калитни кўрсатди. — Губер сени олиб кетгани келганида, ташқаридан кулфлаб, эшик тепасидаги тешикка тикиб қўй, маҳаллий кампирлардан Анна Августовна меникига ҳафтасига уч марта келиб туради, ўзи тан олмай яширса ҳам собиқ баронесса уйимни супуриб-сидиради, икки кунга етарли бирор нима пишириб кетади. Ярим декчасини керосинни бекорга сарфламаслик учун худди кечаги бўтқага ўхшаб чопонга ўраб қўяди, ярим декчасини тунука идишга қуйиб, уйига олиб кетади, ўша овқат маош ролини ўйнайди. Агар ўзингда совун бўлса, ич кийимларингни ювиб беради. Меники тамом бўлди, яна топишга тўғри келади... Онамнинг йўқлигига ҳечам кўниқолмаяпман. Дастлабки ойда

худди гўдак каби нима қаерда борлигини билолмай росаям қийналдим. Сўрайдиган одам ҳам йўқ.

Шундай дея ўгирилиб олди-да, пальтосини кийиб ортига ҳам ўгирилмай чикиб кетди.

Подполковник Губер роппа-роса со'ат ун бирда келди, Лопатин ундан комендантлик ҳаммоми хусусида суриштирганди, бу кўзда тутилганини, ҳозир тўғри ўшокка боришларини айтди. Ўзи жадвал бўйича ўтган куни чўмилиши лозим экан-у, аммо бирга ювишни афзал кўрибди.

— Ҳаммомдан кейиноқ озиқ-овқат пунктига бориб, сизнинг озиқ-овқат шаҳодатномангизда белгиланган нарсаларни олишимиз мумкин.

— Ҳозир иложим йўқ, ҳали эрта, — деди Лопатин, — Москвада ўттизинчигача олиб бўлганман. Энди фақат Янги йил арафасида олишим мумкин. Бунинг ўрнига мени киностудияга элтиб қўйинг, у ерда ишим бор эди.

— Хабарим бор. Муҳаррирнинг телеграммасида бу ерга келишингиздан кўзда тутилган мақсад ёзилганди.

— Шундай экан, нега Вячеслав Викторовичга бунни айтмадингиз?

— Бунақанги кўрсатма бўлмаганди. — Губер сезилар-сезилмас жилмайиб қўйди.

— Кеча бу ерга киришни ҳам рад этувдингиз. Нима, у билан муносабатингиз ёмонми? — сўради Лопатин.

— Қаёқда! Шунчаки унинг олдида ноқулай аҳволда қолганман. Ёзда урушнинг йиллигига газета учун унинг шеърини юборгандим — сабабини тушунтириб ҳам ўтирмай босишмади. Кеч етиб боргандир-да, деб ўйладим. Яна битта шеър буюртирдим. Албатта, бу масалада билимдон эмасман-у, аммо, менимча, ёмон эмасди. Бунга жавобан, кўпам ташаббус кўрсатаверманг, ўзингизнинг бевосита ишингиз билан шуғулланинг, деган мазмунда телеграмма олдим. У ўтган куни янги шеър ёзиб олдимга келганди, нима дейишимни билолмай қолдим... Бор гапни ҳам айтолмайман — ноқулай. Ёлғонга одатланмаганман. Шундай бўлгач, қайси юз билан уникига борай?

Комендантлик ҳаммомида ювиниб бўлиб, даҳлизда дам олиб ўтиришганда Губер муҳаррирдан шикоят қилиб, унинг фронт ишига қайтиш ҳақидаги илтимосини оқибатсиз қолдирганини айтди. «Қаерга юборилган

бўлсангиз — ўша ерда ишлайверинг!» Мана унинг жавоби!

Лопатин муҳаррирни билгани ҳолда Губернинг оғир жароҳатдан кейин фронтга қайтиш истагини олқишлаган-у, аммо газетанинг манфаатини юқори қўйган, деб ўйлади. Муҳаррир Губернинг бу ердаги ишларидан мамнун, агар уни бу ердан кўчирадиган бўлса, бошқасини излашга тўғри келади. Аммо ўша, унинг ўрнига фронтдан Тошкентга боришни истовчи бошқа яхшисини қаердан топади? Ёмоннинг эса ҳожати йўқ.

— Бирортаси ярадор бўлгач, уни бу ёкка даволашниш учун юборишларини кутишингизга тўғри келади-ми, деб кўрқяпман, — деди Лопатин.

— Ўзим ҳам шуни ўйлагандим. Лекин бунакасини кутиш ноқулайда. Москвага қайтиб борганингиздан кейин унга яна бир марта эслатиб қўйинг.

— Хўп бўлади! — деди Лопатин. Лекин бирор натижа беришига ишонмасди. Дўстлик ўз йўли билан, акс ҳолда муҳаррир кимлигининг кўрсатиб қўйиши мумкин. Бошқаларнинг ишига тумшуғининг сукма! Агар Губер бирор жойга юборишларини илтимос қилмаганида, шу ерда жимгина ўтираверганида, бу қанақаси бўлди, икки йилдан бери мамлакат ичкарасида ғинг демай ўтирибди, фронтга юборишларини ҳам сўрамаяпти, деб таъна қилиши мумкин эди.

— Яқинда ўғлим мактабдан келиб мендан фамилиясини ўзгартиришни талаб қилди, — деди Губер. — Мактабда кимдир унга немисча фамилия бўлгани сабабли отангни қайтиб фронтга жўнатишмаяпти, дебди. Ким айтди, деб сўрадим. Индамади. Бемаъни гап.

— Нима, авлодингизда руслашган немислар бўлганмиди? — сўради Лопатин. — Мен москвалик битта Губерни, полк комиссарини Старий Рус остонасида кўнгиллилар дивизиясида учратгандим, кейинчалик у ўша ерда ҳалок бўлганди. Ўшанинг қариндоши эмасмисиз?

— Агар москвалик бўлса қариндошим эмас! Умуман ўзимни кокилдор одам ҳисоблашга одатланиб қолганман. Онам собиқ Херсон губернасига қарашли кишлоқда яшаган, дадам Николаев заводида механик бўлиб ишлаган. Мен Петр Федоровичман, у Федор Федорович. Бунақа фамилия қаёқдан келиб қолганини ҳеч ким билмайди! Бу масала билан шуғулланишга одатланмаганман. Илгари пайтларда буни хаёлимизга

хам келтирмасдик. На мен, на сиз. Ўғлимга эса ўйлаш-га тўғри келяпти. Мендан ҳатто тентаклик қилиб насл-насабимни суриштириб кўрувди, Федор бободан у ёғи-ни ўзим ҳам билмас эканман. Уруш тугагунча «РККА¹ нинг 20 йиллиги» медали билан ўтиб кетма-сам, деб кўркаман, — деди Губер гимнастеркасини кў-тариб баданини кўрсатар экан. — Гражданлар уруши-да мана шу еримдан ўк едим, бу урушда бомба парчаси яралади, кўкрагимда эса факат узоқ муддат хизмат қилганим белгиси бор холос. Ҳозирча чидаш мумкин, лекин уруш тугагунча шу йўсинда давом этса, кейин нега шундай бўлганини фарзандларингга қандай ту-шунтириб берасан?

Губер Лопатинни эндиликда киностудия жойлашган эски масчитга олиб бориб, пропуск олишда ёрдамлаш-ди-да, Ашхобод поездига олдиндан билет буюртиб кў-йиш учун литер²ини олиб жўнаб кетди.

* * *

Губер Лопатиннинг нима сабабдан келаётганини Вячеславга айтмаган, лекин кечаёк студияга кўнғирок қилиб қўйган экан. Уни кутиб олишиб, ўша ондаёк фильмлар кўриб чиқиладиган залда ўтирган режиссёр-нинг ёнига бошлаб келишди.

Лопатин қоронғида аллақандай киши билан сўраш-ди, у эса қандайдир бир аёлга: «Соня, огоҳлантириб қўй, ролик тугаши билан тўхтатишсин», деди.

Эшик очилиб, кимдир чиқиб кетди. Режиссёр ко-ронғида стулга қоқилиб кетмаслиги учун Лопатиннинг тирсагидан ушлаб олди.

Экранда хроника қўйилмоқда эди. Киши одатлан-маган, ғалати, товушсиз хроника. Бир неча солдат ердан кўтарилиб, экран бўйлаб ҳужумга ташланишди. Улар орқа томондан лентага туширилган, экранга ати-ги бир неча киши жойлашганди, узоқдан кўринаётган портлаш фаввораси ростакан эди. Ҳаммаси чинаками-га, жанг пайтида олинганди, гоҳида жанг бўлиб ўтган-дан сўнг, экран снарядлардан эмас, балки тутун ҳосил қиладиган шашкадан тутаб кетадигандек, одамлар эса

¹ РККА — Ишчи-Дехқон Қизил Армияси.

² Литер — темир йўлда бепул ёки кам ҳақ тўлаб юришга берила-диган гувоҳнома.

оркасидан эмас, балки гўё оператор атака пайтида ҳужум қилувчилар рўпарасида ётиши мумкин бўлгандек олд томонидан суратга олинадиган пайтлар ҳам бўларди.

Яна бир неча солдат экран бўйлаб югуриб кетди. Узоқда, уфқ томонда портлашдан ҳосил бўлган иккита тутун кўзга ташланди.

— Мана шу йўсинда бир-биридан олисда ҳужум қилишадими? — сўради коронғида режиссёр.

— Бунақаси гоҳида юз берса ҳам, лекин бўлиб туради! — деди Лопатин. — Бу ҳақиқий манзара, жангда олинган.

— Менга ҳам шундай туюлганди. Бир неча кундан бери турли хроникаларни кўздан кечириб, фильмни суратга олишга тайёрланыпман. Ҳарбий маслаҳатчи билан баҳслашиб қолдик... — Режиссёр нима ҳақда баҳслашганини айтилмай қолди. Ролик тугаб, залда чирок ёнди.

— Танишиб қўяйлик. Менинг исми шарифим, Эренбургники каби Илья Григорьевич, унинг шоншухратига шерик бўлмоқчи эмасман-у, шунчаки сизга эслаб қолиш осон бўлиши учун айтаяпман. — Режиссёр иккинчи марта, лекин энди ёруғда Лопатинга қўл чўзди.

Унинг елкалари ниҳоятда кенг, гавдали, афтидан урушгача семиз бўлган-у, ҳозир эса оч-наҳор юрган бошқа кўпчилик одамлар каби озиб кетган, оқ оралаган сочи ҳурпайиб турибди, худди соқол қўймоқчи бўлгандек юзини қалин жун қоплаган.

— Тошкентда — нон шаҳрида шунақаям совук бўляптики, ҳатто совқотиб қоламан, деган хаёлга бориб соқолингни ҳам олгинг келмайди... — деди у иягини силаб.

— Қишловда бўлганмидингиз? — дарров сўради Лопатин гоҳида одамларни бекордан бекорга ноқулай аҳволга солиб қўядиган журналистларга хос хиралик билан.

— Ҳа, бир марта бўлгандим, ҳатто қишлаб қолган эдим, суратга олгани борганимда...

Режиссёр урушдан олдин қўйилган ва ўзининг ҳаққонийлиги билан Лопатинга ёқиб қолган фильмнинг номини айтди. Ўшанда у бу фильмни суратга олганларнинг ўзи ҳам қишлаб қолишган, деб ўйлаганди. «Энди эса уруш тўғрисида мана бунақа қалбаки сценарий

бўйича фильм яратмоқчими? Нима, буни ўзи тушунма-
яптими? — деб ўйлади жаҳл билан Лопатин.

— Биз билан роса сўкишгани келганингизни била-
ман, — деди режиссёр. — Ҳозирнинг ўзида бошлаймиз-
ми ёки аввал артистлар синовини кўриб бўлиб, кейин
бирваракайига чўқишамизми?

Лопатин «артистлар синови» нима эканини унчалик
тасаввур қилмаса ҳам, розилик берди.

— Соня, синов ленталарини тайёрла, — Лопатин-
дан ҳамон кўз узмай буюрди режиссёр ортига ўги-
рилмай. — Мана, қанақа экансиз! Мақолаларингизни
ўқиганимда, мендан ёш бўлсангиз керак, деб ўйлаган-
дим. Мен тўққиз юз иккинчи йилда туғилганман...

— Мен каттароқман, — деди Лопатин. Кейин яна
шошиб сўради: — Ҳарбий маслаҳатчи билан қайси ма-
салада келишолмай қолдингиз? Ўзи ким?

— Иккита масалада келишолмадик. Биринчиси,
сизнинг очеркингиз бўйича ёзилган новелла метра-
жи¹ ни мен уч қисмга мўлжаллаганман, у бўлса тўртта
қилишимни истаяпти. Картинада ҳамманинг олинган
буйруқни ҳар сафар такрорлашини талаб қияпти.
Аслида шундай бўлиши мумкин, аммо шуни деб карти-
на бир қисмга чўзилиб кетади. Мен бундай бўлишини
истамайман. Қўлимдан ҳам келмайди. Иккинчидан, ян-
ги формали уст-бош тиктиришни талаб қияпти. Бизда
эса фақат ювилган, эскилари бор. Тиктиришга матери-
ал йўқ, ҳожати ҳам бўлмаса керак, деб ўйлайман.
У бўлса ҳамманинг чакмоқдай кийиниб юришини, бар-
ча иш қойилмақом бўлишини истайди...

— Маслаҳатчингиз ким?

— Шаҳар комендантининг ёрдамчиси.

— Фронтда бўлганми?

— Айтишларича, унинг иккита рапортини қайтариб
беришибди. Фронтга боришни истайди-ю, ҳозирча бу-
нинг улдасидан чиқолгани йўқ.

— Унда тушунарли. Бизнинг шу ерлик мухбиримиз,
подполковник Губерни маслаҳатчи қилиб олганингизда
яхши бўларди. Ҳам ақлли, ҳам кадр офицери; асосийси
фронтда бўлган.

— Ким билибди дейсиз! Қимни белгилашган бў-
лишса, шуни олавердик-да. Танлаб олишнинг иложи

¹ Метраж — кинофильмнинг метрлари билан ифодаланган
узунлиги.

йўк: ҳарбийлар бу ерда жуда оз. Ўзим бир пайтлари, ҳозир менга қараб бунга ишонгинг ҳам келмайди, бир йил суворийлар сафида хизмат қилганман. Польша фронтида, Бебель хизмат қилган жойларда бўлганман, лекин ўшанда унинг борлиги ҳаёлимга ҳам келмабди. Бироқ, унда бошқа давр ва бошқа уруш эди, шахсий суворийлик хотирамга, бунинг устига болалик хотирасига таяниб иш кўриш хавфли.

— Аллақачонги хотира бўлса ҳам, барибир шуниси муҳим, — деди Лопатин.

— Муҳимликка муҳим, — деди ўйчанлик билан режиссёр. — Аммо бир урушни иккинчиси билан ҳаёлан алмаштириб қўйишнинг ўзи хавфли... Бундай хато санъатда ҳам қимматга тушади.

— Илья Григорьевич, ленталар жойлаштирилди, кўриш мумкин! — деб кичқирди эшикдан бояги Соня, шунчалик тез кириб чиқаётганидан Лопатин уни яхшилаб кўролмади ҳам.

— Хўш, бўлмаса айлантираверинг, — деди режиссёр. Кейин Лопатин билан бирга ўзи синов деб атаган лентани томоша қила бошлади.

Лопатиннинг очеркидаги диалогдан олинган парча қаторасига бир неча марта экранда намоён бўлди. Унда алоқачи аёл эри тирик эканини комбатга айтиб, унинг хатини узатди. Ўша куни бу хатни у ҳаммага, Лопатинга ҳам ўқишга берганди. Даб-дурустан шунчалик бахтга эришганини одамлар эридан келган хатни ўзлари ўқиماгунча бунга ишонмаётгандек туюларди унга.

Лопатин ўша воқеа қандай содир бўлганини ҳозир яна эслаб, ич-ичидан аёлга ачиниб қўйди. Артистлар унга ўхшамасди, лекин бари бир экранда эмас, балки аслида у буларнинг ҳаммасини комбатга айтиб берганини ва унга эридан келган хатни тутқазганини эслаб туришарди.

Ўша кўриниш уч марта қайтарилди. Комбат ролини нукул битта артист, алоқачи аёл ролини эса бир хил сўзни ҳар хил ифода этган учта актриса ўйнади.

— Биздаги кино синовии ана шунақа, — деди режиссёр чироқ ёнгач, кейин актрисалардан қай бири шу ролга мос келишини Лопатиндан сўради: — Комбат бизда битта. Бошқасини хоҳласанг ҳам, хоҳламасанг ҳам — бари бир унинг ўзи ўйнайди. Эркаклар кам,

танлаб бўлмайди. Аёллар масаласида эса, келинг, қай бирини танлашни ҳал қиламиз.

Лопатин учала актрисадан биринчиси унга ёкмаганини айтди: ҳаддан ташқари каттик, дабдабали, сунъий гапиради. Ҳаётдаги одамлар каби эмас. Қолган иккитасидан қай бирини танлашга ожизлик қияпти.

— Сизга Чекрагина ёкадими, деб кўрққандим, — деди режиссёр. — Экрандаги ҳашаматли формалар: дабдабали овоз, гўзал киёфа ишқибози бўлганингизда-чи?! Бизнинг маслаҳатчи билан дидингиз мос келган бўларди — унга шу актриса ёкиб қолганди. Мана бу, дарҳақиқат катта ҳарф билан ёзиладиган аёл, — деди у. — Қизнинг ўзи дурустгина, аммо экранда қадди-коматини намойиш этиш иштиёқи унда зўр. Яна бунинг устига ортикча ҳаяжонга берилиб кетади ва ҳатто агар унга шу ролни бермасам, кинони тарк этишини ва фронтга жўнаб кетишини айтди. Агар безиллаб қолган бўлса, майли, кетаверсин. Ёш, эрга тегмаган, боласи йўқ...

— Нега энди ўйламай-нетмай: «Майли, кетаверсин!» дейсиз? — Бу гапни шунчалик соддалик билан айтгани Лопатинга ёкмади. — Бу қалтис масала.

— Нега қалтис бўлар экан?

— Чунки инсон ҳаёти муте бўлган барча масалалар қалтис ҳисобланади. Агар уруш уларни ҳаддан ташқари содда қилиб қўйса, бунинг нимаси яхши?

— Сиз ҳақсиз, — деди режиссёр, — лекин мен ҳам ҳақман. Сиз ўйлагандек, буни дабдурустдан айтганим йўқ, неча марталаб ўйлаб кўрганман. Бизнинг санъатимиз шафқатсиз! Агар киши истеъдодсиз, шу билан бирга андишали бўлса, ўзини нимагадир қобиляти борлигига ишониб бекор юргани бечорага ниҳоятда оғир ботади. Бронини топшириб фронтга жўнаб кетган эркак артистларнинг саноғи йўқ. Хўш, агар аёл ўз хоҳиши билан фронтга йўл олмоқчи экан, мен ўзимни қандай тутишим лозим бўлади? Раёйини қайтарайми? Ёки ролга лаёқати бўлмаса ҳам, фақат фронтга кетиб қолмаслиги учунгина фильмда қатнашишга ижозат берайми? Ҳақ бўлсангиз ҳам ишонмайман. Агар аҳд қилган бўлса, жўнаб кетаверсин. Агар шунчаки айтган бўлса бунинг учун қойиш шарт эмас, лекин унга айтадиган гап ҳам йўқ. Яхшиси, менга айтинг-чи, сизнинг фикрингизча қолган икки актрисадан қай бири ҳақиқатга яқин ўйнаяпти?

Лопатин бироз иккиланиб турди-да, иккаласи ўйнаши мумкинлигини айтди. Иккаласидан ўзига ёққан биттасини кўрсатмоқчи бўлди-ю, аммо режиссёрнинг «шафқатсиз санъат» ҳақидаги гапини эслаб, тасодифан биттасини танлаб қўйиб, гуноҳга ботгиси келмади.

— Шундай экан, ўйлашимча, бу ролга Матвеевани, охирида кўрганингизни тасдиқлаймиз. Унинг кадрдаги акси Богданов билан яхшироқ уйғунлашади.

Лопатин кадрдаги уйғунлашув қандай бўлишини унчалик тушунмасди, шу боисдан индамади. Кейин режиссёрдан сўради:

— Менимча, кадрдагиларнинг ҳаммаси противогаз тақиб олганми?

— Ҳа. Маслаҳатчи бизга белгиланган тартибнинг шундай эканини уқдирган.

— Қондаси шунақалиги тўғри, — деди Лопатин. — Лекин ҳозир тақишмайди, урушнинг иккинчи йилиёқ умуман такмай қўйишган. Каска масаласига келсак... Албатта, каска противогаз эмас, солдат усиз жанг қилолмайди, керакли нарса. Бироқ, каска ҳар минутда кийилавермайди. Айниқса кўп кунлик жанг пайтларида. Одамлар ертўлада, блиндажда ва умуман панагоҳларда ўтирганда касканинг ҳожати йўқ.

— Мана, ишга ҳам киришиб кетдик, — деди режиссёр. — Тортинмай, дабдаласини чиқараверинг. Мен эсам қоралаб ўтираман. Лекин монтажхонага ўтақолайлик: оғайнилар дам-бадам эшикдан мўралашяпти, материални кўришга навбат кутишяпти. Агар бир ўзим бўлганимда, мени аллақачон қувиб чиқарган бўлишарди, сиз фронтчига бўлган ҳурмат юзасидан ҳозирча ўз жаҳлларини тийиб туришибди.

Улар плёнкали темир қутилар девор ёқалаб тахлаб ташланган чоғроққина монтажхонага ўтишди. Лопатин папирос олиб чекмоқчи бўлди. У ерда, кўрик залида чекиш ҳаёлига келмабди, ноқулай эди, бу ерда эса ҳумор қилиб қолди.

— Бу масалада чидашга тўғри келади, — тўхтатди уни режиссёр. — Айни ўша ерда чекса бўларди, бу ерда эса мумкин эмас: плёнка бор. Лекин бу ер илиқроқ. Ҳамма жойда бўлгандек дуруст иситишмайди, аммо тор хона бўлгани учун иш охирида нафас олиб бўлмайди. Қани, қаҳрингизни сочаверинг.

Лопатин сумкасидан икки букилган сценарийни олиб, текислади-да, «қаҳрини соча бошлади». Бундай

ишларда у урушдан олдин ҳам одамшаванда эмасди. Ўзининг очерклар китобида аниқ фактларга мурожаат қилингани билан фахрланар ва темани тахминан билишнинг дастлабки кўриниши — адабий алдамчиликдан нафратланарди.

Унинг очерки асосида ёзилган сценарийда эса ёлгон-яшиқлар ниҳоятда кўп эди. Сценарийчи қахрамонни ҳалок этишдан аввал нимагадир уни асирга туширгани, узундан-узоқ аҳмоқона сўроқ пайтида баландпарвоз жавоблар беришга, кейин эса албатта бефаҳм немислар ундан тортиб олишни хаёлига келтирмаган гранатани иргитиб мўъжиза билан қочиб кетишга мажбур қилгани, айникса, аччиқлантирди.

— Сценарийни худди бульдог каби ғажияпсиз, — деди режиссёр. — Сўроқни бунчалик аҳмоқона усулда эмас, бошқача сўзлар билан ёзиш мумкинмасми?

— Мумкин эмас.

— Нега энди?

— Чунки буни мен билмайман. Асирга тушмаганман, сўроқ ҳам бермаганман. Билмаганимни эса ёзмайман. Асир немисларни қандай сўроқ қилишларини кўрганман, улар қандай сўроқ қилишларини эса билмайман.

— Яхши, бўлмаса, асир немисни қандай сўроқ қилишни ёзақолайлик, буни биларкансизлар, — рози бўлиб деди режиссёр. — Бу ўринда нимадир етишмаяпти. Бари бир асир бўлса ҳам бирор немисни экранда кўрмоқчи эдим...

— Майли, кейин ўйлаб кўрамиз, — қўл силтаб деди Лопатин ва сўнгги варағига етмагунча мулойимлашмай сценарийни дабдала қилаверди.

— Мана, ниҳоят, нафас оладиган ҳам бўлди! — кулди режиссёр. — Ҳеч бўлмаганда менинг иссиғим чиқиб кетди. Афсуски, сиз билан менга одамлар: қобилятли, жудаям истеъдодли, ҳамма нарсага қодир, дейдиганлардан бири, иши унмаган сценарийчи дуч келиб қолган. Брондан маҳрум қилиб қўймаслик учун ўзининг бу ерда зарур эканини исботлаш мақсадида сценарийларни худди тандирдан узиб олаётгандек бўлаяпти. Бунисини Москвада ёпган эди, ҳозир эса навбатдагисини Олмаотада ёпяпти. Москвадан тайёрини олганимга афсусланаман. Агар ўзим ёзганимда, балки, камроқ тўқима бўлармиди?! Энди менга қулоқ солинг! Ўзимни мохир уста, деёлмайман-у, аммо ўз ишимни

яхши биламан. Агар очеркингизни ҳеч қандай ўзгаришсиз, шундоқлигича экранга олиб чиқишади, деб ўйласангиз янглишасиз! Суратга олиб бўлмайдиган кўпчилик жойини олиб ташлашга, унинг ўрнига эса суратга тушиш мумкин бўлган воқеаларни ўйлаб қўйишга тўғри келади.

Лопатин сўзини бўлмоқчи, ҳеч нимани ўйлаб қўришни истамаслигини айтмоқчи бўлувди, лекин режиссёр уни тўхтатиб қолди:

— Келинг, энди сукишмаймиз: тузатишни бошлаймиз. Биринчи саҳифадан бошлаб. Ярамайди? Ўчира-миз! Ярайдиган бўлиши учун нима қилишни, келинг, ўйлаб кўрамиз. Мана, очеркингизнинг бошида ёзили-шича, азонда, тонг қоронғисида қиялик бўйлаб Волгадан сув ташишади. Бу ерда эса Волга йўқ, қияликни ҳам тополмайман. Сизда ёзилишича, ёнидан сув ташиб ўтишадиган учта уй харобасини ҳам барпо этолмай-ман. Бунга вақт ҳам йўқ, декоратор ишчилардан бутун студия бўйича олти киши қолган холос. Бошқалар фронтга жўнаб кетишган. Очеркингизда: «Ҳали қоронғи пайтда», — деб ёзилган. Қоронғиликни суратга ололмайман, томошабин экранда ҳеч балони кўролмай-ди. Мана, шу боисдан, келинг, сизда ёзилгандек эмас, балки бошқачасини, лекин кайфият ва маъносини шундоқлигича қолдиришни ўйлаб кўрайлик!

Иккови сурункасига бир неча соат ўйлашди-ю, аммо фақат дастлабки саҳифани ўзгартишди холос.

— Бугунгисини ҳам ҳисоблаганда ҳаммаси бўлиб беш кун вақтим бор, — деди Лопатин.

— Ҳечқиси йўқ, бу ёғи тез кетади, — деди режиссёр. — Агар керак бўлса, тунда ҳам ишлаймиз. Бугунга етар, гангиб кетдик, юринг бизникига, овқатланамиз. Мамлакат ичкарисиди бизга наркомча юз грамм берилмайди-ю, лекин хотиним товада пахта мойида ковурилган картошка ваъда қилганди. Бунақаси пистачка мойидан қолишмайди.

— Ташаккур, бораман, — деди Лопатин.

Ўзини камситишга йўл қўймайдиган бу киши ҳам, бунинг устига ковурилган картошка ейиш ҳам унга ёқарди. Тўғри, ароғи билан яхши бўларди. Нима бўлганда ҳам у бояги хонада росаям совқотди.

Улар қор босган Тошкентнинг Эски шаҳардаги кингир-кийшиқ, тор, бир хилдаги кўчаларидан кимсасиз, қоп-қоронғи, бир хилдаги пахса деворлар ёқалаб пиёда кетишди.

Режиссёр ўзини иш ҳақидаги фикрлардан чалғитмоқчи бўлди, йигирманчи йиллардаги Москвани эслаб кетди. Маълум бўлишича, Лопатиндан уч йил аввал, йигирманчи йилнинг кузида, Польша frontiда яраланганидан кейин Москвада бўлган экан.

— Албатта, ҳозир ҳам тўйиб овқатланамиз, — деди режиссёр, — аммо у пайтда бундан баттар эди. Ўн саккиз ёшингда ҳозирги қирқ ёшинга қараганда иштаҳанг карнай бўлади. Лекин барибир — ҳаммасига чидадим! Кундузи сиёсий маориф курсларида ўқидим, кечқурунлари эса маданиятни ўзлаштирдим. Пролетариат ва нoproлетариат маданиятини. Эркин муҳаббат ҳақидаги мунозараларда Коллантайни кўрганман. Маяковскийни кўп марталаб учратганман, Есенинни ҳам. Блокни эса фақат бир марта — йигирма биринчи йилнинг баҳорида у Москвага келганда кўргандим. Икки марта кўришим мумкин эди. Қаторасига икки кун шеър ўқиганди, лекин мен иккинчисига бормадим, таниш хонимча билан сайр қилдим. Блокни яна кўраман-у, хонимча билан сайр қилишга улгурмайман, деб ўйлагандим. У бўлса дабдурустан қазо қилди!

— У шеърни қандай ўқирди? — Блок ҳақида сўради Лопатин.

— Эркин ўқирди! Худди ҳеч ким билан иши бўлмагандек. Ўз ҳолича овоз чиқариб ўқиётгандек бўларди. Лекин ўшанда менда унчалик таассурот қолдирмаганди. «Ўн икки» поэмасини ўқишини орзиқиб қутгандим, у бўлса айни ўшани ўқигани йўқ.

— Мен эсам йигирма учинчи йилда Москвага келганимдан кейин Есенинга қизиқиб қолгандим, — деди Лопатин. — Мен каби минглаб танишлари бўлса ҳам, у билан шахсан танишлигимдан фахрланардим. Бир куни Одесса яқинида мен борган полк комиссари тунда унинг шеърини ёддан ўқиб берди. Шунда у ҳақда ўйладим, агар тирик бўлганида ўша пайтлари мушкул аҳволда қолган Россияси ҳақида шеърлар ёзарди ва рухсат беришса-беришмаса, бари бир фронтга борган бўларди! Қирқ биринчи йилда ёши ҳам унчалик катта

бўлмасди — кирқ олтига кирган бўларди. Нимагадир Блокни эса ҳозирги кунимизда ўзини қандай тутган бўлишини тасаввур қилолмайман. Келажакни бошқалардан кўра яхшироқ кўролса-да, лекин унинг бу фаҳм-фаросати ўлим олдидан айтилган аллақандай башоратга ўхшарди: гўё у ўзи ҳаёт пайтида юз берадиган воқеалар ҳақида эмас, балки ўзидан кейин бўладиган ҳодисалар тўғрисида фикрлаётганини ўзи биладигандек туюларди...

— Билмадим. Бу ҳақда ўйлаб кўрмагандим, — деди режиссёр. — Бироқ эвакуация қилинган ленинградлик бир кишидан яқингинада шу ерда Блокнинг ёзув дафтари олиб ўқидим-у, бемаъниликдан ҳайрон қолдим: бу қанақаси, Россиянинг биринчи шоири урушнинг бир йили мобайнида Пинскнинг аллақаеридаги ботқоқликда, аллақайси ҳарбий қурилиш командасида табелчилик қилаётган бўлса-я?! Халқлар манфаатига зид аталмиш бу урушнинг аҳмоқона юмушини бажарибди. Буни кимга кераги бор эди? Унинг ўзига шарт бўлмаса керак! Россияга ҳам.

— Зидликка-ю, зид, — деди Лопатин, — шу бонсдан уч миллион халқ ерга бош қўйди. Бунисига нима дейсиз? Балки у урушдан нафратланса ҳам, ўзида умум тақдирини биргаликда баҳам кўриш заруриятини ҳис қилгандир? Урушга юборишларини илтимос қилмаган, лекин истаса йўлини қиладиган бирор баҳонасини ҳам топмаган. Шунинг оқибатида эса бахтсизлик назарияси бўйича Пинск ботқоқлигида табелчи бўлиб қолди. Бу назарияга дуч келган одамлар кўпинча бемаъни иш қилиб қўйишади...

Лопатин ҳамроҳига кўз қирини ташлаб, яна бир неча қадам юрди-да, сўнг тўхтаб сўради:

— Сизга нима бўлди?

Йўлга тушганларидаёқ режиссёр қийналиб бўлса ҳам тезроқ юришга ҳаракат қилаётганини Лопатин сезган эди; режиссёр қўлларини белига чирмаб олдинга эгилган ҳолда одимлар, йўл-йўлакай худди оғриқни енгмоқчи бўлгандек зўриқиб гапирарди:

— Умуртқамда ҳеч кимга, шу жумладан менга ҳам ҳожати йўқ аллақандай туз пайдо бўпти! Урушдан олдин мени даволашга киришган профессор бу туздан ҳайратга тушган ва ҳатто клиникада студентларга нодир намуна сифатида намойиш қилганди. Энди эса у Ленинград frontiда бош хирург, клиникаси Томскда,

мен эса бу ерда юрибман. Хат ёзишиб турибмиз. Кўп-роқ юришни тавсия этяпти, шундай бўлгач, қадамингизни секинлатманг. Юришга қийналаман-у, лекин фойдали.

Лопатин қадамини тезлатди. Кўп нарсадан хабардор бўлсанг, гоҳида бундан ёмони йўқ! Бир пайтлари медиклар ҳақида ёзган, улар билан улфатлашган, шу боисдан ҳамроҳи майна қилаётган касаллик оқибати яхши бўлмаслигини биларди.

— Эзмалигим учун кечирасиз-у, — деди у, — лекин мана шу касалингиз билан Томск клиникасига бора-қолсангиз бўлмайдими?

— Хат орқали худди шундай маслаҳат олдим. Яхши маслаҳат-у, аммо бизнинг касбимиз шу маънода анчайин ярамас-да. Ишлашим учун биргина ўзим кор қилмайман, бунинг учун масчитда бўлса ҳам студия керак. Беш юзталик лампалар ҳам, суратга олиш аппаратлари ҳам, монтаж столи-ю, оператор ва ёритувчилар ҳам керак бўлади. Студияни эса Томскка эмас, балки шу ерга кўчириб келтиришди. Жуда тўғри иш қилишган, чунки бу ерда йилига куёшли кунлар икки марта кўп бўлади, кино учун эса бу кони фойда! Сиз нима деб ўйлайсиз, уруш ҳали чўзилармикан? — тўсатдан сўради ва шунда Лопатин бу кишининг ўзи қандай касалга дучор бўлганини яхши билишини фаҳмлаб қолди. — Студия билан ўн беш ойдан бери шу ердамиз. Меҳнатсиз ҳаёт аянчли бўларди, ишлаб турсанг ҳаётга кўникасан. Албатта, орамизда йиғлокилар ҳам бор, демак, фронтдан узоқда эканмиз, ғалабани тилаб ибодат қилишдан ўзга чорамиз йўқ, деб ҳисоблашади. Ибодат қилишга менинг вақтим йўқ — ишим кўп... Мана, етиб келдик!

Пахса деворли пастаккина тахта эшик ёнида тўхташди.

— Ўзбек оиласида яшаймиз, — деди режиссёр эшикдан энгашиб ҳовлига кираркан, — студиямизнинг кекса қоровули ўғлининг хонасини бизга бўшатиб берган. Келинини болалари билан ўзининг хонасига кўчирди — набиралари бир гала бўлса ҳам бизга жой берди.

Улар ҳовлидан ўтиб, шипи пастаккина, кичкина деразали, озода, чоғроқкина хонага киришди.

Хонада икки киши бор экан. Кат устида кўлида китоб билан бир бола ётибди, бурчакда, керосинка ёнида аёл турибди.

— Хўш, Женька, картошканг нима бўлди? — сўради режиссёр.

У болага мурожаат қияпти, деб ўйлаганди Лопатин, лекин хотинига гапирган экан. Аёл ортига ўгирилиб деди:

— Ҳозир тайёр бўлади. — У Лопатинга иссиқкина қўлини чўзди. — Ечининг, бизникида мумкин. Бу ер студия эмас.

Студияда Лопатин почапўстинини ечмай, режиссёр эса пахталик камзули устидан пальтосини кийиб кун бўйи ўтиришганди.

Режиссёр почапўстин билан пальтони эшикка қоқилган михга илиб, Лопатинга қаради-да, улар кириб келганда китобдан бошини кўтарган ўғлига деди:

— Қара, Ромка, Лёва амакингники каби ордени бор экан! Келиб кўришмайсанми?

Бола Лопатиннинг ёнига келди-да, унга эмас, балки Қизил байрок орденига тикилиб қўлини чўзди.

— Студиянгизда росаям совқотганимни энди сезяпман, — деди Лопатин.

— Ҳа, у ер музхона. — Режиссёр камзулининг ёқасини очиб қўйди. Ичидан чанғи учаётганда кийиладиган пахмок форма бор эди. — Ҳар ким ўзини билганча асрапти, — у тиззасининг юқорисидан қайиш билан боғлаб қўйилган мўйнали махсисини кўрсатди. — Бир пайтлари Запольярияда кино ишлаганимизда беришган эди. Қани, диванга ўтиринг.

Лопатин боланинг ёнига ўтириб, хонани кўздан кечириб чикди.

Хонада суянчиксиз дивандан бошқа яна стол, тагига суриб қўйилган иккита стул, ошхона столи хизматини бажарувчи устига клеёнка ёпилган пастаккина жавон бор эди.

Одатда кўрпа-тўшак йиғиб қўйиладиган токча чит парда билан тўсиб қўйилган — бу ер гардероб ўрнида ишлатилса ажаб эмас. Диван билан девор оралиғига тўшак қўйилган — бола шу ерда ухласа керак. Деразанинг токчасига бир даста китоб жойлаштирилган. Хонада бор-йўғи шу, холос.

Яна стол устида жинчирок, жавон устида керосинка, хонанинг бурчагида гражданлар уруши давридан қолган тикув машинкасининг қопқоғига ўхшаш «буржуйка» аталмиш чўян печка бор. Гуруллаб ёнаётган «буржуйка»да чойнак қайнаб турибди.

— Буям студиямизнинг маҳсулоти, — Лопатин «буржуйка»га қараб турганини кўриб деди режиссёр. — Аввалги лентага уни туширишим муносабати билан дирекциядан уйда фойдаланишга олганман. Унга бир коп кўмир қўшиб беришди. Ҳозирги турмушимизда Нобель мукофотига тенг мукофот!

Режиссёр стол ёнига бориб ўтирди-да, иссиқдан лаззатланиб, камзулининг сўнгги тугмасини ҳам ечиб қўйди.

Лопатин хонани кўздан кечириб, унинг топ-тоза эканига ҳайрон бўлди. Шипи пастаккина, керосинка, «буржуйка» жинчирок ёниб, иси чиқаяпти-ю, лекин барибир хона оппоқ эди.

— Хонангиз оппоқ эканига ҳайрон бўляпман, — деди у.

— Бунга Рома билан менинг ҳеч қандай алоқамиз йўқ, — деди режиссёр. — Агар иккаламиз яшаган бўлганимизда — ҳаммаёқ коп-қора бўлиб кетарди. Ҳаммасини онаси қилади, худди ўзининг кишлоғида бўлгандек дам шувайди, дам оҳаклайди! Полтавалик Наталья!

— Эзмалик қилма! Яхшиси турпни столга қўй, — деди аёл.

Керосинкани ўчириб, у ковурилган картошкали товани дастурхонга олиб келди, кейин гарданига тушиб кетган бир тутам сочини бир жойга йиғиштириб тўғнағич қадаб қўйди.

Унинг моҳирона бичиб қўйилгандек кичик, кучли, спортчиларга хос қомати шунчалик зебо эканидан аввалига Лопатинга назарга илинмайдиган ва хунук туюлган чехраси ҳам ёқимтой бўлиб кетганди.

Аёл сочини тартибга келтириб Лопатиннинг рўпарасига ўтирди-да, худди болалар дарс пайтида қиладигандек қўлини юзига тираб олди.

— Мана энди сизни бир кўриб олай, бунгача вақтим бўлмовди.

Режиссёр катта-катта тўғралиб чуқур тарелкага солинган Марғилон турпини столга қўйиб ўтирар экан, ундан сўради:

— Бу сабзавотдан бирор марта татиб кўрганмисиз?

— Ҳа, — деди Лопатин. — Урушдан аввал шу ерда бўлганман...

У Марғилон турпининг каттагина бир бўлагини санчқига илиб олди-да, тузга ботириб оғзига солди ва қарсиллатиб ер экан, унинг шўртанг таъмидан лаззат-

ланди. Бундан ўн йил аввал Тошкентда турпни довучча солинган палов билан биринчи марта еб кўрганди. Ўшанда баҳор бўлса ҳам кун иссик эди; улар арик тепасидаги ғир-ғир шабада эсиб турадиган жойни танлашганди. Ўша кунлари шўх-шодон, ҳозир эса бахти-каро Вячеслав ёнларида, мана шу турпни қарсиллатиб еб ўтирганди.

— Умуман олганда, хотиним илгари қаровсиз бўлган, — турп билан картошкани ҳаммалари аҳиллик билан еб бўлиб, Лопатин уй бекасини чин кўнгилдан мактагач, — деди режиссёр ўзининг умр йўлдоши ҳақида гап очиб. — Уни гўё қозондан чиқариб олиб уйланганман. Эсингиздами, НЭП¹ энди бошланган пайтда Москвада бошпанасиз ва қаровсиз болалар исинадиган асфальт қайнатувчи қозонлар бўларди. Боқимандасиз болалар ҳақида сиёсий маориф темасида фильм тайёрлаганимда уни мана шунақа қозондан исқирт ҳолда топиб олгандим. Кейин «Ҳаётга йўлланма» фильмида бўлганидек ювинтирдик ва болалар уйига боришга бир амаллаб кўндирдик. Саккиз йилдан кейин эса мана бу ойимқизни Москва дарёсида учратиб қолдим. Ўшанда спорт ҳаётига оид фильм учун типаж излаб юрувдим. У тўпланган халойикнинг кўз ўнгида минорадан сувга сакради-да, сўнг тасаввур қилиб кўринг-а, мани таниб қолди. Кейин уч кун мобайнида, узоқ ўйлаб ўтирмай, менга турмушга чикиб олди. Женька, қаровсизларга ўхшаб туртинавермасанг-чи!

— Бехосдан тегиб кетибман, — деди аёл ва билинар-билинемас жилмайиб қўйди.

— Аввалига кинода роль ўйнамоқчи, шу боисдан менга турмушга чикди, деб ўйлагандим. Йўқ, қарасам — бир йилдан бери яшаяпмиз-у, кино ҳақида суриштирмайди, икки йил яшаяпмиз — индамайди, совет киноимиз анъаналарини бузаяпти. Ҳатто режиссёр ўртоқларим олдида нокулай бўларкан...

— Ҳеч қачон кинони орзу қилмаганман, — деди Женька деб аталмиш аёл. — Велосипед пойгасида қатнашганман, сузувчи бўлганман. Бир пайтлари ҳатто циркка ишга киришни, акробатчи бўлишни орзу қилгандим. Кинода фақат бир марта — ўшандаям орқамдан лентага туширишганди. Артистнинг ўрнига жарликдан муздек сувга сакрагандим!

¹ НЭП, — Янги иқтисодий сиёсат.

— Ҳозир қаерда ишлаяпсиз? — сўради Лопатин. Бу аёлнинг нимасидир унинг ишламаслиги мумкин, деб ўйлашга имкон бермасди.

— Халқ маорифи комиссариатида. Физкультура техникумини битирганман, урушгача мактабда физкультурадан дарс бергандим. Бир йилгина танаффус қилдим. — У ўғлига ишора қилиб қўйди. — Бу ерда эса бутунлай бошқача иш билан шуғулланаяпман. Вокзалда болалар учун эвакуационный пункт бор — кўчириб келинган болаларни шу ерда ювинтириб, тақсимлаб чиқамиз-да, болалар уйи ёки оилаларга тарқатамиз. Айтгандек, мен сизни кўргандим. Сиз кеча тунда москвалик узун бўйли шоир ва яна аллақандай ҳарбий билан вокзал бўйлаб кетаётгандингиз. Оппок почтапўстинингизга ҳавасим келувди, — кулиб қўйди у. Кейин эрига имо қилди. — Унга ҳам шунақасидан топишни орзу қиляпман.

— Нахотки, ҳозир ҳам болалар шунчалик кўпки, у ерда сиз туну кун навбатчилик қилаётган бўлсангиз? — сўради Лопатин.

— Ҳалиям кўп, — деди у. — Фронтда ҳужум қилиш-япти, болалар эса ҳамон бу ерга келиш-япти. Уларга аллақачон йўлланма берилган — шу боисдан келиш-япти! Дастлабки куни бирор нима юқтирмайин, деб, Ромкадан хавотирланиб юрдим, — яна ўғлига ишора қилди у. — Турли дезинфекция¹ дориларига беланиб уйга қайтганимда булар мендан ўзларини олиб қочишарди! Сирасини айтганда, бу юмуш менга ёқади. Балки, бир пайтлари ўзим қаровсиз қолганимдан шундай бўлса ажаб эмас... У ҳазиллашаётгани йўқ, — эрига қараб кулиб қўйди, — ҳамма гапи тўғри, қозондан чиққанман. Полтавалик эканим ҳақида эса ҳазиллаш-япти, — бир нафаслик сукут сақлаб ва чехрасидаги ифода аллақандай ўзгариб деди у. — Нимагадир лойсувокни кўрса, нуқул Полтава деяверади! Ўзим Белгород яқинида туғилганман. Отам билан онам терламадан вафот этишган, укамни қўшнилар вақтинча ўз қарамоғларига олишгач, мен поездда холаминикига жўнаб кетдим. Афсуски, холам ўлган экан! Қайтиб кетаётганимда ўзим ҳам терлама билан оғриб қолдим... Худога шукрки, ҳозир бу касалнинг авж олиб кетишига йўл қўйма-япмиз. Акс ҳолда бунақанги улкан эвакуация пайтида уни ҳатто тасаввур қилиш ҳам даҳшат!..

¹ Дезинфекция — касал юқтирадиган микробларни дорилаш.

— Қўй, хафа бўлма, — деди режиссёр меҳрибонлик билан хотинининг елкасини силаб қўяр экан. Шунда Лопатин бу аёл ишда ниҳоятда қийналаётган бўлса керак, деб ўйлади ўзича, — яхшиси, сиз Ромкага қандай хизматингиз учун орден олганингизни гапириб беринг. У бари бир сизни мажбур қилади.

Лопатин ёнида ўтирган болага кўз кирини ташлаб қўйди. Онаси гапираётганда у овоз чиқармади. Картошқасини еб бўлиб, дарсликни ўқиб ўтирди. Афтидан, бу каталакдек хонада ҳар ким бошқасига ҳалақит бермай ўз юмуши билан шуғулланишга кўникиб қолган.

Лопатин ўйланиб қолди: қандай қилиб қисқарок жавоб берсайикин? Ўшанда, ўтган кишда мажмуалар ифодасини — редакторнинг маълумотномалари орасида истаганинг топиларди — тасаввур этиб, фронтга қилган деярли барча сафарини эслаганди.

— Сув ости кемасида бўлганим учун тақдирлашган, — деди Лопатин.

— Сув остида қанча вақт бўлдиларинг? — сўради бола.

— Йигирма кун.

— Қўпларини чўқтирдингларми?

— Ҳеч нимани чўқтирганимиз йўқ, — деди Лопатин. — Биз бошқа мақсадда борганийдик, душман эгаллаб турган сув остига миналар қўйдик. Иккита портга сув остидан кирдик-да, миналарни жойлаштириб, сўнг қайтиб келдик.

— Ҳеч нимани чўқтирмадингизми? — қайта сўради бола.

— Ҳеч нимани чўқтирганимиз йўқ.

— Бизнинг Ромкамиз фақат жанговар мукофотлар ҳисобини олиб боради, — деди режиссёр. — Ана шу ҳисоб-китобга қараганда, мен Тошкентда эканман, демак, ишончсиз одамман. Катта акам, Боря амакининг ҳарбий мутахассислиги, Романинг фикрича, бир тийинга арзимаса ҳам — у душманни чалғитиш ротасида рассомлик қилади — бари бир «Жанговар хизматлари учун» медали билан мукофотланган. Онасининг укаси, оиламиздаги энг машҳур киши — Лёва амаки эса яқинда сизникидек Қизил Байроқ ордени билан тақдирлангани ҳақида хат ёзибди. Танкчи! Урушга шофёр бўлиб кетган эди, энди взводга командирлик қияпти. Урушдан олдин шунақаям шўх эдики, асти қўяверинг.

Хаёлида машиналик бўлишдан ўзга орзу йўқ эди. Институтни ташлаб, шимолга жўнаб кетди, озми-кўпми пул ишлаб келди, мени ҳам соғиб ичди, бировлардан қарз олди, икки жойда ишлади — гаражда механиклик қилди ва академикни, тўғрироғи унинг хотинини кун-аро машина олиб юрди. Ниҳоят уруш арафасида ўзига «форд» сотиб олди. Алабатта, эскисини. Ремонт қилиб, бир ҳафтагача олифтагарчилик билан ҳайдаб юрди-ю, сўнг фронтга жўнаб кетди. Энди эса, Ромканинг кўзи билан қараганда, у намуна олса арзийдиган инсон. Бугунги кунда худди шундай бўляпти!

— Лёва амакида яна «Жасурлиги учун» медали ҳам бор, — деди бола дадаси бу медални унутиб Лёва амакини Лопатин билан бир қолипга солганидан ранжиб.

— Ҳозирча оиламизни худонинг ўзи асраб турибди, — деди режиссёр. — Акам эгаллаб турган лавозим унчалик хавфли эмас, Лёвка эса — танкчи!

— Танкчиларнинг олдига ҳеч борганмисиз? — сўради бола.

— Жуда кам, — жавоб берди Лопатин.

Ҳақиқатда ҳам у танкчилар олдига онда-сонда борарди, бироқ танкларнинг ёнишини кўрган, шундоқки-на яқиндан кўрган.

— Роман, қани, тўшагингни олиб, ўрнингни сол. Ётадиган вақтинг бўлди.

Бола истамайгина ўрнидан турди.

— Энди мен ҳам борай, — деди Лопатин.

— Шу ерда тунаб қолақолинг, студияга эрталаб шу ердан бора қоламиз, — деди режиссёр.

Лопатин ҳайрон бўлиб унга қаради. Тўртинчи одамга ётишга, агар столни ҳисобга олмаганда, бу ерда ҳеч қанақанги жой йўқ эди.

— Женька бир оздан кейин навбатчиликка кетади. Биз эса, иккаламиз диваннинг икки томонига ёстиқ қўйиб ётамиз, — тушунтирди режиссёр.

— Йўқ, боришим керак, — деди Лопатин. — Вячеслав Викторовичга келаман, деб ваъда берганман, у хавотир олади.

— Бўлмаса кийинақолинг, — деди режиссёрнинг хотини. — Трамвайда бирга кетамиз. Мен вокзалга бораман, сиз эса тўрт бекат берида тушасиз.

Женька спорт формаси устидан қалин қилиб тўқилган фуфайка, унинг устидан солдатча пахталик-

ни кийиб, сочларини калпоғи тагига тикар экан, кулиб деди:

— Хечам жойлашмайди-да. Кесиб ташлашга тўғри келади. — У тезда ёйма каравотга чўзилган ўғлини ўпиб, Лопатин билан бирга кўчага чикди. — Сизни қўлтиклаб оламан, майлими?

Бир оғиз гапирмай, девор ёкалаб юз кадамча юришгач, у тўсатдан бармоқлари билан Лопатиннинг қўлини қаттиқ қисиб сўради:

— Ростданам танкчилар ҳузурида кам бўлганмисиз?

— Рост. Аввалига уларнинг ўзи кам эди. Кейинчалик бунинг иложи бўлмади. Кейин эса Сталинград жанги бошланди — у ерда танкларсиз дош беришди. Нега буни сўраяпсиз?

— Укамдан хавотир олиб асабийлашяпман... Ўтган куни бир болакайни биздан олиб кетишди. Қаранг, мўъжиза рўй бериб ота-онаси топилибди. Отаси танкчи; госпиталдан кейин битта кўзи соғ қолибди, иккинчи кўзи, юзи ҳам, бўйни ҳам шунчалик мажруҳки, қарагани кўрқасан киши. Болани кучоғига олмоқчи бўлувди, у даҳшатга тушиб, кочди! Ромка орден, орден деб қувоняпти, Илья унга жўр бўляпти. Менинг кўз ўнгимда эса ўша башара! Уларга қараб: «унингизни ўчиринг, у ҳақда гапирманг, кўзингиз тегади», дегим келади. Лекин айтиб бўлмайди!

— Ҳа, айтиб бўлмайди, — Лопатин яна танклар қандай ёнишини эслаб, бир неча дақиқа сўзсиз тўхтаб қолди.

— Юринг! Нега туриб қолдингиз? Нимани ўйляяпсиз? Сиз, ўзингиз бирор кори-ҳолга дуч келганмисиз? — уни яна қўлтиклаб олиб сўради аёл. — Сизнинг кимингиз фронтда?

— Мендан бошқа ҳеч ким. Агар қариндошлар ҳақида суриштираётган бўлсангиз. Дўстларим эса — деярли ҳаммаси фронтда.

Улар яна гаплашмай юз кадамча юришди.

— Евгения Петровна!

Дарров жавоб бермади аёл.

— Мана, сиз ўша эвакуацияда иккинчи йил ишляяпсиз. Менга айтингчи, Тошкентга етиб келгунча йўлда чидаш бермайдиган болалар анчагинами?

— Ўлади демоқчимисиз?

— Ҳа.

— Айримлари ўлади. Бошқалари эса — дом-дараксиз йўқолганлар ҳисобига киради. Йўлда, станцияда олиб қолинган беморларнинг тақдири нима бўлганини анча вақтгача билмаймиз...

— Бу ерга келганларнинг кўриниши қандай?

— Етиб келганларнинг деярли ҳаммасини оёққа турғазамиз. Биласизми, қайси болаларга кўпроқ ичингиз ачийди? Жойидан иккинчи, гоҳида учинчи марта кўчирилаётган болаларга раҳминг келади. Аввалига Львовдан Ростов оstonасига. У ердан Қавказга, кейин бу ерга! Аслида, бир йўла шу ерга олиб келинса бўларкан, лекин олдиндан нима бўлишини ким билибди дейсиз? Бу болалар ниҳоятда паришонхотир бўлиб қолишган, хаёлларида ҳамма нарса айқаш-уйқаш бўлиб кетган. Бундайларнинг организми касалга кўпроқ чалинади...

Улар трамвай бекатига етиб келишди. Бундай бемаҳалда урушдан олдин бўлгандек, Тошкентда трамвайлар бўм-бўш бўлса керак, деб ўйлаганди Лопатин. Лекин трамвайлар, аксинча, лик тўла эди: одамлар ҳарбий заводларга тунги сменага кетишаётган эди. Биринчи трамвайни ўтказиб юборишга тўғри келди; ҳатто осилиб кетишга ҳам жой йўқ эди. Иккинчисига бир амаллаб чиқиб олишди-да, туртиниб-суртиниб олдинга ўтишга уринишди. Аммо йўловчилар оқими уларни икки томонга ажратиб ташлади ва энди пастаккина аёлни бош ва елкалар Лопатиндан тўсиб қўйганди. Фақат Лопатин қаерда тушиши ва қаёққа бориши лозимлигини тушунтираётган унинг меҳрибон овози эшитиларди.

Тиқилинчда почапўстиннинг иккита илгагидан айрилиб, у бир бекат нарида вагондан тушди-да, трамвай йўли бўйлаб ортига қайтди.

Вячеслав Викторович ёлғиз эмасди. Унинг рўпарасида эшикка юз ўгириб Ксения ўтирарди.

— Сени икки соатдан бери кутиб ўтирибман! Вячеслав Викторовичга ишлашга ҳалақит беряпман, — деди у Лопатин кириб келиши билан ва қўлларини ярим ёйган ҳолда унинг истикболига шошилди.

Лопатин умрида биринчи марта уни эҳтироссиз ўпиб ёнига ўтирди.

Вячеслав Викторович ўрнидан туриб қўшни хонага чиқиб кетди.

— Аҳволларинг қалай? Нимагадир озиб кетибсан,

кўринишинг ҳам яхши эмас, — гўё усиз Лопатинга фақат озиб кетиш ёки ночор аҳволга тушишдан ўзга чора қолмагандек оҳангда деди Ксения.

Лопатиннинг чехрасида жаҳл аломати кўринган бўлса керак, Ксения нега бу ерга келгани сабабини тушунтиришга шошилди.

— Мен айна шу бугун учрашим лозим эди, чунки сен эртага бизникида тушлик қилишинг керак. Сен Евгений Алексеевич билан танишинг ва бу ерда қандай яшаётганимизни кўришинг керак.

Нега энди уларникига бориб тушлик қилиши, унинг Евгений Алексеевичи билан танишиши ва улар қандай яшаётганини кўриши лозим экани Лопатинга тушунар-сиз эди.

— Эртага сеникида тушлик қилолмайман, — деди у.

— Нега?

— Кечгача киностудияда банд бўламан.

— Унда кечқурунги овқатга борасан. Уйимиз узок эмас. Бари бир тунагани шу ерга келасан-ку! Йўл-йўлакай бизникига кириб овқатланасан.

Лопатин индамай қолди. Унга тушлик қилолмаслиги, чунки банд эканини бошидан айтиш нодонлик бўлди. Энди нима дейишни ҳам билмайди.

— Майли, киностудиядан тўғри сизларникига бораман, соат тўққиз ярим-ўнларда.

У гимнастёркасининг чўнтагидан қалам билан ён дафтарчасини олди-да, тоза варағини очиб, Ксения олдига қўйди.

— Адресингни ёз.

Ксения адресини ёзиб, ён дафтарчани қайтариб берди-да, индамай ўтираверди. Афтидан унинг рад этишини кутган ва буни яхши ўйлаб топгани ҳамда нега у бу учрашувни барбод этишга ҳақки йўқлигини унга тушунтиришга ҳозирланган бўлиши керак. Энди эса нима дейишни билмасди. Бошқа ҳеч нимага тайёрланмаганди.

Лопатин ҳам шафқатсиз равишда индамасди. Агар хоҳласа ўзи гапираверсин.

— Биз битта хонада яшаймиз-у, лекин бу ерга қараганда анча иссиқроқ, — деди ниҳоят Ксения.

У ҳеч нима демай ўрнидан турди-да, аёлнинг елкасига ташлаш мақсадида қозикдаги почапўстинни олди.

— Ҳожати йўқ, кетишим керак. — Ксения ўрнидан қўзғалди.

Вячеслав Викторович онасининг хонасидан чикиб, вазиятни тушунди-да, катнинг устидаги пўстинни олиб, Ксенияга узатди.

Лопатин почапўстинини кийишга чоғланди, Вячеслав унга каради-ю, ўзининг собиқ хотинини кузатгиси келмаётганини кўриб, ёрдамга шошилди:

— Сен кийинмай кўякол, Ксенияни ўзим кузатиб кўяман. Агар ўрта ховлидан ўтилса яқин бўлади, мен биламан, сен эса қайтишингда адашиб коласан!

У пальтосини, Лопатин бир пайтлари Запольяриедан унга олиб келган эски кулоқчинини кийди-да, Ксенияни олдига солиб ташкарига чикди.

Бу сафар кучоклашилмади. Лопатин уни кузатмасликка шунчалик осонлик билан кўнганидан хафа бўлиб Ксения хайрлашгани фақат қўлини чўзди.

«Қизик, уни ҳам таклиф этганмикан? — хонада ёлғиз қолиб Вячеслав ҳақида ўйлади Лопатин. — Агар таклиф қилган бўлса нур устига аъло нур. Балки, таклиф қилмаган бўлиши мумкин. Урушдан аввал мана шу йўсинда мени таклиф этиб, унга индамаслик жудаям ғалати туюларди. Ҳозир эса, бу ерда, эвакуацияда ажабланадиган ўрни йўқ — ортиқчалик қилади, вассалом».

Вячеслав Викторович тезда қайтди, орадан ўн минут ҳам ўтмаганди.

— Сендан шикоят қилди, — деди у пальтоси билан қалпоғини ечаркан.

— Шундай бўлишини билгандим.

— Нимадан шикоят қилганини биласанми?

— Буни ҳам биламан. У ўзимни ундан олиб қочганим, энди эса ҳеч нарсага карамай, яхши муносабатларимизни саклаб қолишга интилаётган бир пайтда етарли даражада эътибор бермаётганим хусусида шикоят қилган.

— Деярли топдинг. Ниҳоятда доносан-да!

— Унчалик эмас. Шунчаки уни беш қўлимдек яхши биламан, аммо бунинг учун унчалик катта фаросат талаб қилинмайди.

— Сен омади йўқ одамсан, — деди Вячеслав Викторович.

— Аксинча, омадим бор, — деди Лопатин, — ҳечдан кўра кеч бўлгани маъкул.

Эртаси куни Лопатин студиядаги ишини ўйлаганидан илгарироқ тугатди. Саккиздан сал ошганда, яъни ўн соат ишлаганларидан кейин:

— Хатчўпга етиб келдик! — деди режиссёр сценарийнинг орасидан папирос кутисининг қопкоғини суғуриб оларкан. Эрталаб мана шу жойга етмагунча ўрнимиздан турмаймиз, деганди. — Мўлжалдагидан оширмаймиз, акс ҳолда эртага чамаланган ишни қиллолмаймиз.

Шу йўсинда Лопатин мўлжалдан анча илгари — соат тўққизда Ксенияникига етиб борди.

Ксения бир неча марта қўнғироқ чалингандан кейин эшикни очди. У кўйлагининг устидан халат кийиб олганди.

— Бизнинг хонамизга киравер, — деди у йўлакдаги учта эшикнинг биринчисини очиб. — Мен ҳозир...

У чиқиб кетди, Лопатин эса бу хонанинг иситилишини сезиб шошилмай ечинди.

Узун йўлакнинг деворларига — кийим илгакларининг тепасига ҳам, эшикларнинг устига ҳам, эшиклар орасидаги деворга ҳам бўёқ билан ишланган расмлар осиб ташланган. Лампанинг хирагина ёруғида бу расмларнинг яхши-ёмонлигини билиб бўлмасди, аммо буларнинг ҳаммасида саксовуллар тарвақайлаган кум барханлари, кип-кизил лолага бурканган кир-адирлар, қийғос гуллаган ўрик дарахтлари тасвирланганди.

Ечиниб бўлиб, у идиш-товоқ жавони, суянчиғи узун стуллар ва ҳозир устига бешта тарелка, қошиқ қўйилган баҳайбат столи бўлган каттагина хонага ўтди. Бу мебелларнинг ҳаммаси, афтидан, илгариги жойидан қўзғатилиб бир чеккага суриб қўйилган. Бўшатилган девор томонга эса икки ўринли каравот билан кийим жавони ўрнатилган.

Хонанинг деворларида худди йўлакда кўргандек, бўёқли расмлар осиб қўйилганди. У ердагиси қанақа экани англаб бўлмасди, хонадаги эса яхши расмлар. Қадимги Ўрта Осиё! Аравалар, туялар, карвонлар, чавандозлар, отлар... Биттасида эгарнинг қошига эгилиб турган қамчинли казак, иккинчисида йилкилар тўдаси тасвирланган, пастрокдаги иккита расмдаги «Қаразин» имзосини ўқиб, Лопатин ёшлигида бу ажойиб акварелчи, Туркистонга юриш қатнашчисининг

тафсилотларга бой китобчаларини мириқиб ўқиганини эслади.

Илгари бу хонада яшаган кимдир Ўрта Осиёга ишки тушиб, Каразиннинг мана шу расмларини тўплаган-у, шундоғлигача қолдириб кетган.

— Бу ерда илгари ким яшаганди? — сўради Лопатин хонага кирган Ксениядан. Энди у халатини ечиб ташлаган, эғнида эса урушдан аввал энг сўнгги янги йил оқшомига катта оворагарчилик билан тикилган, албатта, сўнгги минутда тайёр бўлган қўйлақда эди.

— Ҳечам шу одатинг қолмади-да, — деди Ксения. — Нахотки сўрайдиган бошқа гапинг бўлмаса?

— Хаёлимга келиб қолса суриштириб қўрарман, ҳозирча эса мени мана шу кизиқтиради.

— Бизнинг қаерда яшаётганимизни Вячеслав сенга айтиб бермадимми?

— Ундан суриштирганим йўқ. Мана бу расмларни томоша қилатуриб ҳозир кизиқиб қолдим.

— Бизга омад кулиб бокди, — деди Ксения. — Бу уй ҳарбий маҳкамага тегишли экан; бу ерда билим юртининг бошлиғи, бева қолган генерал ўзининг катта ёшдаги ҳарбий ўғли билан яшаган экан. У аллақандай лавозимга қўтарилиб, уруш бошланиши арафасида, ўғли эса уруш бошланиши билан жўнаб кетганди. Ҳамма буюмлари шу ерда қолган. Улар уйнинг қалитини КЭЧга топширишибди. Бу...

— Тушунтирмай қўяқол, КЭЧнинг нималигини биламан.

— Кейин эса Москвадан бу ерга театрни кўчириб келишди. Артистларни бошпана билан таъминлаш масаласи муаммо бўлиб қолгач, маҳаллий ҳокимият генералнинг уйи хусусида унга қўнғироқ қилдими ёки телеграмма беришдими, билмадим, ҳарҳолда ундан театризмда ҳаммага ёд бўлиб кетган жавоб телеграммаси олинди: «Артистларни ҳурмат қиламан. Қип-яланғоч уйга уларни кўчириб ўтказишни ўзим учун шармандалик ҳол ҳисоблайман. Боримни баҳам қўринглар! Менинг хонамга марҳамат қилинглар. Иван Ефимов». Айтишларига қараганда у исм-фамилиясини тўлиқ ёзиб имзо чекаркан.

— Мен бу кишини танийман, — деди Лопатин.

— Ана холос...

Афтидан, Ксения бундай вазиятда одат бўлиб қолганидек: «Ҳар доим шунақа қиласан, биласан-у, айт-

майсан!» демокчи бўлди-ю, ўзини тўхтатиб қолди. Эндиликда улар эр-хотин эмаслиги ҳақидаги фикр даров ҳаёлидан ўтди.

Лопатин ҳам илғари айтиши мумкин бўлган сўзни, яъни Ксения яшаётган квартира эгаси билан яқинда дийдор кўришини айтмади.

— Унинг телеграммасидан кейин устидаги ҳамма нарсани илғари қандай турган бўлса, шундоғлигича қолдириб, хоналарга одам қўйишди. Бизнинг СССР халқ артистимизга — у ҳозир Олмаотада фильмни суратга оляпти, бадий раҳбаримизга ва директорга биттадан хона беришди. Хоналардан бири олдин аввалги директорга, унинг ўрнига Евгений Алексеевич келганидан сўнг бизга тегди. Хўш, нега суриштираверасан-а, кара, қанча вақтимиз кетди. Эртароқ келганингдан жуда хурсандман. Кеча мен билан гаплашгинг келмади, энди эса бари бир гаплашишга тўғри келади.

— Яна кимлар бўлади? — столга ишора қилиб сўради Лопатин.

— Бадий раҳбаримиз билан менинг бир танишим. Унинг ўзи илтимос қилди. Сенинг Сталинград ҳақидаги очеркларингни ўқиб, қойил қолиб, сени кўриш орзусида экан. Евгений Алексеевич раҳбар билан бироз ушланиб қолиши мумкин — маҳаллий ҳукумат бизнинг янги спектаклимизни ҳали томоша қилмаганди, бугун эса боришлари хусусида қўнғироқ қилишибди. Улар театримизни ниҳоятда яхши кўришади-ю, бироқ доим банд бўлишади-да!

— Мен эртароқ келиб қолибман, балки сен у-бу нарсаларни тайёрлашга улгурмаган бўлишинг мумкин, — деди Лопатин у ҳеч нимани ҳеч қачон ўз вақтида тайёр қилмаслигини яхши билса ҳам. — Ошхонага бориб ишингни тугатавер, мен шу ерда ўтиратураман.

— Ҳечқиси йўқ, ошхона юмушларини Нина эплаштиради. — Ксения афтидан таниш аёлни кўзда тутган бўлса керак. — Сен билан гаплашмоқчи эканимни унга айтганман, бунақа ишларни тушунади.

— Ҳа, майли, гаплаша қолайлик. Нима ҳақда гаплашамиз? Қизимиз хусусидами?

Ксения ранжиганнамо унга қараб қўйди. Гапни бундан бошламоқчи эмасди-ю, шунга тўғри келиб қолди.

— Ундан хат олдим, жудаям маънили. Кўрсатайми?

— Майли.

У каравотнинг ёнига бориб, ёстикнинг тагидан хатни олди. Хатларни ёстиғининг остига тикиб қўйиш ва тунда ўкиб чиқиш унинг одати эди. Бир сафар, бундан беш йил аввал, Лопатин ундан олдин уйга қайтиб ётишга ҳозирланганда мана шунақа хатга дуч келиб қолганди. Биринчи сатрига кўз югуртирди-ю, жойига тикиб қўяқолди, давомини ўқимади. Энди Ксения бошқа каравотда, бошқа одам билан ётса ҳам хатларни ёстик остига тикиш одати қолмабди.

Қизидан келган хат чиндан ҳам маънили эди. Аввалига отасидан телеграмма олгани, у Сталинграддан қайтиб келгани ҳақида ёзиб, кейин ҳамма иш жойида, онам хавотир олмасин, деган маънода ўзи тўғрисида қисқача хабар берганди.

Лопатин хатни охиригача ўкиб бўлиб, кайтариб берди.

— Менимча, уруш тугагунча сен билан ҳеч нимани ҳал қилмаслигимиз керак, — деди Ксения. — Евгений Алексеевич билан маслаҳат қилгандим, у ҳам шу фикрни айтди.

Лопатин ўзида ноҳақ пайдо бўлган ғазабини ичига ютди. Хўп, маслаҳатлашибди, энди у эри бўлганидан кейин яна ким билан маслаҳатлашарди? Шу боисдан у билан маслаҳат қилганда!

— Сен билан нимани ҳал қилардик? — деди Лопатин. — Агар уруш тугагунча менга бирор нима бўлса, унда масалани мен билан эмас, балки қизинг билан ҳал қилишингга тўғри келади: яқинда у ўн олти ёшга тўлади.

— Сенга ҳеч нима бўлмайди, бу ҳақда ўйлашнинг ҳожати ҳам йўқ!

— Ўйлашнинг ҳожати бўлмаса — демак, у мен билан қолади. Бошқа ҳаммаси: квартирамизни нима қилишимизни, ким қаерда яшашини дарҳақиқат урушдан кейин ҳал қиламиз.

— Сенинг ҳеч қанақанги квартиранг менга керакмас, — ҳаяжон билан деди Ксения. — Евгений Ивановичнинг Москвада квартираси бор.

Бу ҳаяжоннинг самимий эканини Лопатин биларди. Кундалик ҳисоб-китоб, ҳасислик унга хос эмасди. Аммо бу ҳаяжон ҳозир юз беряпти. Евгений Алексеевич ҳам ҳозир бор. Уруш тугаганидан кейин эса у ва унинг Евгений Алексеевичи нима бўлиши бу оламда ҳеч кимга ва шу жумладан ўзига ҳам маълум эмасди.

Лопатин уни гапдан илинтиришни истамай индамади.

— Ха, майли, урушдан кейин нима бўлиши ҳақида гаплашмай кўяқолайлик, — деди Ксения. — Лекин, баҳорда, мевалар пиша бошлаганда Нинани бу ерга таклиф қилсам бўладими? Бу ерда яшаши мумкинми? Евгений Алексеевичга айтгандим, у рози бўлди. Сен уни кўриб яхши киши эканига ишонч ҳосил қиласан.

— Унинг яхши киши эканига ишонишим мумкин. Рози бўлганига ҳам. Лекин мен рози эмасман.

— Нега? Мен ҳаммасини пухта ўйлаб қўйганман.

— Баҳорда у ҳали ўқиётган бўлишини ва тўққизинчи синфни тугатиши лозимлиги хусусида майдачуйда гапларни ҳисобга олмаганда ҳаммасини ўйлаб қўйгансан.

— Ёзда-чи?

— Ёзда ҳам бундай қилиш ярамайди. Сенинг ўз уйинг, ўз турмушинг бор. Қизчанинг бошини айлантиришнинг, уни шохид бўлишига таклиф қилишнинг нима ҳожати бор? Мен буни истамайман.

— Агар унга ўзим ёзсам-чи?

— Ёзақол. Менимча, у рози бўлмайди, — онасига эмас, балки ўзига ўхшайдиган кизи худди шундай қилишига ишонч билан деди Лопатин.

— Сенинг ҳаётингда ҳам ўзгариш бўлиши мумкинлигини ўйлаб кўрмадингми? — сўради Ксения.

— Ҳозирча бунақаси кутилаётгани йўқ, — деб жавоб берди Лопатин бу сўзларга ҳеч қандай урғу бермай. Лекин Ксения буни ўзича тушунди.

— Менга жаҳл қилишингни истамайман, — деди у. — Буни айтиш одобдан эмас-у, аммо мен чиндан ҳам бахтиёрман.

— Жуда соз. Сен ҳам ахир тушунсанг-чи, мен ҳозирги аҳволимдан жуда мамнунман. Буни ўзингча тасаввур қилиб кўрсанг-чи!

— Елғон гапиряпсан! — Унинг кўзлари ёшга тўлди. — Ўзимни гуноҳкор ҳис этмаслигим учун шундай деяпсан.

Қойил-е! У шундай бўлишини билганди: Лопатиннинг энди унга кераги йўқ, аммо Ксения ҳамон унга зарур бўлишини истайди.

— Гапларимга кулоқ сол, Ксюша, — у шундай деганди, Ксения сесканиб кетиб, хушёр тортди — бундай муомалани анчадан бери эшитмаганди. Лопатин уни

эркалаш дакикаларида эмас, балки борган сайин ка-
майиб кетган шунчаки самимий инсоний туйғулар жўш
урган пайтдагина унга шундай мурожаат қиларди, —
ўзинг ўйлаб кўр: агар сени аёл сифатида орзу қилган
бўлганимда сизларнинг уйингизга нега келаркан-
ман? — «Орзу қилиш» унинг эмас, балки Ксениянинг
сўзи, у яхшироқ тушуниб олиши учун унинг айни ана
шу сўзини ишлатди. — Нима мақсадда? Бировнинг
оиласини бузиш мақсадида унинг уйини вайрон қилиш
учунми? Агар шундай қилсам пасткашлик бўларди!
Ўзингча, ҳамон сени севадиган мени нега бу ерга так-
лиф қилдинг? Агар шундай бўлса яхши иш қилмадинг?

У эътироз билдирмоқчи бўлгандек қўлларини чўзди.

«Мен ҳақимда қандай қилиб шундай ҳаёлга бор-
динг-а?» — енгсиз кўйлақда қойилмаком машки олин-
ган бу таниш ҳаракатнинг маъноси шундай эди.

— Агар ундай бўлмаса бу ҳақда энди гап-сўз та-
мом! — деди Лопатин унга қўл ҳаракатини сўз билан
ифодалашга имкон бермай. — Энди, ҳамма нарсани
сен билан очик-ойдин қилиб олганимиздан кейин бутун
окшом мобайнида яхши киши бўлиб ўтиришга ваъда
бераман.

Бирок, бу хазил ваъдани у жудаям эрта бериб
қўйганди. Яхши киши бўлишдан аввал яна бир марта
ёмон бўлишга тўғри келди.

Ксения тўсатдан қазо қилган Галяни Москвада
қандай дафн этишганини ва Галяни унчалик ёқтирмай-
диган Лопатин нима сабабдан уни кўмиш маросимида
катнашганини лоп этиб суриштириб қолди. Унга бу
воқеани Лопатин армия газетасининг редактори бу ер-
даги — Даниловдаги эмас, балки бошқа — Ваганька-
даги кабристон гўрковларини лаънатлаганини эслаб,
қабрни ўз вақтида қазिशга улгурмаган пиянисталар
билан сўкишаётганда ён-атрофда беҳуда тентираб юр-
ган москвалик кампирлардан биттаси ёзиб юборганди.

Қабрни ахири қазиб бўлиб, унга туширилган то-
бутнинг бош томонига Лопатин яхлаб қолган бир си-
ким тупрокни ташлаган эди, ўша кампирлардан бири
бирдан: «Оҳ, юзи томонга ташламанг, оғрийди!» деб
қичкириб юборганди... Афтидан ўша овсар кампир ке-
йинчалик Ксенияга дафн тафсилотини ёзиб юборган
бўлса керак, деб ўйлади ҳозир Лопатиннинг қаҳри
келиб.

— Унинг ўлими олдидан сен ҳатто касалхонага ҳам

борганингни менга ёзиб юборишганди. — Ксениянинг чехрасида беҳуда синчковлик ифодаси кўринди. Бунинг сабабини Лопатин биларди.

У жўнаб кетган пайтларда хонадонда тез-тез пайдо бўлиб қоладиган, гоҳида эса сафардан қайтиш кунларини барбод қиладиган бу бўялган ва тамаки хиди келадиган аёлни ҳеч қачон ёктирмаган, Ксениянинг хушторлик даврида унга маҳрамлик қилган, деб шубҳаланган эди. Бир пайтлари, қирк биринчи йилнинг декабрида Галя унга хотини ҳақида билганларини бирдан тўкиб солганда ҳам Лопатин ундан миннатдор бўлмаганди. Аммо Сталинграддан қайтиб келса, аллақандай ҳамшира ўзи «аста-секин жон бераётган» касалхонага Лопатиннинг келиши илтимос қилинган шу аёлнинг хатини редакцияга ташлаб кетган экан. Одамлар бунақа иш билан ҳазил қилишмайди, деб ҳисобларди у. Худди шундай бўлди. У янглишмади... Хат бир ҳафтадан ортиқ уни кутган ва Лопатин касалхонага етиб келганда хатни редакцияга элтган ҳамшира палатанинг эшиги ёнида унга Ангелина Георгиевна бу ёруғ дунё билан хайрлашаётгани, рак билан оғригани — бирикки кундан кейин адойи-тамом бўлишини шивирлаб айтди.

Палатага кириб у сочлари таг-тагидан оқариб кетган ва таниб бўлмас даражада ориклаган Галяни кўрди. Балки, бундан ўн кун аввал хат ёзаётганда унга ниманидир айтмоқчи бўлган. Йўқса, нега хат ёзган? Аммо энди ҳеч нима деёлмаяпти. Лопатинга ҳам гуноҳкорона, ҳам сўнаётган кўзларида ҳайронлик ифодаси билан — унинг келиши мумкинлигини энди ўйламай қўйганди — боқиб, бир нима дея шивирлади-да, яна ҳушидан кетди. Афтидан, унга оғрикни қолдирадиган укол қилишса керак.

Лопатин бир оз туриб чиқиб кетди. Икки кундан кейин эса модомики касалхонага кирдими, демак мархуманинг бирор яқин қариндоши бўлса керак, деб ўйлаган ўша ҳамшира уни редакцияга излаб келиб, Ангелина Георгиевна эрталаб қазо этгани, уни олиб кетиб, дафн қилиш лозимлигини айтди.

Редакциядаги билағон одамлардан Лопатин уларга қариндоши вафот этганини айтиб — акс ҳолда ёрдам сўраш ноқулай эди — буни қандай амалга оширишни билиб олди. Унга лозим бўлган ҳамма ишда — тобут,

юк машинаси топишда, кимга лозим бўлса тегишли хакини тўлашда ёрдам беришди.

Кейин эса қабристонга борди ва ўзидан бошқа бу ерга келган москвалик учта зиёли кампирни кўрди, уларга бемаънилик қилиб, марҳумани касалхонага бориб кўрганини айтиб қўйди. Энди, мана ўшанинг натижаси! Ксения билан ҳеч кимга кераги бўлмаган мана бу суҳбат!

— Ҳайронман, нега энди уникига бординг? Ахир сен уни севмас эдинг-ку!

— Севиш, севмасликка бало борми? — жаҳл билан деди Лопатин. Бу дунёдан кўз юмаётганини хабар қилган эди — борақолдим.

— Нега энди айнан сенга ёзади? — тинчимай сўради Ксения. — Сендан нима истаганди, у сенга нима деганди?

— Нега ёзганини билмайман! — деди у. — Сенинг марҳаматинг билан танишган эдик, шу боисдан эслаб қолган бўлса ажабмас. Худди ит қаби ёлғиз ўзи ҳаётдан кўз юмаётгани учун ҳам хат ёзган. Бунинг нимасига тушунмаяпсан?

— У ҳолда нега кўрслик қияпсан?

— Кўрслик қилаётганим йўқ, сен кўпам ҳовлиқаверма. Одам ўлиб кетяпти-ю, сен бўлсанг ҳовлиқаяпсан. Лопатин собиқ хотинининг кўзига тик бокиб, жаҳл билан деди: — Ўлими олдидан сен ҳақингда менга ҳеч нима демади, бекорга ҳовлиқаяпсан.

— Мен ҳақимда сенга нима дейиши мумкин эди? — сўради Ксения писанда қилиб.

— Айтиладиган нарсга бўлмаса, нега ҳовлиқаяпсан? — яна такрорлади у жаҳлидан тушмай.

— Уникига нима сабабдан борганингни барибир тушунмаяпман, — ҳамон ўзини безовта қилаётган фикрдан ҳоли бўлмай қайсарлик билан деди Ксения. — Сенга ҳечам тушунолмаганман.

— Ҳақ гапни айтдинг, — маъюслик билан деди Лопатин.

Мархума ҳақидаги бемаъни гаплардан кейин ўридан туриб кетмоқчи бўлди. Агар қўққисдан эшикда аёл овози эшитилмаганда, у балки худди шундай қилган бўларди:

— Ксения! Ерданинг зарур бўлиб қолди.

У оркасига ўгирилиб, эшикдан мўралаб турган ўзига таниш туюлган ёшгина аёлга кўзи тушди.

Ксения ирғиб ўрнидан турди-да, эшик томон югурди.
— Ҳозир, ҳозир, илтимос, кечир мени...

У ўзини чакиришганидан ва хонадан секингина чиқиб кетиш имконияти туғилганидан севиниб кетди. Илгари, Лопатин унинг эри бўлган пайтда у иложсиз аҳволга тушиб, энди нима дейишини билмай қолганда ё йиғисини бошларди ёки ўзини ёмон ҳис этгандек кўрсатарди. Энди эса, ҳозирги вазиятида уни ҳам, буни ҳам бажариш бемаънилиқ эди.

Унинг ортидан эшик ёпилиши билан Лопатин шуни ўйлаб кулимсираб қўйди. Ана шу оддийгина бир фикрда ўтмишдан халос бўлганлик туйғусининг қувончли зарраси бор эди.

9

Ксенияни чакирган аёл бир минутдан кейин хонага кириб келди. Баланд пошнада тез юриб кирди. Лопатин нимагадир, нималигини ўзи ҳам билмайди, унинг мана шу ўзига хос тез юришини ўша ондаёқ сезиб қолди. У елкаси аёлларникидан кўра сал кенгрок, бошидаги сочи эркакларники каби калта қирқилган, оппок юзли, табассумга мойил аёл эди.

Энди у хонага мўраламай кириб келганда Лопатин бу аёлни таниди. У поездда дераза ёнида туриб папирос чекаверган ўша аёл эди.

— Салом, — у ўрнидан тураётган Лопатин томон юрди. — Сиз Василий Николаевичмисиз, менинг исми шарифим Нина Николаевна. Қисқартириб Ника десангиз ҳам бўлаверади. Ксения менга сиз билан бирга ўтиришимни, агар ўтиришни истамасангиз, бирга туришни буюрди.

Лопатин бу ерда Ксенияни Сюня эмас, балки Ксения деб аташларини ўзича хаёлидан ўтказиб қўйди. Унинг янги эри Лопатин қилолмаган ишни бажарибди — мушукларга хос Сюня исмини йўқотишга мажбур қилибди.

— Поездда адабсизлик қилиб тикилиб қараган бўлсам ҳам сизни нимагадир дарров танимабман, — деди Лопатин.

— Қелганимдан кейин сочимни қирқтиргандим, шу боисдан танимаган бўлсангиз керак. Мен сизни келмасингиздан олдин таниб олдим. Ксениядаги суратингиздан танидим. Унда фуқароча кийинган ва ёш бўлсангиз

ҳам, бари бир вагонда бир-биримиз билан кўз уриштирган майорни таниб қолдим.

— Мен бақрайиб қолганимнинг боиси бор. Сиз нега энди тикилдингиз?

— Сабаби бор эди. Бугун эса сиз билан танишиб олиш истагида Ксениядан илтимос қилиб, ўзимнинг улушимни ҳам олакелдим. Ҳозир деярли ҳамма бир-бириникига шунақа қилиб боради. Тўғриси айтсам, олиб келган товуғим жудаям озғин.

У бурнини ғалати жийириб қулиб қўйди.

— Мен билан танишиб олишни нега тўсатдан истаб қолдингиз? — сўради Лопатин ўзининг гўзаллигини ҳис этувчи димоғдор аёллар билан гаплашаётганда гоҳида ишлатадиган бетақаллуф, кўрс оҳангда. Бундай муомала гўё: ҳа, ёқмаслигимни ва сизга ёқишим ҳам даргумон эканини биламан, аммо худди шу боисдан менинг олдимда бемаъни гапларни айтишдан сакланинг, деб огоҳлантиргандек бўларди.

— Сталинграддан ёзган мақолаларингизни ўқиганимдан кейин менда сиз билан танишиш фикри туғилганди. Кейинроқ Ксения суратингизни кўлида ушлаб ўтириб, сиз мард, доно ва умуман мукаммал бир инсон бўлсангиз ҳам не сабабдан ташлаб кетганини шунчалик узоқ тушунтирдик, оқибатда мен ҳеч нарсани тушунолмай қолдим. Мен эса ҳамма нарсани тушуниб олишни яхши кўраман.

— Бунинг нимаси тушунарсиз? Меъдасига теккандирманки, ташлаб кетган. Нима, бунақаси бўлмайдими?

Балки, аёл, «ташлаб кетди» деб, унинг эътироз билдиришини қутган бўлса керак. Лекин у эътироз билдирмади.

— «Ташлаб кетилган — ўйлаб топилган сўз. Нима, мен гул ёки хатмидим?» — кироат билан ёддан ўқиди у. — Айтгандек, Ахматова ҳозир шу ерда, Тошкентда.

— Хабарим бор, — деди Лопатин. — Мана шу шеърларини ҳам сизнинг ҳозирги ёшингизда бўлган пайтимда ўқигандим.

— Шу ёшимда бўлмаса керак. Ҳозир йигирма тўққиздаман. Ҳатто йигирма тўққиз-у, яна йилнинг тўртдан уч қисми, шундай бўлгач, ўттиз деб ҳисоблайверинг!

— Ундай бўлса, бир неча йил илгари экан. Яхшиси, менга айтингчи, Ника, — Лопатин унинг исмини киноя оҳангида айтди, — Ника деб аташларидан кўркмай-

сизми? Ҳозирги уруш даврида ғалаба худоси деб ата-
лиш жуда маҳобатли бўлиб кетмасмикан?

— Мен бундан кўркмайман, — деди у. — Агар сиз-
га шунчалик даҳшатли туюлаяпган бўлса, мени Нина
Николаевна деб аташингиз мумкин.

— Майли, ҳар иккаласини ҳам ўйлаб кўраман, —
деди Лопатин кулгисини яшириб, — синчковлигим учун
мени кечиринг, нега энди ҳозир сиз бунақасиз, поездда
эса бутунлай бошқача эдингиз? Худди нимадир со-
дир бўлгандек кўринишда эдингиз. Мен фақат сизга
тикилмаслик мумкин бўлгани учунгина эмас, балки
нариги дераза ёнидаги аёлнинг бошига аллақандай
ташвиш тушибди, деган фикр хаёлимга келгани учун
тикилиб қарагандим.

— Ҳозир бошқачаман, бунинг боиси бирдек яшол-
маслигимдан бўлса керак. Ўшанда вагонда ростданам
менга оғир эди, чунки...

— Агар хоҳламасангиз тушунтирмай кўяколинг.

— Аксинча, сизга тушунтирмоқчийдим, бўлмаса
гап очмаган бўлардим. Шунчаки, қандай қилиб қис-
қароқ айтиб берсамийкин, деб ўйлаяпман. Мен отам-
дан хабар олгани борган эдим, у Қизил Ўрдада ту-
залишидан умид қилинмайдиганлар госпиталида ётиб-
ди. Биласизми, шунақа госпиталлар ҳам бор экан.
Албатта, бошқача ном билан юритилади-ю, лекин асли-
ни олганда... Эшитганмисиз?

— Ҳа.

— Ўзлари чиқиб кетишолмайдиганлар госпитали.
Гоҳида уларни олиб кетишади, гоҳида ташлаб кетиша-
ди. Отамнинг қўли ҳам, оёғи ҳам бутун, лекин жаро-
хатдан кейин бутунлай фалаж бўлиб қолган, энди ҳеч
қачон ўрнидан туролмайди, шундай бўлса ҳам хотини
уйига олиб кетмоқчи. У эса истамаяпти. Шу боисдан
хотини менга хат ёзиб, уни кўндиришда ёрдам беришни
сўрагани.

— Кўндирдингизми? — сўради Лопатин.

— Йўқ, у хоҳламаяпти, хотинини аяяпти. Хотини
ҳали ёш: эндигина ўттиз беш ёшда. Отам бундан ўн
беш йил аввал уникига кетиб қолган. Ўшандан бери бу
аёлдан нафратланардим. Лекин у отамни госпиталдан
уйига олиб кетмоқчи бўляпти. Бир йилдан бери ўша
ерда битта хонани ижарага олиб яшаяпти, ҳар кuni
унинг олдига катнаяпти. Врачлар эндиликда ҳеч ни-
мани ўзгартириб бўлмаслигини узил-кесил айтгандан

кейин уни уйига олиб кетишга аҳд қилибди. Отам бўлса кўнмаяпти. Ҳеч нима қилиб бўлмаяпти. Илгари ўзимни ҳақ ҳисоблаб, ундан шунча йил нафратланиб юрганимдан уяламан. Ҳозир иккиланиб қолдим: унинг ўрнида бўлганимда мен шундоқ қилолармидим? Балки қилолмаган бўлармидим...

— Нега шунақа деб ўйлаяпсиз? — сўради Лопатин.

— Мен доим ўзимга бино қўйишдан қўрқаман. Нахотки, сиз қўркмасангиз?

— Йўқ. Лекин, аҳволингизни тушуниб турибман.

— Тушунган бўлсангиз, унда яхши. Мен поездда кетаётганимда отамни ўйладим. У бизни ташлаб кетган дастлабки йили болалик қилиб, онамнинг ҳаққи-ҳурмати, бирор бахтсизликка дучор бўлишини истасандим. Албатта бунақасини эмас. Унинг ҳаёти эса, аксинча бизни ташлаб кетганидан то уруш бошлангунга қадар жудаям яхши ўтди. Сизни иккита ярадорлик белгиси ва орден билан дераза ёнида турганингизни кўриб ўйланиб қолдим: Нега шундай бўлган? Нега отам халқ лашкарлари сафида фронтга бориб, биринчи куниёқ шунчалик даҳшатли ярадор бўлдийкин? Минанинг битта парчаси ҳаммасига чек қўйди! Энди ҳеч нима, ҳеч қачон яхши бўлмайди. Манави дераза ёнида турган киши эса қаёққадир кетяпти, афтидан оиласини кўргани боряпти. Икки марта ярадор бўлиб тузалибди, бақувват кўринади, янги орден ҳам олибди, чехрасида мамнунлик ифодаси барқуриб турибди, ҳамма иши жойида бўлса керак. Нега шундай? Ҳар вақт ҳамма иши жойида бўлган отам нега энди бирданига, бир кунда, бир дақиқада шунчалик умидсиз ночор аҳволга тушиб қолдийкин? Мана, кўряпсизми, гапимни қисқа қилмоқчи бўлувдим, гўё қараб туриб сизга ёмонлик тилагандек бемаъни гапларни кўп гапириб юбордим. Аслида сизга умуман ёмонликни раво кўрмагандим. Бироқ, бари бир, сизга айтганимдек, бемаъни гапларни ўйлайвердим. Кейин маълум бўлишича, ҳеч кимдан ортиқча жойи бўлмаган одам экансиз. Шунчаки, кўринишингиз бошқачароқ, — кулимсираб деди у. — Папиросимни ошхонада қолдирибман, сизда борми?

Лопатин унга папирос узатди.

— Афтидан, сизда аёлларнинг тавба-тазарруғига хайрхоҳ бўладиган нимадир борга ўхшайди.

— Тавба-тазарруларга, айниқса аёлларникига то-

кат килолмайман, — деди Лопатин, — «Тавба-тазарру» сўзининг ўзини ҳам ёқтирмайман: унда аллақандай олдиндан тайёрлаб қўйилган гаплар бўлади. Сиз эса шунчаки ўйлаганингизни айтдингиз. Бунинг нимаси тавба-тазарру? Нимаси аёлларники? Аёлларнинг тавба-тазарруғи одатда эркакнамо хотинларга тегишли бўлади. Ҳар қандай камчилигим бўлса ҳам мен бундайлар тоифасига қирмайман. Яхшиси, иқроор бўлақолинг: қачондан бери тутата-ётибсиз?

— Якиндан бери, уруш бошланганидан кейин. Нима, сезиляптими?

— Ҳа.

— Сиз-чи?

— Ўрта ўқув юртининг бешинчи синфидан бошлаб, аввалига ё хожатхонада ёки енгимнинг ичига яшириб чекардим.

— Урушда кўпроқ чекадиган бўлдингизми?

— Аксинча, камайтирдим. Ҳаммавақт тамаки топилавермайди-да.

— Менга айтинг-чи, хавфли пайтда кўпроқ хумори тутадими?

— Буни ҳечам таққослаб кўрмаган эканман. Хавфли пайтда кўрқаман, хумори тутганда эса, агар тамаки бўлса чекаман.

— Менга қилаётган муомалангиз ёқяпти.

— Жудаям хурсандман.

— Менга айтинг-чи, Василий Николаевич...

Афтидан, аёл аллақандай муҳим бир нимани суриштирмоқчи эди, лекин шу пайт йўлакда қўнғирок чалинди-ю, эшикни очгани чиқиб кетди.

«Ҳозир унинг эрини кўраман», — бу одамнинг қандай эканини мутлақо тасаввурига сиғдиролмай деди ўзича Лопатин Ксенияни ўйлаб. Ксениядан ҳар қандай нарсани кутиш мумкин эди, эри ҳам ҳар қандай одам бўлиши мумкин.

Лопатин хаёлан Ника деб атаётган аёл ортидан хонага ёши анчага бориб қолган ва ҳаддан ташқари бўйдор яна бир аёл билан унинг ёнида кичкина туюлган ўрта бўйли киши кириб келди.

Ксениянинг бақувват, хушрўй, малласоч янги эри мулойим чехралли, хотиржам киши эди. У Ксения билан тенгдошдек кўринарди. Балки, шунақа бўлса керак.

Лопатин бўйдор аёл томон бир қадам юрганди,

лекин у қўлини беўхшов силкитган ҳолда саломлашмай, деярли бакиргандек қаттиқ гапирди:

— Мен ҳозир қайтаман! — Аёл шундай деди-ю, дарров чикиб кетди.

Ксениянинг янги эри эса Лопатиннинг истикболига юриб, унга совқотган бақувват қўлини узатди.

— Салом, Василий Николаевич! Мен Веденеев бўламан. Бизникига қадамранжида қилишга рози бўлганингиздан хурсандман.

Лопатин Никага кўз кирини ташлаб қўйди. У бурнини одамнинг кулгисини қистатадиган даражада жиғириб турарди. Афтидан, уни бу учрашувнинг шохиди бўлиш қизиқтирарди.

«Ха, майли, сенинг ўрнингда бошқа аёл бўлганида дарров чикиб кетадиган даҳлиз бўлмаганидан кейин гувоҳ бўлиб қатнашавер», — ўйлади ўзича Лопатин ва Ксениянинг янги эрига папирос узатиб деди:

— Мен ҳам хурсандман. Келинг, бошламасига чекиб, ҳамма гапни келишиб оламиз. Мен жабрланувчи эмасман, сиз жавобгар эмассиз, бўлиб ўтганларнинг ҳаммасини яхшиликка йўямиз. Шундан бир қарорга келиб, агар бўлса, ароғингизни ичамиз.

— Мана энди сиз билан танишамиз, Василий Николаевич, — яна хонага қайтиб деди бўйдор аёл баланд овоз билан ва шундан кейин хонага ўша ондаёқ жимлик чўкди. — Ўзимга салгина оро бердим, дастлабки танишувга шунинг ўзи етарли.

— Салом, Зинаида Антоновна, — унинг совукдан кизариб кетган каттакон қўлини ўпиб деди Лопатин. — Аллақачондан бери, ҳатто икки марта сиз билан танишишга умид қилгандим, аммо йўлини тополмагандим.

— Илтимос, фақат алдаманг. Мени шартта тишлаб олади, копади ва умуман ялмоғиз, деб ёлғон гапирувчиларни жиним ёқтирмайди. Агар истак бўлса танишиб олган бўлардингиз. Мен мулойим ва кеккайган ялмоғизман, чиндан ҳам ўзимга ёкиб қолганларни ҳечам қопмайман. — У ўзининг гапидан мамнун ҳолда эркакча хохолаб кулди-да, Лопатин узатган папиросни рад этди: — Менга, балки, ярашса ҳам, чекмайман. Айникса, трубка чекиш ярашса керак. — У яна хохоладида, Лопатинни такаллуфсиз бошдан-оёқ кўздан кечириб чиқди. — Фронтдан ёзган мақолаларингизни ўқиганимдан кейин сизни қорачадан келган, мўйловли шоввоз, деб ўйлагандим. Сиз бўлсангиз менинг эримга

ўхшаган революциядан аввалги студентлардан чиккан оддий бир зиёли экансиз. Ёшингиз нечада?

— Қирк олтида.

— Эрим ҳам худди шу ёшда. У ҳам фронтда, медсанбат бошлиғи. Юбораётган хатларида бунинг мутлақо хавфсиз эканини ёзиб алдаяпти. Алдаяпти, а?

— Гоҳида алдабди, — деди Лопатин.

— Ёлғон гапирмаганингиз яхши, — деди у. — Катталарни алдаш ярашмайди, мен сиздан каттаман, ёшим эллик учда.

У ёш кўринади-ю, аммо эркакча қирғийбурун ва хурпайган оппоқ сочли, ўткир, зукко чехраси анча ёш кўринасиз, дейишга ҳалақит берарди. Бу шундай чехра эди-ки, ёшликни эмас, балки қарилик жозибасини акс эттирарди.

— Мен сизни саҳнада биринчи марта анча илгари, революциядан олдин «Макбет»да кўрган эдим, — деди Лопатин.

У мамнун жилмайиб қўйди.

— Энг юкоридаги ўринда ўтирибми?

— Энг юкорисида.

— Бу сўзда биз, артистлар учун рад қилиб бўлмайдиган аллақандай жозиба, театрнинг аллақандай сири бор. Нимагадир айнан ёшлигида юкори қаватлардаги ўринларда депсиниб турганлар қариган чоғида ҳам сени эслашларини истайсан. Юкори қаватдан томоша қилинган артист ҳақидаги хотира бир пайтлари ёйма бозордан харид қилинган кўнглингдаги буюмга нимаси биландир ўхшаб кетади. Мантиқ етишмайди-ю, лекин ўхшашлик бор.

— Ҳозир Зинаида Антоновна бизнинг бадий раҳбаримиз, — деди Ксениянинг янги эри.

— Лекин булар тез кунда мени яна артистликка ҳайдаб юборишади, — қулиб деди у. — Чунки мен уларга театр — бу, қаср эканини қайта-қайта таъкидлаб, саҳнада пиймада юришга йўл қўймайман. Ҳатто хوماки репетицияда ҳам.

Энди унинг бадий раҳбар эканлиги Лопатин бу аёл ҳақида билмайдиган ягона нарса эди. Бошқа ҳаммасини билади. Агар Ксениянинг янги эри қандай эканлиги ҳақидаги фикрлари билан банд бўлмаганида у эшикдан мўралаши билан, албатта москвалик кўпчилик одам ҳаддан ташқари кўрс, дам ҳаддан ташқари ажиб бир аёл сифатида тан олувчи, дам трагедияда ҳам,

комедияда ҳам ниҳоятда ўткир ўйини билан бир хилда ҳаммани қойил қолдирадиган шунчаки буюк бир актрисани дарров таниган бўларди. У ҳатто муваффақиятсизликка учраганда ҳам буюқлигича қолди. Бунақаси ҳам бўлиб турарди.

Мана, ҳозир ҳам у Лопатинга бегона бўлган шу уйга, шу бегона хонага кирганда, уйда ҳам, хонада ҳам, ҳамма нарса дарров аллақандай бошқача бўлиб қолди. Бу пайтгача унутилган нимадир тўсатдан энг муҳим нарсага айланди. Энг муҳим туюлган нимадир эса ортга чекинди. У худди театрда, сахнада тургандек шу хонада ўзларининг бошқача ролларини ўйнашга ҳозирланган бошқа ҳаммани бирдан чеккага суриб қўйди. Агар хонада шу буюк актриса бўлмаганида, Лопатиннинг кўзига ташланадиган ҳамма нарса балки аҳамиятсиз бўлиб кўринарди.

Ксения билан унинг янги эри ўзаро кўз уриштириб олишганини, Ксения анчайин каттагина лағандаги паловни тантана билан столнинг ўртасига қўйганини ва кимни ким билан ўтқазишни билмай бироз иккиланаётганини сезиб қолди у.

Танавул пайтида Ксения улар яхшиликча ажралишиб, унинг фикрича, мана энди яхшиликча учрашишганидан қувониб ўтирди. Лекин ажрашиш муқаррар эди, учрашиш эса тасодифан рўй берди. Улар шунчаки бир-бирларига ортиқча ёмонликни раво кўришмасди. Факат шу ҳолос.

Аммо Ксения ҳақидаги бу фикрлар Лопатинда бир дақиқа пайдо бўлиб, дарров изсиз йўқоларди ва ҳатто унинг гап-сўзсиз эътибори беихтиёр хавотирга солаётган ёнидаги Ника ҳам дастурхон атрофида энг асосий эмас, балки иккинчи даражали шахс эди.

Худди уни еб юборадиган даражада тикилиб рўпарасида ўтирган ва саволларига жавоб бераётган мана бу ёши ўтиб қолган қиррабурун хунук аёл бари бир энг асосийси эди.

Аввалига Ксения актрисани Лопатиннинг ёнига ўтказди, аммо Зинаида Антоновна унга бир-иккита савол берди-да, кейин одамлар билан ёнламаси ўтириб гаплашолмаслиги, Нина Николаевнага эса бари бир эканини айтиб Лопатиннинг рўпарасида ўтирган Ника билан ўрин алмашди.

У дастурхон атрофида ўтирганларнинг ҳаммаси — Никага ҳам, Ксенияга ҳам, унинг янги эрига ҳам фақат

исми ва отасининг фамилияси билан мурожаат қиларди. Артистка театрда ҳатто студиячилар — ёшгина болалар ва қизчаларга ҳам худди шундай мурожаат этгани ҳақида урушдан олдин Москвада эшитганини эслаб, у суҳбат орасида шу гап тўғрими, деб сўради.

— Албатта! Мен ёлғон-яшиқларга ўрганиб қолганман-у, лекин буниси рост, — деди у. — Бир театрда ишлаб туриб уларга нисбатан менга қилинаётганидан кўра бошқача муомалада бўлишга ким ҳуқуқ берди — ёшим, лавозимим, унвонимми ёки уларникидан кўра бир оз машҳурлигимми? Нима? Бировни «сен» ёки «сиз» дейишга, исмини айтиб ёки исм-фамилиясини атаб чакириш ҳуқуқини ўз билгингизча ўзлаштириб олишга наҳотки уялмасангиз? Унда эса сизга нисбатан бундай ҳуқуқ йўқ: сиз олдиндан ҳаёлан уни бу ҳуқуқдан маҳрум қилган бўласиз! «Петька», «Колька», «бу ёққа кел», «келтир» — бунақа гапларни жиним ёқтирмайди. Менга ҳеч ким Колька эмас, мен ҳам ҳеч кимга Зинка эмасман — на элик, на йигирма ёшда. Ўзбошимчаликни ёқтирмайман! Токат қилолмайман! — у бу сўзни шунчаки эмас, балки Лопатинга бақариб айтди.

— Зинаида Антоновна, менимча, сиз Василий Николаевични ҳатто қўрқитиб юбордингиз, — Никанинг истехзоли овози эшитилди.

— У фронтчи, ҳеч кимдан ҳайикмаслиги керак, ҳатто мендан ҳам! — Зинаида Антоновна эркакча хоҳлаб кулди-да, унга арок қуймоқчи бўлган Ксениянинг эрини тўхтатди: — Мен сизга охирги гапимни айтдим: мени арок билан маст қилманг. Яхшиси яна паловдан солиб беринг, уни есам роҳат қиламан!

Ксениянинг эри тарелкага паловдан солиб берди-да, бутилкани ушлаб тураверди.

— Фронтчининг саломатлиги учун яна битта! Сизнинг эрингиз учун, Василий Николаевич учун ва умуман ҳамманинг саломатлиги учун!

— Ичмайман, бу бемаънилик! Шу билан уларга бари бир осон бўлмайди.

У қадахни тўнкариб қўйди-да, яна Лопатинга тикилиб сўради:

— Менга тўғриси айтинг-чи: ўзингиз, ўз қўлингиз билан немисларни ўлдирганмисиз?

— Бўлиши мумкин, — деди Лопатин. — Лекин, менимча, ўлдирмаган бўлсам керак.

— Тушунолмадим, бу билан нима демоқчисиз?

— Уруш бошланган кезлари бошқалар билан бирга неча марталаб милтикдан ўқ узганман, ўтган кузда эса бир марта пулемётдан ҳам отганман, лекин ўқларим мўлжалга тегдими-йўқми, билмайман.

— Энди тушундим. Уларни бошқа бир кимса эмас, балки ўзингиз ўлдиришни истармидингиз?

Лопатин елкасини қисиб қўйди-да, бу ҳақда ўйлаб кўрмаганини айтди. Фашистларни ўлдириш зарурлигини, чунки, акс ҳолда ғалаба қозониб бўлмаслигини, уларни ўлдириб, ўзимиз тирик қолиш яхши-ю, бунинг аксинчаси ёмон бўлишини ўйларди. Аслини олганда у уруш бошланганидан бери шу ҳақда ёзипти. Албатта, фақат шу ҳақдагина эмас, лекин ҳаммавақт деярли шуни қаламга оляпти, чунки шунинг ўзи уруш-да.

— Тушунарли, — деди Зинаида Антоновна. — Лекин, айтинг-чи, агар бирор кимса эмас, балки айти ўзингиз битта ёки бир неча фашистни ўлдирганингизни аниқ билганингизда қониқиш ҳосил қилган ёки ҳатто завқ олган бўлармидингиз?

— Балки, қониқиш ҳосил қилардим... «Завқ олиш» сўзи менга ёқмайди, урушга ҳам унчалик мос келмайди.

— «Жангда лаззатланиш» сўзи қандай тушунилади?

— Бу сўзни, шу маънода ёзилган бошқа кўпгина сўзларни ҳам ишлатмаган бўлардим, — деди Лопатин. — Мен ўзимнинг мақолаларимни қайта ўқиб чиқмайман-у, аммо ўйлашимча, «лаззатланиш» сўзи уларда йўқ. Хаёлимга ҳам келмаган...

Унга Зинаида Антоновна шунчаки сўрамай, балки ўзи учун ниҳоятда муҳим бир нимани синчковлик билан суриштираётгандек туюлди, шу боисдан саволига жавоб бераркан, ҳали ўзига ҳам тушунарсиз бўлган ҳар бир сўзи учун масъулият ҳиссини сезарди.

— Менга яна бир нарсани тушунтириб беринг-чи, — у Лопатиннинг кўзига диққат билан тикилиб сўзида давом этди: — Мана, сиз фронтчисиз...

— Анигини айтганда, унчалик фронтчи эмасман, — сўзини бўлди Лопатин. — Мен хизмат бурчи юзасидан урушда бўладиган одамман...

— Хўш, урушда бўладиган одам, менга жавоб беринг-чи: Ватан учун ҳалок бўлиш жасоратини сиз қандай тушунасиз? Унда қандай ҳис-туйғу бўлади?

— Бу ҳиссиёт эмас, — деди Лопатин. — «Ҳалок бўлиш жасорати!» ёпишмайдиган сўз, йўқ, сира ёпиш-

майди... Қанақа қилиб ҳалок бўлиш жасорати бўларкан? Ҳалок бўлиш жасорати — бу ўзини ўзи ўлдириш демакдир. Урушда ўлим хавфи юз берадиган шароитда ўзингга боғлиқ бўлган ҳамма ишни амалга ошириш жасорати хусусида гапирилади. Гоҳида эҳтимолга яқин, иложи бўлмаганда — деярли муқаррар жасорат бўлади. Бунда қанақанги ҳиссиёт бўлиши мумкин? Балки, ҳатто чорасиз қолганда ҳам, бари бир, яшашга бўлган истак ҳиссиёти бўлади. Бусиз сўнгги дақиқага-ча қоладиган ҳиссиётда ўзини ўзи қурбон қилиш истаги ҳам бўлмайди.

— Демак, бари бир, ҳиссиёт бор экан-да!

— Демак, бари бир бор экан, — унинг фикрига қушилди Лопатин. — Мен ўзимни айтётганим йўқ, шунчаки ҳозир сиз билан фикрлашяпман.

Лопатин Ксениянинг енгил нафас олганини сезди — у собиқ эрининг жаҳли чикиб кетишидан қўрққанди. Ўзи унга тегажоқлик қилганда худди шундай бўлгани ёдига тушди-ю, лекин ўзи билан шу аёл ўртасидаги, ўзи билан унинг саволлари ўртасидаги фаркни тушунмай қўркиб кетди.

— Жаҳлдан кўзларингиз кизариб кетди, — деди Зинаида Антоновна, — Чунки мен сизни ўйлашни истамайдиган ёки ўйлайвериб чарчаган нарса ҳақида ўйлашга мажбур қилдим. Менга жаҳл қилманг! Уруш биргина сизни азоблаётгани йўқ. Мен бу ерда, Тошкентда ўзим тасаввур қилолмайдиган уруш тўғрисида пьеса қўяман. Анчайин қариб қолганман ва шу боисдан ҳам одамларнинг қандай жафо чекишлари-ю, қандай жон беришларини, бошқа одамлар ўлиmidан қандай огоҳ бўлишади-ю, уларнинг ҳаёти учун қандай хавотир олишларини яхши биламан, аммо булар уруш тўғрисида пьеса қўйиш учун етарли эмас. Мен уруш ҳақида яна ниманидир билишим керак ва мен шунга ҳаракат қияпман! Пьеса менга ёқяпти, ҳаққоний ёзилгандек туюляпти, муаллифнинг ҳиссиётига ҳам ишонаман, бироқ сахнада айтиладиган сўзларга ишонмайман. Гоҳида сўзларнинг ўзи, гоҳида эса артистлар репетицияда бу сўзларни талқин этишлари ёкмаяпти.

— Мана шу сўзлардан айримлари сизда синаб қўрилди, сизни театримиз учун ишлашга мажбур қилишди, — деди Ксениянинг янги эри. — Бизда ҳозир, сизга сиримизни очсам, бош ролни ижро этувчи ёш артисткамиз яқиндагина фронтдан қайтган, фронт бригадасида

уч ой бўлган, энди репетицияларда ғоятда фаоллик кўрсатяпти — ҳамма нарсадан хабардор, ҳаммага тушунтиряпти. Зинаида Антоновна эса ўзига хос хушмуомалалик билан...

— Хушмуомалалик менга хос эмас, — жеркиб берди Ксениянинг эрини Зинаида Антоновна, — хизмат кўрсатганларни ҳам, халқ артистларини ҳам, агар улар репетиция пайтида киркуякдаги кур-кур каби фақат ўзларига кулоқ солсалар, оғизларига копқоқ бўлишимни ўзингиз яхши биласиз. Лекин мен изтироб чекувчи одамларни ёқтираман. Лидия Андреевна эса фронтдан изтироб билан қайтди. Мен унинг изтиробларига кулоқ соляпман, бу мен учун уруш садоси!

— Сиз, одатдагидек, берилиб кетасиз-да, — деди Ксениянинг эри.

— Мени бадий рахбарлик вазифасига кўндираётганингизда, берилиб кетишим ҳақида сизни огоҳлантириб қўйгандим чоғи. Мен бемаъни эканим, ҳеч қачон маънили бўлмаслигим ҳақида сизни огоҳлантиргандим. Маънили бўлмоқчи ҳам эмасман. Бошқалар неча марталаб пушаймон бўлгандек, мени ишга олганингиздан афсусланиб юрасиз.

— Ҳечкиси йўқ, чидайман, — хотиржамлик билан деди Ксениянинг эри ва ҳеч нима бўлмагандек Лопатинга ўгирилди: — Немисларни ўлдиришдан лаззатланиш хусусида айтмоқчийдим — фронтдан қайтган актрисамиз айни шундай воқеага дуч келган. У аллақаяда тўп отиб, снаряд йўлда кетаётган машинага тушгани ва ундаги немисларни ўлдирганини ўз кўзи билан кўрибди. Ҳарҳолда ўзи шундай деяпти. Албатта, бундаги асосий нарса ўзининг бўлиб ўтган воқеага нисбатан ҳиссиётидир.

Лопатин бунақа воқеалар қандай бўлишини яхши билгани учун кулимсираб қўйди. Томошадан кейин актриса билан ўртоқларини, балки аллақайси тинч участкага, оғир артиллерия позициясига олиб боришган ва у ерда актрисага олдинги маррадан калибрига қараб уч ёки беш километр масофада туриб, олдиндан тайёрланган мўлжал бўйича отиш чилвирини силтаб тортишга рухсат беришган. Снаряд бизникилар дамбадам ўт очиб безовта қилиб турган немисларнинг фронт йўли участкасида портлаган. Агар омади келиб ниманидир яксон қилган бўлса — бизнинг артиллерия кузатувчиларимиз актриса чилвирини силтаб тортган

ўт очиш позициясида мўлжал муваффақиятли амалга оширилганини хабар қилишган.

У ҳеч нима демади, шунчаки кулимсираб қўйди. Аммо Зинаида Антоновна жаҳл билан унинг бир онлик жилмайишига ёпишиб олди-ю, нималарни ўйлаганини айтиб беришни талаб қилди.

Шундан кейин у ўйлаганини айтиб берди, одамгарчилик қилиб киноя қилмаган, ҳатто бирор марта кулмаган бўлса ҳам Зинаида Антоновна бари бир ниманидир айтмаганини сезиб, унга бақириб берди:

— Мазах қилманг, эшитяпсизми? Унинг устидан кулманг! Ҳатто у агар бир оз лоф қилган бўлса ҳам, бари бир изтироб чекиб қайтган! Буни айтиш ҳаммамиз учун муҳим бўлган. Унинг сўзларини ва ҳатто беҳуда гапларини эмас, балки чеккан изтиробини эшитдик!

У бақириб айтган бу эҳтиросли эътиқодда бир оз бемаънилик, бир оз ожизлик бор эди. У Лопатин билан бўлган бу баҳсда ожиз эди, аммо ҳақиқатни шунчалик иштиёқ билан излаши оқибатида унда, уруш ҳақида Лопатин билганининг ўндан бир бўлагини ҳам билмайдиган аёлда ана шу иштиёқ ва истеъдод кучи билан урушни яхши билса ҳам ҳали эришолмаган ва эришиш мумкин бўлмаган журналистга қараганда аллақандай бир нимага эришадигандек туюлди. Лопатинда на энди у билан баҳслашиш, на икки қарра иккининг тўрт бўлишини исботлаш, фронтдан қайтиб келиб ёлгонни боплаган актрисани мазах қилиш истаги бор эди.

— Нега менга бунчалик тикилиб қолдингиз? — сўради у бақириб бўлиб. — Афтидан мени лакма деб ўйлаётгандирсиз?

— Бир пайтлари театрнинг энг юқори жойидан сизга қанчалик меҳр-муҳаббат билан тикилган бўлсам, ҳозир ҳам шундай, балки ундан кўра кучлироқ меҳр билан тикиляпман, — деди Лопатин. — Соддадил одамларни эса мен яхши кўраман. Агар иккаласидан бирини танлашга тўғри келиб қолса, унда бошқалар зўрға ишониб, ўзига ишонмай қўйганлардан кўра кўпроқ соддадилларни ёқтираман.

Зинаида Антоновна кўзининг бурчакларидаги ёшларни артиб қўйди.

— Сизнинг дилингиз ёвуз, қалбингиз сахий!

У буни бутун хонага эшитиларли қилиб шунчалик баланд овоз билан қатъий қилиб айтдики, гўё рўпарасида қўтиб ўтирган Лопатинга узил-кесил ҳукмга имзо

чекилгандек бўлди. Лопатин беихтиёр равишда жилмайиб қўйди. Унинг гапига эмас, балки ўзича кулиб қўйди. Унинг дили умуман ёвуз эмас; шунчаки у аниқликни ёктиради, тамом-вассалом. Агар унинг рўпарасида Лопатин эмас, балки Гурский ўтирган бўлганида жудаям ўрнига тушарди: қалби сахий, дили аламзада. Қаердадир ўқишганди: «ёвуз» эмас, балки «аламзада».

— Қулмай қўяколинг, — деди Зинаида Антонова. — Буни мен эмас, балки Пушкин «Арзрумга саёхат»ида ёзган.

— Биламан.

— Сиз умуман кўп нарсадан хабардорсиз, шундай экан, биз билан баҳам кўринг-да! Сиз энди бу ерга қайтиб келмайсиз ва сизни бошқа кўрмаганимиздан кейин айтиб бераверинг, — деди у ва даврадагиларни мутлақо унутиб, Лопатиндан фронт ҳаётининг турли тафсилотларини суриштира кетди.

Саволлар ҳам ўзининг фаросатлиги, ҳам ўзининг соддалиги билан Лопатинни ҳайрон қолдирадиган даражада турлича эди. Лекин мана шу соддаликда ҳам анойи саволлардан ҳайикмайдиган қалб тафти, овсар бўлиб кўринишдан кўрқувдан кўра кўпроқ хабардорлик муҳим бўлган одамларга нисбатан зўр кизиқиш бор эди.

Лопатин билганича жавоб берди. У сўраб-суриштиришдан чўчимайдиган одамларни ҳурмат қиларди.

— Менга айтишларича, сиз бу ерда анавиникида яшаркансиз. — У Вячеслав Викторовичнинг фамилиясини айтди. — У билан қандай муносабатда бўляпсиз?

— Мен уни ҳурмат қиламан, — деди Лопатин.

— Ҳурмат қилганмисиз ёки ҳурмат қияпсизми?

— Ҳурмат қиламан.

— Мен бўлсам ундан айнайдим. У мени алдади. Ўзимни эркакнамо ҳис қилишни жиним ёктирмайди-ю, аммо унинг олдида худди шундай қилавераман.

Лопатин Ксениянинг эри тўғрисида ўйлади: бу аёл унга қандай муносабатда бўлаётганикин? Ўзининг эри ундан кўра катта ёшда ва фронтда юрибди, бу бўлса ёш, бақувват ва шу ерда юрибди? У билан биргаликда ёнма-ён амалга оширилаётган иш бўлиши мумкин. Яна нима? У шу театрда моҳирона ишлаётган бўлиши мумкин. Мана шулар уни Зинаида Антоновнадан ҳимоя қияпти.

— Герман урушида сиз ҳозирги қирк олти ёшингиз-

да иккинчи разрядли аскар ёки ҳарбий даврнинг прапоршчиги бўлардингиз, — деди у тўсатдан Лопатинга.

— Эхтимол, — деди у ўзича ўша урушда бу ёшгача навбат етмаслиги мумкинлигини ўйлаб. Бари бир ўша пайтдаги уруш ҳар қандай машаққатли бўлса ҳам бунисидан кўра бошқача уруш эди ва ҳатто урушнинг энг охирларига бориб фронтга ҳозирги урушнинг шу пайтига кўра кам одам йўлланган. Ёшга нисбатан ҳам ҳозиргидан кўра бошқача муносабатда бўлинарди. Ўша пайтларда қирқ олти ёш нега сен урушда эмаслигини тушунтириб беришадиган ёш эмасди. Эндиликда эса бу масала ўзаро муносабатларда кўзга ташланиб туради. Мана бу стол атрофидаги суҳбатда ҳам шу масала.

— Ёшим тўғри келарди-ю, лекин армияга чакирувдан озод этилганим ҳақида ҳужжатим бор, — деди у. — Гражданлар урушида ҳам иштирок этмаганман.

— Сиздан худди шуни энди сўрамоқчи бўлиб тургандим.

— Қатнашмаганман, — такрорлади Лопатин ва кейинги ярим соат мобайнида биринчи марта ёнида ўтирган Никага ўгирилиб қаради.

— Нима дедингиз? — гўё Лопатин бекорга ўгирилмагани, балки бир нима деган-у ўзи эшитмай қолгандек сўради Ника.

Унинг чехраси худди узокдан қайтиб келган-у, энди бу ерда нима қилишни билмай қолгандек ғалати эди.

— Ҳеч нима, — деб жавоб берди Лопатин. — Худди беадаб одамдек сизга орқа ўгириб ўтирганимни эслаб қолдим, мени кечиринг.

— Бунга мен айбдорман, — деди Зинаида Антоновна.

— Ҳечам айбингиз йўқ-да, — деди Ника. — Аксинча, Василий Николаевични уруш ҳақида гапиришга мажбур қилганингиз учун сиздан бениҳоя мамнунман. Мен уддасидан чиқолмагандим. Ундан суриштирмоқчи бўлиб, бунинг ўрнига ўзим гапириб берибман. Одатдагидек, ўзим ҳақимда.

Шундай деяр экан, у ғалати, ҳумор кўзлари билан Лопатинга тикиларди.

— Бу жувондан эҳтиёт бўлинг, Василий Николаевич, — деди Зинаида Антоновна. — У ҳозир сизга шунақаям яхши қарадики, буни кўриб ҳатто кўрқиб кетдим.

— Нега мени унақа деяпсиз? Нега мендан кўркиш керак экан? — сўради Ника.

— Чунки сиз журъатли аёлсиз. Сиз ўзингизни аямайсиз, лекин бошқаларга ҳам ачинмайсиз, — деди Зинаида Антоновна бундан олдин Лопатинга сахий қалб ва ёвуз дил ҳақида гапиргандек қилиб. Худди хукмнинг остига ўз имзосини қўйгандек гапирди.

Лопатин ўрнидан турди.

— Балки, сизни кузатиб кўярман? — сўради у Никадан ҳозирми ёки бир оздан кейин бу уйни тарк этиши лозимлигини ўйлаб.

— Раҳмат, мен шу ерда тунаб қоламан.

— У меникида қолади, — деди Зинаида Антоновна. — Бемаҳалда кетса ундан хавотир оламан. Жудаям узоққа боради, кейин эса кўп яёв юришга тўғри келади.

Лопатин хайрлаша бошлади.

— Худо, агар у ростданам бўлса, сизни ўз паноҳида асрасин, — деди Зинаида Антоновна у қўлини ўпиш учун эгилганда.

— Ростданам бу ерда энди бошқа кўришмасак-а, — деди хўрсиниб шу пайтгача индамай ўтирган Ксения. — Сени ўпсам майлими?

У бўйнини чўзиб Лопатиннинг пешонасидан ўпдида, «жудаям яхши ўтиришдик», деди шивирлаб.

— Сиз билан мен ҳали яна учрашсам керак, — гап орасида мавҳум қилиб деди Ника Лопатиннинг қўлини қисиб хайрлашар экан.

— Мен сизни ўрта ховлилардан кузатиб кўяман, якин бўлади, — дахлизга чиққанларидан кейин таклиф килди Ксениянинг эри пўстинини қўлига олиб.

— Ҳожати йўқ, — деди Лопатин. — Айланиб ўтаман, бари бир бу ердан узоқ эмас...

Лекин Ксениянинг эри пўстинини кийиб бўлган ва энди унинг таклифини рад этиш одобдан эмасди.

Улар биргаликда кўчага чиқишди. Тун сокин ва аёзли эди. Оёқ остида қор ғирчиллайди. Ксениянинг эри ўрта ховлилар бўйлаб Лопатиндан сал олдинда унга йўл кўрсатиб борарди.

Бу индамас одам ҳозир нималар ҳақида ўйлаётганини ким билади дейсиз. Ўзининг ҳам қанақалиги номаълум. Фақат бир нарсa маълум. Ксения унга турмушга чикиб, аввалгидан кўра анча яхшиланиб қолди. Бугун деярли бутун зиёфат давомида индамай ўтир-

ди — бошқаларга исталган нарсa ҳақида гаплашишларига ҳалақит бермади.

Лопатин уни аввал ўйлаб, кейин сўзлашга ўргатиш борасида беҳуда қилган ҳаракатларини эслаб жилмайиб қўйди. «Мен, бари бир, ўргатолмадим, у бўлса афтидан ўргатганга ўхшайди. Қизиқ — қандай қилиб ўргатганин? Вайсамаслиги учун уни калтаклармикан? Бунақа эмас шекилли, аммо яна ким билади, дейсиз? Қулоғи остида шанғилламаслиги учун гоҳида ўзи ҳам тап тортмай уни калтаклагиси келарди. Буникида яшаб гинг демаяпти. Яна унга жозибали тикилиб қўяди. Балки, шунчаки уни севар, сени эса ҳеч қачон севмаган бўлиши мумкинми? Бошқа киши ҳақида нима унга ёқади-ю, нима ёқмаслигини ўйлашга бутунлай лаёқатсиз ҳолда бу қанақанги севги бўлади?»

Ксения бу ҳақда ҳеч қачон ўйлаб кўрмаган. Энди, афтидан, ўйлаётган бўлса керак».

Вячеслав Викторович яшаётган уйга бутун йўл давомида бир-бирларига бир оғиз ҳам гапирмай етиб келишгач, хайрлашиш учун тўхташди-ю, Ксениянинг эри қадимги одатга кўра бошидан шапкасини олди.

— Яхши дам олинг, — деди у Лопатиннинг қўлини қисиб ва сўнгги дақиқада қўшимча қилди: — Фақат бир нарсани билишингизни истайман. Агар кўкқисдан кизингизга шу ерда яшаш зарурияти туғиладиган вазият юзага келиб қолган тақдирда мен бунга тайёрман.

Шундай деб ўгирилди-ю, юриб кетди.

Лопатин унинг ортидан қараб қолди.

Тўсатдан бунга эҳтиёж сезиладиган вазият кўкқисдан ўлдириб қўйишлари мумкин бўлган уруш эди. Гап шу ҳақда эди. Нима ҳам дерди, шунисига ҳам раҳмат...

10

— Хўш, уларникида кимлар бўлди? — эшикни очиб сўради Вячеслав Викторович. — Анча ўтириб қолдинг?

Лопатин Зинаида Антоновна билан қизиқарли суҳбат қилиб узоқ қолиб кетганини айтганди, у маъюсона кулимсираб қўйди.

— Бир пайтлари мен ҳам у билан узоқ суҳбатлашиб ўтирдим. Урушдан аввал спектакль қўйган пайтларида, ўшанда бу спектакль учун шеъринг интермедия ёзиб бергандим. Ўзига зарур бўлиб қолган тақдирда ҳамма нарсани билиб олмагунча одамни холи-жонига

қўймайди. Кейин эса гўё ҳеч қачон танимагандек бурнини кўтариб ёнингдан ўтиб кетади. Ўзи ҳаддан ташқари истеъдодли, аммо бағритош. Бегоналар хатти-ҳаракати, унинг сабабларини аниқлашни ҳаёлига ҳам келтирмай, қозилик қилишни зиммасига олаверади. Бир пайтлари мени ниҳоятда севиб қолганди. Аёлларга хос севги эмас, балки инсоний севги билан. Ҳозир эса зўрға саломлашади.

Лопатин индамади. Иккита одам бир шаҳардаги иккита уйда бир окшомнинг ўзида, маълум масофада туриб бир-бирлари ҳақида нимани ўйлаган бўлишса — ҳаммасини айтишган эди. Бу шафқатсиз сиртқи баҳсда у ортиқча киши сифатида иштирок этишни истамасди.

— Ника билан эса ҳали яна учрашасан, — деди Вячеслав Викторович. — Янги йилни меникида кутади.

— Хайрлашаётганимда, биз яна учрашамиз, деб бекорга айтмаган экан-да!

— Албатта, учрашасан, — такрорлади Вячеслав Викторович. — Никани ҳам кўрасан, у билан яшайдиган одамни ҳам, у ҳам келади. Бундан бир ҳафта илгари ўз улуши — бир шиша коньяк билан консерва банкаларини ташлаб кетди.

— Сенинг-ча, ўзи қанақа аёл? — сўради Лопатин янги йилни кутгани у билан бу ерга келадиган ўзига нотаниш киши ҳақида ўйлаганида аллақандай ғараз-гўйлик пайдо бўлганидан хайрон қолиб.

— Кўз ташламасликни иложи бўлмайдиган аёллар тоифасидан, — деди Вячеслав Викторович. — Мана, ўзинг ҳам иложини тополмагансан. Фазилати — бировга қарам эмасликда, театрчилик институтини битирган-у, аммо яхши артистка бўлолмаган, ёмон бўлишни эса истаман. Ҳозир театрда кийимхона мудир вазифасида ишляпти. Бундан ташқари, айтишларига қараганда, яхшигина тикувчи экан — аёллар навбат кутиб ҳузурига киришади. Шу билан ўзини, ўғли ва онасини боқади. Бу ерга ўз ҳолича келади, ўзининг улушини ўзи олиб келиб берди. Камчилиги нимадан иборат? Кадр-қиймати йўқ одамга чидаш бериб юрибди, чидаб юриб-юриб ахийри севиб қолмасмикин, деб кўрқяпман. Менимча, унинг кадр-қиймати йўқлигини ўзи сезаётган бўлса ҳам керак... Айтгандек, бу ерда обрўлиларни қаердан ҳам топардинг? Обрўлиларнинг қаерда эканини ўзинг биласан! — деди ўзини камситиш оҳангида кулимсираб қўяркан.

— Ўғли кимдан? — сўради Лопатин.

— Ўйлашимча, собик эридан бўлса кераг-у, аммо менинг олдимда у ҳақда гап очмайди. Умуман, сергап эмас... Ксениянг ўзининг янги турмушидан мамнунми?

— Турмушидан хурсанд.

— Жин урсин уларни, — деди Вячеслав Викторович. — Гоҳида аёллар бизнинг дидимизга мос келади-ган даражада эмаслиги ҳақида йиллаб фикр юрита-миз-у, кейин балки биз уларнинг дидига тўғри келмас-миз, деб тўсатдан ўйлаб қоламиз. Бари бир ҳар қандай турмушнинг бузилишида икки томоннинг айби бўлади. Агар сенинг ўзинг бошқача бўлганингда бузилмаган бўлиши мумкин эди!

— Билмадим. Мен товба қилмоқчи эмасман.

— Янги эрнинг ҳозир бўлиши сенга оғир ботма-дими?

— Ботгани йўқ, — деди бутунлай бошқа нарсадан оғринган Лопатин.

Ўша ёшгина аёл уёқда, стол атрофида ўтиришганда гўё узоқдан қайтиб келган хумор кўзлари билан ғалати қилиб унга тикилганда, у Лопатинга якка-ёлғиз ва эрки ўзида бўлиб туюлганди. Йўқ, бундай эмас экан. Ҳам якка-ёлғизмас, ҳам эрки ўзидамас. Индинга бу ерга, Вячеславнинг ифодаси билан айтганда, аллақан-дай «кадр-қийматсиз» киши билан янги йилни кутгани келади. Ёлғиз ўзи эмас, жуфт бўлиб келади.

У хона бўйлаб юрди, стол устида ётган қалин идо-равий дафтарни қўлига олди. Уни варақлаб дид билан бир текис ёзилган узун сатрларга кўзи тушди.

— Балки, ўкиб берарсан? — сўради Лопатин даф-тарни ёпиб.

Вячеслав Викторович жавоб бермади. Стули билан нарироққа сурилиб ўтирди, стол чеккасида фақат тит-раётган бармоқ учларигина қолди. Шундоқ ўтиргани-ча, гўё шу дафтарда ёзилганларини ҳозир ўкиб бериш ёки ўқимасликдан кўра анча муҳимроқ бир нимани ҳал қилмоқчи бўлгандек Лопатинга тикилиб қолди. Сўнг деди:

— Ўтган куни шундай қилишни ўзим ҳам ўйлаган-дим-у, лекин сендан қўрққандим. Энди бўлса қўрқмай-ман. Балки, маст бўлганинг учун шундайдир.

— Маст эмасман, — деди Лопатин, — Ичишдан кў-ра гап-сўз кўпроқ бўлди.

— Демак, менга шундай туюлибди. Лекин, бари

бир, ўкиб бераман, — Вячеслав Викторович столдаги идоравий дафтарни ёнига суриб, варақлай бошлади. — Умуман олганда, ҳаммаси бир-бирини тўлдиради-ю, бироқ ҳозирча воқеалар тарқок ҳолда. Ҳаётимнинг дам у йилини, дам бошқасини эслаб кетаман. Сенга эса «Гамбург»ни ўкиб бераман, — деди у ўқиш осонроқ бўлиши учун дафтарни букиб.

«Гамбург» сўзи Вячеславнинг бундан олти йил муқаддам ёзган аввалги шеърларини эслашга Лопатинни мажбур қилди. Бу шеърлар аллақандай бошқача ном билан аталарди, лекин мазмуни Вячеслав тушган кема эндиликда фашистлар ҳукмрон бўлган Гамбургда тўхтаб ўтгани ҳақида эди.

Лопатинга Вячеслав Викторович ўкиб берган китобнинг бир боби сочма шеър билан ёзилганди. Сочма шеърни Лопатин ёқтирмасди, уни эшитаётганда ҳар сафар ҳаёлан уни насрга айлантириш одати бор эди.

Ҳозир ҳам ўзининг емирувчи одатига хилоф қилмай тинглашга киришди.

Аммо бир неча ўнлаб сатрлардан кейин тўсатдан шеърни ҳаёлан насрга айлантириш амалга ошмай қолди.

Бу боб ўттиз олтинчи йили Вячеслав пароход тўхтаб ўтган Гамбург ҳақида эмас, балки ҳали Вячеслав бўлмаган йигирма учинчи йилги Гамбург тўғрисида эди. Ҳатто Гамбург ҳақида ҳам эмас, балки Ғарбдаги бу сўнгги курулди кўзғолон, Россия чегараларида тўхтаб қолмаслиги, шу пайтгача ўйлаб келинаётган жаҳон революциясининг сўнгги марта гулдурashi унинг йигирма ёшли қалбида қандай из қолдиргани ҳақида эди.

Вячеславнинг шеъриятида бутунлай бошқа нарсани қутилган Ғарбнинг алданганлигини эзилиб ҳис этиш сезилиб туради. Ўзи ҳақида аччиқ сатрлар ҳам бор. У кўп нарсаларни ҳис этгани ва жуда оз иш қилишга улгургани ҳақида. Гражданлар уруши ҳақида Лопатиннинг ёдида қолган сатрлар ҳам бўлган:

Савашларда катнашмади, йўлиқмади вабога,
Томоғидан сувга ботиб кечмади Севашни ҳам,
Фақатгина ичи куйиб, ҳамдард бўлди уларга...¹

Дастлаб, ўзининг олдинги шеърларида, у аксинча, гражданлар урушига фақат қалби билан эмас, балки бутун вужуди билан дахлдор, деган тасаввур ҳосил

¹ Шеърларни Яхё Тоға таржима қилган.

килишга уринганди, шу фикрда каттик туриб олганди, бу ерда эмас бевакт ғам-ғусса билан қандай бўлганини ёзади.

Ўша ёқда, Гамбургнинг ҳалок бўлаётган сўнгги баррикадасида аллақандай рус аёли бўлгани ҳақидаги сатрлар поэмада бир неча марта такрорланади. У дам шунчаки ўлдиришлари мумкин бўлган аёл каби, дам у ёқдаги, Ғарбдаги сўнгги баррикада жангида фожиона ҳозир бўлган қалбимизнинг бир бўлаги унинг жисмига жо қилинган каби тасвирланарди.

Вячеслав авваллардан фаркли ўларок, бир текисда секин ўқирди. Ўқиб бўлиб ўзининг идоравий дафтарини ёпди ва ҳеч нимани суриштирмади.

Лопатинни эшитганларида ўзлигини англаб етишга бўлган интилиш, Вячеславнинг аввалги, ҳатто энг яхши шеърларида ҳам яққол кўрсатилган ўзлигини намоён этишга интилишдан кўра янада юксакроқ ва балки янада маънавийроқ бирор нима бордек эди.

Лекин Лопатин буларни айтмади, шунчаки мактаб кўйди:

— Менимча, яхши, — деди у ва аёл ҳақида сўради: — Сен кимни эслаяпсан? Лариса Рейснерни бўлса керак? Ўшанда у Гамбургдан мақолалар юбориб турганди.

— Ҳа, ўшани.

— Сен уни танирдинг. — Вячеслав унга Райснер билан қандай танишганини айтиб бергани Лопатиннинг ёдида эди.

— Йўқ, танимасдим, — деди Вячеслав Викторич. — У ҳақда кўпгина нарсаларни билардим-у, ўзини танимасдим. — Лопатинга кўзларини қадаб сўради: — Нима, сенга танийман, деганмидим?

Лопатин бош ирғади.

— Йўқ, танимасдим. Аммо шеъримда унинг номи мана шу йигирма учинчи йилда кўринишини истаб қолдим. Гамбург у терлама касалидан вафот этиши арафасида кўрган энг сўнгги революция бўлди.

— Бари бир яхши, — деди Лопатин.

У столнинг нариги томонида ўтирган Вячеславга, унинг ҳозир «яхши» деган сўзни эшитиб гўё ич-ичидан хайрон бўлгандек қошлари чимирилган, орик, чиройли юзига тикилиб қолди. Бари бир илгари ҳам, ҳозир ҳам унга кадрдон бўлган бу чехрага тикилиб, бу одам учун

бирор нима қилишни ўйларди. Нималиги номаълум-у, аммо шарт!

Вячеслав Викторович ўзининг озғин бармоқлари билан шеърлар битилган идоравий дафтарни чертиб ўйчан ўтирарди. Лопатин унга тикилар экан, дастлаб келган куни кечқурун ўзининг ҳаёти ҳақида ҳеч кимга кераги бўлмаган китоб ёзаяпман, деган Вячеславнинг гапини эслади.

Инсон ҳаёти қандай қилиб ҳеч кимга керак бўлмас экан? Ҳеч кимга бутунлай кераги йўқми? Агар китоб инсон ҳаёти ҳақида ёзилган бўлса, қандай қилиб ҳеч кимга керак бўлмас экан? Хатто агар унинг ўзига ҳам ҳаёти ҳеч кимга керакмасдек туюлган тақдирда ҳам шундаймикан? Умуман нима керак-у, нима керакмас? Бу саволга биз ўзимиз ҳам, бошқаларга ҳам ниҳоят даражада осонлик билан жавоб бермаяпмизми? Ҳа, балки ҳозир Гамбург ҳақида, йигирма учинчи йил тўғрисидаги бу поэманинг кераги йўқдир ва уни ҳозир босиб чиқаришларини хатто тасаввур ҳам қилиш қийин. Балки, агар ҳал қилиш сенга топширилганда, ўзинг ҳам ҳозир уни нашр эттирмаган бўлардинг. Ҳаммаси шунақа! Бироқ кишининг ўзига у ҳеч кимга кераги бўлмаган китоб ёзаётгандек туюлса-ю, лекин бари бир уни ёзаверса, ўша минутларда унга ҳеч кимга кераги йўқдек туюлган нарсани ёзишга ўзида куч тополса-ю, агар бу ростдан ҳам ҳеч кимга керак бўлмай қолса ғалати бўларкан! Агар ана шундай минутларда кишини барибир ёзишга, бошқа бирор нимани қилишни эмас, балки ёзишга, ёзганда ҳам унинг қўлидан келадиган даражада яхши ёзишга мажбур этувчи маънавий куч беҳуда кетса ғалати бўлади. Бундай куч беҳуда кетмаслиги лозим ва шарт — акс ҳолда аллақандай ҳаддан ташқари ноҳақлик бўларди!

— Нега жимиб қолдинг? — сўради Вячеслав Викторович. — Мен тафсилотини кутаётганим йўқ. Бошқа мавзуга ўтишимиз мумкин... Иккинчида жўнаб кетишинг аниқми?

Лопатин жавоб беришга улгурмади. Эшик қаттиқ тақиллади ва Вячеслав Викторович эғнидаги шинелнинг барча тугмалари қадалган Губерни бошлаб келди.

— Василий Николаевич, иккаламиз округ штабига етиб боришимиз керак. Мен алоқа бўлимига материал топширгани бориб, редактордан телеграмма олдим. Телефонда сизга у билан боғланиш буюрилган.

— Қани, кетдик. — Лопатин почапўстинини кия-бошлади; уни елкасига ташлаб стол ёнида ўтирганди.

— Йўқ, бунақаси кетмайди, қайиш билан тўппончани почапўстин устидан тақиб олинг, — деди Губер. — Оқруг штабининг навбатчиси ўчақиши мумкин. Мамлакат ичкарисидаги бизнинг одамлар мана шунақа жиддий одамлар.

Лопатин яна почапўстинини ечиб, тўппончали камарини олди-да, кейин почапўстинини қийиб, устидан камарини тақибга уринди.

— Қайишингиз қани?

— Қим билади, дейсиз, қаердадир қолдирганман! Ё Москвада, ё Сталинградда. Қайиш тақмай юрибман.

Губер хўрсиниб қўйди. «Қрасная звезда»нинг бу ерга қелган мухбири учун унда ортиқча қайиш сақлаш қўзда тутилмаганди.

— Уни қўп тутиб қолманглар, — илтимос қилди Вячеслав Викторович уларни эшиккача қузатиб қўяркан. — Мен уни чой қайнатиб қутиб ўтираман. Агар бу сафар қирсангиз, сизни ҳам қутаман.

— Қуллук, — деди Губер. — Афсуски, бу бизга боғлиқ эмас. Телефонни қанча қутишимиз номаълум.

Қўчага чиқишгач, «эмка»га ўтириб йўлга тушганларидан кейингина у Лопатинга Вячеслав Викторович хузурида айтмаганларини — телеграмма шошилинич ва жиддий эканини, «Албатта бугуннинг ўзида қечаси исталган вақтда телефонда гаплашиш таъминлансин», деб ёзилганини гапириб берди.

— Бирорта янгилик бўлса қерак, — қулимсираб деди Лопатин. — Қайтиш йўналишида аллақандай жойга тикиштиради-да.

Қейин Губердан сўради:

— Москвага самолёт масаласи сизларда қандай?

— Агар об-ҳаво қулай бўлса, деярли ҳар қуни ўчади. Оператив навбатчидан сўриштириб қўрдим. Алоқа масаласида ҳам уни огоҳлантириб қўйдим. Ёрдам қилишга ваъда беришди, менимча, эрталабгача қолиб кетмаймиз.

«Эмка» чорраҳада тормоз берди.

Ҳарбий соқчилар қўлда автомат билан тошйўлнинг ўртасидан қўлга олинган икки қишини олиб кетмоқда эди. Афтидан жиддий масалада ушланган шекилли, иккала соқчи автоматини шай тутиб борарди.

— Бу қиш мавсумида Тошқентда тўполончилар

пайдо бўлиб қолди, — деди Гурский. — Жиноятчилар кўпайиб кетишди. Киш илиқ келиши кутилганди. Бир ой мобайнида бир неча талончилик билан қотиллик содир бўлди. Тўғри, кейинги кунларда уларни анча қисиб қўйишди. Текширишади, тутишади, ҳар қандай қуроли қаршилиқ кўрсатишга уринган одам комендантнинг буйруғига кўра отиб ташланади. Боскинчи тўдаларидан бири госпиталдан даволаниб чиққанидан кейин хасталик отпускасини ўтказаяётган учта офицерни турли жойда ўлдириб кетди. Ўлдириб, ечинтириб, уларнинг формасида бу ерга, иссиқ ўлкага қилмишини давом эттириш учун келишган.

— Тутишдими? — сўради Лопатин.

— Уларни қўлга туширишди! Тўғрироғи, қириб ташлашди. Ўқ отиб ҳимояланишган, албатта, раҳм-шафқатга умид қилишмаган.

«Бунақада қанақанги раҳм-шафқат бўларди!» — деб қўйди ўзича Лопатин.

Аллақаерларда ўлдирилган ўша учта офицерни ўйлаб сесканиб кетди. Аввалига уруш уларнинг баданига ўқ ёки снаряд парчасини тикиштирган. Кейин уларни жанг майдонидан олиб чиқиб, медсанбатга келтиришган, йўл-йўлакай дастлабки тиббий ёрдам кўрсатилган. Сўнг операция қилишган, ярани тикиб қўйишган, «онадан янги туғилгандек бўласан!» дейишган. Кейин урушдан узокрокка, шарққа, даволашни давом эттириш учун олиб кетишган. Сўнг яна фронтга жўнаш олдидан қариндош-уруғлар билан дийдор кўришиш учун қўлига отпусқа билетини беришган. Кейин эса аллақайси аблаҳ тунда авлок кўчада уни ўлдириб, кийимларини ечиб олган. Мурданинг эғнидагини ечиб олиб, яна кимнидир ўлдириш учун уни ўзи кийиб олган!

— Сизларнинг комендатурангиз шафқатсизми? — сўради Лопатин.

— Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас, — деди Губер. — Ўзингиз биласиз: уруш осойишта турмуш эмас. Ҳеч қаерда бундай эмас. Бу ерда, мамлакат ичкарасида ҳам, ҳисоб-китобларга қараганда, шу йилнинг ўзида миллиондан ортиқ киши бу ерга келган. Уларнинг ярмиси Тошкентда қолган. Ана шу одамлар оқидами нималар сузмайди — ҳаммаси бор. Ҳозир ҳарбий комендатуранинг — фақат унигина эмас — иши бошидан ошиб ётибди. Ҳар қанақанги ишлар, шу жумладан қўл қалтирамайдиган ишлар ҳам бор.

Шуни айтиб Губер кулиб юборди. У ниҳоятда камдан-кам куларди ва бу кутилмаган бир пайтда бўлди.

— Мени бу ерда қўшин сафларида хизмат қилган киши сифатида комендатурага комендант ёрдамчиси қилиб ишга олмокчи бўлишди. Мен розилигимни айтдим. Ўзимча ўйладим: муҳаррир фронтга боришимга йўл бермайдими, майли, комендатурадан фронтга кетиш осон бўлади, ярим йилда уддалаб кетаман! Бироқ, муҳаррирдан суриштирганди — ҳаммасига чек қўйилди. Балки, мени осойишта ҳаётни излаяпти, деб ўйлагандир!

Округ штабига етиб қолишганда яна битта соқчини кўришди. У тошйўлнинг ўртасидан эмас, балки йўлқадан бир ўзи кетаётган эди.

Округ штабининг Лопатинга ўттизинчи йиллардан таниш бўлган эски биноси совук эди. Йўлак ва зинапоё ҳам, қўмондоннинг кабинети олдидаги каттагина бўмбўш қабулхона ҳам совук эди.

Адъютант ўрнидан туриб, қўмондон Марказий Комитетнинг бюросига кетганини, лекин оператив навбатчининг ахбороти бўйича «Красная звезда» мухбирларига ўзи йўғида алоқадан фойдаланишга ижозат берганини айтди.

— Ҳозирча ўтиратуринглар!

У трубкани олиб, телефонда «Красная звезда»нинг навбатчи стенографисткалар ўтирадиган Лопатинга таниш шахарлараро номерни айтди. Уруш бошлангандан бери Лопатин турли жойдан бир неча марта ана шу номерга телефон қилишга муваффақ бўлганди.

— Алоқа масаласи қандай? — сўради адъютант. — Мухбирлар шу ерда.

Лопатин соатига қаради. Тунги икки ярим.

«Ҳа, улар Марказий Комитетнинг бюросида худди биз редакцияда газетанинг янги сонини тайёрлаётганда бўладигандек ярим кечагача ўтиришаркан».

Адъютант ёшгина йигит бўлиб, ўзини жиддий тутишга ҳаракат қилиши Лопатинга Велиховни — марҳум Пантелеевнинг адъютантини эслатарди. Ўша Велихов ҳозир қаерда юрганийкин? Ўшанда Симферополдан қаёққа ва ким билан кетганин — Севастополгами ёки Керчгами? Бўлиб ўтган воқеалардан кейин тирик қолганмикан, ё ўлдирилган, ё чўкиб кетганмикан?

Телефон жиринглади.

— Редакцияни улашяпти, — деди адъютант ва те-

лефон трубкасини кимга — Лопатин ёки Губерга беришни билмай қўлида ушлаб турди.

Лопатин трубкага энди чўзилмоқчи эди, лекин Губер олдинга бир қадам ташлаб уни қўлига олди, шундагина Лопатин адабсизлик қилгани учун хаёлан ўзини койиб қўйди — телефонда муҳаррирга ахборот бериш имкониятидан Губерни маҳрум қилмаслик лозим эди. Афтидан, бунакаси кўпам бўлавермайди!

— Губер гапиряпти, илтимос: дивизион комиссари-ни чакиринг. Унинг буйруғига кўра қўнғирок қиялпман.

Муҳаррир Губер билан узоқ эмас — бир минутча гаплашди, лекин уни мактаганга ўхшайди.

— Хўп бўлади! Бажараман. Иккинчи материални ҳам худди шу руҳда жўнатаман, — деди Губер. — Хўп бўлади! — У трубкани Лопатинга узатди.

— Ишлар қалай! Ҳали тугатмадингми? — ортикча гап-сўзсиз сўради муҳаррир.

«Худди ўйлаганимдек. Ҳозир Москвага чакиртиради», — деб қўйди ичида Лопатин. Кейин уч кунлик иш қолгани, ҳали тугатмагани, лекин агар зарур бўлса ишни тўхтатишга тайёр эканини айтди.

— Тугатмаган бўлсанг, тўхтатишнинг ҳожати йўқ, — деди муҳаррир кутилмаганда. — Красноводскака қачон жўнайсан, иккинчидамиди?

— Иккинчида эрталаб.

— Жўнаб кетавер. Тутилиб қолма, вазият шунақа.

— Ҳаммасини тушундим, ўрток дивизион комиссари, — деди Лопатин нега муҳаррирга уни телефонга чақириш зарур бўлиб қолганини ҳамон тушунмай.

— Сизни мукофот билан табриклайман! — Тўсатдан «сизлаб» деди муҳаррир ва унинг овозида тантанавор оҳанг жаранглади. — Муҳаррирнинг тавсияси билан Сталинград фронтининг Ҳарбий кенгаши томонидан Қизил Юлдуз ордени билан мукофотландингиз.

— Раҳмат, — деди Лопатин.

«Совет Иттифокига хизмат қиламан», дейиши лозим эди, аммо телефон трубкасида негадир келишмагандек бўлди.

— Суриштириб кўрдим, Ефимов сен бўладиган жойда экан, учратиб қолсанг керак. Саволлар борми?

Лопатин ўша биринчи кунда, Ефимов тўғрисида гаплашиб ўтиришган пайтдаги Вячеславнинг афт-ангорини тўсатдан эслаб қолди. Унинг юз ифодаси «Мени

ўзинг билан бирга олакет!» деган илтижони билдириб турарди.

— Савол эмас, таклифим бор.

— Яна қанақанги таклиф? — норози оҳангда сўради муҳаррир.

У ерда, Москвада газетани саҳифалашяпти, шу боисдан шошилмоқда эди.

Лопатин шоша-пиша унга Вячеслав масаласини — «Красная звезда» номидан ўзи билан бирга фронтга бориш хусусида илтимос қилаётганини тушунтириб берди. Агар муҳаррир бунга рози бўлса ва округ сиёсий бошқармаси билан боғланса, балки, шу ернинг ўзида унга формали уст-бош ва Тбилисигача боришга ёзма буйруқ бериш мумкин бўларди. Унга «Красная звезда»нинг муҳбири сифатида ҳаракатдаги армияга боришга ёзма буйруқни эса у ёққа, Тбилисига, Закавказия округи штабига фельдалока билан йўлласа бўлади.

— У бизга яхшигина шеър ҳам, яхшигина очерк ҳам юбориб туриши мумкин, — деди Лопатин муҳаррир унинг сўзини бўлиб қўйишидан ҳайикиб. — Мен ҳамма вақт ёнида бўламан, унинг фронтдаги хатти-ҳаракати га жавоб бераман.

Кутилмаганда муҳаррир сўзини бўлмади. Лопатин гапириб бўлди, у эса анчагача индамади — афтидан ўйлаб қолди. Аммо сукут саклаб ва ўйлаб олиб узил-кесил рад этди.

— У билан имирсилаб юришга вақтинг бўлмайди. Ўзингни ишларинг етиб ортади. Иш кўп бўлади! Жудаям кўп! Гапимни тушундингми? У эса, агар фронтга юборишларини илтимос қилмоқчи бўлса, менга, Москвага ёзиб юборсин. Илтимос қилса кўриб чиқамиз, — дам ўтмай қўшимча қилди: — Биз яна битта одамимиздан жудо бўлдик — бу тўққизинчиси, Хохлачёв штурмчи самолётда ўқчи бўлиб учганди, ёниб кетибди, — хайрлашмаёқ трубкани жойига қўйди у.

Ўша Хохлачёвни Лопатин шахсан танимасди — уни фронт газетасидан яқиндагина редакцияга ўтказишганди. Унинг ўқчи-радиост сифатида бомбардимонда қатнашгани ҳақидаги очеркини фронт газетасида ўқиб ва ўзининг газетасида қайта босиб чиқарганидан кейин ишга олганди. Ўша очерк учун ўзининг редакциясига ўтказганди. Летучкаларда уни бошқаларга намуна қилиб кўрсатар ва учувчилар ҳузурига йўлларди. У

штурмчи самолётларда «Красная звезда» учун мақола олиб келгани учарди...

Мухаррир гапнинг охирида, хайрлашиш олдидан, Лопатинга тўсатдан бу ҳақда нега айтганини ким биларди дейсиз? Балки, Вячеслав ҳақидаги илтимосидан кейин уруш фронтга экскурсия эмас, балки уруш эканлигини ва сенинг ўзингдан нима талаб этилаётгани номаълум бир пайтда яна ким учундир жавобгар бўлишдек ортикча юмушни зиммасига олмаслигини эслашиб қўймоқчи бўлган!

— Янги мухбиримиз Хохлачёв штурмчи самолётда ҳалок бўлганини хабар қилди, — деди Лопатин трубкани қўйиб Губерга.

— Уни танимасдим, — қисқа жавоб қилди Губер ва адъютантга миннатдорчилик билдириб, Лопатин билан бирга қабулхонадан чиқди. Иккаласи фақат кимсасиз совуқ йўлакда кетишаётганда Лопатиннинг таклифига мухаррир қандай жавоб берганини сўради.

— Рад қилди.

— Ўзим ҳам шундай деб ўйлагандим, — деди Губер.

Лопатин унинг сўз оҳангидан ноқулай иш қилиб қўйганини ҳис этди: мухаррир билан гаплашаётганда Вячеслав тўғрисида илтимос қилибди-ю, лекин ёнгинасида, трубканинг олдида турган Губернинг фронтга бориш истаги ҳақида оғиз очмабди! «Ҳа, яхши бўлмаяпти», — деб ўйлади у. Губерга бу ҳақда очиғини айта қолди:

— Мени кечиринг, сизнинг олдингизда у ҳақда илтимос қилишим, сиз тўғрингизда эса лом-лим демаслигим хунук бўлди. Москвага қайтиб боришим билан айбимни ювман — сўз бераман!

Губер бош ирғади-ю, лекин ҳеч нима демади.

— Красноводскка жўнаш масаласи ўз кучида қоладими? — округ биносидан кўчага чиққанларидан кейин совуққина сўради Губер.

— Ўз кучида қолади, — деди Лопатин.

У ўзи билан Губер машинада бирга кетади ва йўлда бу кўнгил-хижиллигини бир оз юмшатиш мумкин, деб ўйлаганди. Бироқ, Губер машинага ўтирмади, округ штабидан сал нарироқда яшашини, ухлаш олдидан бир оз сайр қилмоқчи эканини айтди. Шоферга Лопатинни олиб бориб қўйишни буюриб, қўл бериб хайрлашди-ю, лекин кўзига қарамади; чиндан ҳам жаҳли чиққани кўриниб турибди...

Лопатин машинада совқотган ва кўринишидан норози ҳайдовчининг ёнида ўтириб ўйларди: уруш пайтида ҳеч нарсани ҳаёлига келтирмаган одамнинг орқасидан унга боғлиқ масала қанчалик тез ва осон ҳал қилиб ташланади. Бир нафасда тайёр бўлади-қўяди, кейин бу масалага қайтмайсан. Вячеславнинг эндиги тақдири масаланинг қандай ҳал қилинишига боғлиқ бўлса ҳам қайтилмайди. Ва ҳатто ҳаёт ва ўлим маъносида ҳам эмас — урушга бориб тирик қолиш, бу ерда, Тошкентда эса касалланиб вафот этиш мумкин — балки яна аллақандай муҳимроқ бир маъно касб этади: бундан бу ёғига у қандай яшасин, қанақа турмуш кечирсин?

Муҳаррир телефонда ўзлигини кўрсатиб «йўқ!» дейишга тўла ҳақли бўлса-да, бари бир, бир нафасда ҳал қилиб қўйиши кишига қандайдир алам қиларкан.

II

Ички кийим устидан пальтосини ташлаб олган Вячеслав Викторович эшикни очди.

— Кечир, сени чой қайнатиб кутиб ўтиролмадим — музлаб кетдим. У иккита адёл устидан пальтосини ёпиб, ўзининг ботиқ диванига чўзилди.

— Чой ана, — стол устида чопонга ўраб қўйилган чойнакка ишора қилди у. — Чойнакни олганингдан кейин чопонни ҳам устимга ёпиб қўй, нимагадир этим увишяпти.

Лопатин чойнакни олиб, устидан чопонни ёпиб Вячеслав Викторовични ўраб-чирмаб қўйди-да, ўзига стаканга чой қуйди.

— Чой суюлиб қолган, адо бўляпти, — деди Вячеслав Викторович.

Чиндан ҳам чой суюғ-у, лекин ҳали қайноқ эди. Лопатин ярим стакан ичиб, эсидан чиқиб қолмаслиги учун нариги хонага кирди-да, чамадонидан бир бўлак чой олиб, стол устига келтириб қўйди.

— Йўлда ичишингга-чи?

— Этади, яна бир пайса бор.

Лопатин стаканни бўшатиб, яна қуйди — у ҳам нукул совқотаётган эди. Округ штабида ҳам, машинада ҳам, бу ерда ҳам совқотяпти.

— Нега сени телефонга чақиртиришибди? Қандай янгиликлар ёки ўзгаришлар бор? — Лопатин иккинчи

марта стаканни бўшатгач сўради Вячеслав Викторович.

— Ўзгаришлар йўқ, — деди Лопатин. — Иккинчи-да эрталаб Красноводскака жўнаб кетаман. Янгилик шундан иборатки... — У нима дейишни билмай бир оз ўйлаб турди-да, сўнг Губерга айтмаганини унга айтди: — Мени Қизил Юлдуз ордени билан мукофотлашибди.

— Табриклайман! — Вячеслав Викторович ички кийимда адёл, пальто ва чопоннинг тагидан чиқиб Лопатинни кучоқлади. — Янги йилнинг халфанасидан олиб бир гуноҳга ботсаммикан-а? Ювиш керак-да.

— Ҳожати йўқ, гуноҳ қилмай қўяқол. Индинга ҳам янги йилни нишонлаймиз, ҳам ордени ювамиз.

Вячеслав Викторович норози қиёфада бошини чайқади — жудаям гуноҳга ботмоқчи бўлди-ю, лекин бахслашиб ўтирмади, яна диванга чиқиб, адёл, пальто ва чопонни устига тортиди.

— Сизларнинг машҳур муҳаррирингиз ўзи қанақа одам? — сўради у.

Савол табиий бўлса ҳам, ҳозиргина телефонда унинг тақдирини ҳал қилган одам қандай кўринишда эканини Вячеслав ҳатто тасаввур ҳам қилолмаслиги Лопатинни ҳайрон қолдирди.

У кулимсираб қўйди-да, муҳаррир ўттиз тўққиз ёшли дивизион комиссари, кўринишидан анчайин бир оддий одам эканини айтди. Ҳарбий форма кийганига унчалик кўп эмас, атиги беш йил бўлган-у, лекин бу кийимда чинакам ҳарбийга ўхшайди. Ўрта бўй, озғин, алоҳида белгилари йўқ. Битта хусусияти бор: деярли ҳамма ишни ғайри табиий даражада тезкорлик билан бажаради. Идроки ва табиатига кўра академия маълумоти билан ажралиб турмайди; ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда, деганларидек умр бўйи ўзини ўзи ўқитган одамлар тоифасидан.

— Сенинг фикрингча қандай? — Лопатин ярим ҳазил, ярим чин қилиб буларни гапириб бераётганда бирор марта ҳам жилмаймаган Вячеслав Викторович ўйчанлик билан сўради. — Мана унга икки марта ўзим ёзган шеърлардан юбордим. У бўлса — Губернинг қиёфасидан энди менга аён — икки марта ҳам босиб чиқармади. Сенингча қандай: ўзи менинг шеърларимни ўқиганмикан? Сен қандай фикрдасан?

— Билмадим, менимча, ўқиган, — деб жавоб қилди Лопатин. У Вячеславнинг шеърларини редакторнинг

ўзи ўқиган-ўқимаганини эмас, балки бошқа нарсани — агар муҳаррир тўсатдан рози бўлиб, ўзига хос тезкорлик билан Вячеслав ҳақида округ сиёсий бошқармасига қўнғироқ қилганда оқибати нима бўлишини ўйларди. Ҳозир ўзининг эски диванида устига адёл, пальто ва чопон ёпган ҳолда ётиб ўзини ёмон ҳис этаётган ва ранги-рўйига қараб бўлмайдиган, ярим яроксизлик тўғрисидаги аллақайси банд бўйича армияда хизмат қилишдан расман озод этилган бу одам эса Кавказ frontiга бирга жўнаб кетиш хусусидаги сенинг таклифингга жавобан дабдурустдан бормаса-я!

Ва ҳатто тўғридан-тўғри рад этмаган, балки бўйин товлаган бўларди. Бунақа пайтда одамда тўлиб-тошиб ётадиган кўпгина баҳоналарни рўкач қиларди. Унда нима бўларди? Унинг жўнашига тайёр эканини ўзинг ҳал этиб ва ҳатто ялиниб-ёлворяпти, деб ёлғон гапириб, оқибатида эса ҳаммаси бошқача чиққан бўларди!

— Ҳозир сенга айтадиганларимдан деярли бирор маъни чиқмайди — буни энди бажаришнинг иложи йўқ, — узоқ сукут саклаб деди Лопатин Вячеслав Викторовичга қараб. — Лекин, барибир, менга айт-чи: агар мен шу ернинг ўзида, ҳозир сенга формали кийим-бош бериб, хужжатларингни расмийлаштира олсам ва иккинчи январда мен билан биргаликда шу ердан Кавказ frontiга жўнаб кетадиган бўлсанг, сен бу масалани қандай ҳал қилган бўлардинг?

Вячеслав Викторович адёл, пальто ва чопонини елкаси томон тортиб қўйди-да, деворга суяниб ўтирди. Ҳозир, у деворга суянганда кирлаб кетган ички қўлагига остидаги туртиб чиққан ўмови канчалик озғинлиги шундоққина кўриниб турарди.

— Сенга ғалати туюлиши мумкин-у, — деди у, — аммо ўзим ҳам бир марта шу ҳақда ўйлаб кўргандим.

— Ҳатто қачон ўйлаганингни ҳам биламан. Сенга, балки, армияда иккаламизга ҳам таниш бўлган Ефимовнинг ҳузурига бориб қолишимни айтганимда ўйлаганинг. Шундайми?

— Ҳа, ўйлаган эдим-у, лекин бунинг иложи бўлмаслигини, сенга боғлиқ эмаслигини англаб, индамагандим. Эҳ, жудаям боргим келаяпти, деб бекорга шовкин қилишни хоҳламадим! Ҳали ор-номус туйғусини йўқотганим йўқ. Мен ҳақимдаги айрим гаплар тўғри, лекин бу тухмат.

— Ёпиниб ол, — деди Лопатин, — совқотяпсан.

— Совкотганим йўқ. Факат менга чой куйиб бер — ўрнимдан тургим келмаяпти.

Лопатин стаканга чой куйиб унга узатди, кейин диваннинг чеккасига ўтирди.

— Хали совимабди, — деди Вячеслав Викторович бир ҳўплаб. У стаканни кафтига олиб бармоқларини иситарди. — Менга бир нарсани айтиб бер. Бошқалардан суриштирмоқчи бўлиб, неча марталаб ўзимни тийиб қолдим-у, лекин сендан сўрайман: сизларнинг «Красная звезда» нгизга гоҳида ҳаракатдаги армиядан очерклар ёзиб турган П. А. наҳотки ўттизинчи йилларнинг бошларида у нима ёзса беаёв танкид қилинадиган ўша ёзувчи бўлса?! Идеализми учун ҳам, пацефизми учун ҳам, сохта гуманизми учун ҳам ва яна нима балолари учун ҳам роса калтаклашганди! Шунчаки унинг ғалати мактублари учун дўппослашганди. Наҳотки, ўша бўлса?

— Худди ўзи, — деди Лопатин. — Унинг ғалати мактубларига мен ҳозир ҳам шайдо эмасман, аммо унинг ўзи мен учун ҳар қандай мактовга лойиқ. Аввал кўнгиллилар сафида хизмат қилиб пиёда аскарлар капитани даражасига кўтарилди ва урушнинг иккинчи йили, унинг қаерда ва нима қилаётганини ҳеч ким ўйламай қўйган, агар ўйлаганда ҳам албатта уни эвакуацияда ҳисобланган бир пайтда редакцияга қўлда ёзилган ва ёзувчи эканлиги эслатилмаган ўзининг биринчи очеркини юборди. Кўпинча биз осий бандалар фронт штабидан «ҳаракатдаги армия» деган белги билан юборадигандек қилиб эмас, балки тўппа-тўғри олдинги маррадан ва ҳеч қандай белгисиз юборибди. Белгини кейинчалик редакцияда қўйишди. Биринчиси босиб чиқарилгач, иккинчисини юборди. Иккинчисидан кейин буйруқ тартибида редакцияга ишга олишди. Бу ҳақда у илтимос қилмади, лекин унинг розилиги ҳам олинмади. Ўшандан бери редакция номи билан фронтларда бўлиб, очерклар ёзаяпти. Мухбир йигитчаларимиз у билан бирга боришни орзу қилишади. Ёшлар беҳад ҳурмат қилишади ва уни ўзаро «Тушин» деб аташади.

— Ўзинг уни кўрганмисан? — сўради Вячеслав Викторович.

— Урушда тўғри келмаганди. Редакцияда бир марта кўрувдим. Ўшанда турли фронтлардан келиб қолиб, адабиётга ихлосманд старший политрук топиб берган

колбаса билан уч чойнак чой ичдик, кейин этикларимизни алмаштириб кийдик. Гаплашиб ўтириб, менинг этигим катта, уники эса сикаётгани маълум бўлиб қолганди. Айтгандек ҳозир ҳам унинг этигини кийиб юрибман.

Лопатин айтилганларнинг ҳаммаси Вячеславга оғир ботаётганини сезса ҳам барибир гапираверди. Ҳа, ўша одамнинг тақдири мана шунақа бўлди, Вячеславнинг ўзи сўрадим, бас, энди эшитаверсин, чидасин.

— Кутилмаган гаплар кўп экан, — деди Вячеслав Викторович кўлини ҳамон стаканни кафтлари орасига олиб иситаркан ва яна бир марта такрорлади: — ниҳоятда кўп экан.

«Унчалик кўп эмас! — деб ўйлади Лопатин. — Урушнинг ўтган йиллари давомида уни кутмагандик, бунини кутмагандик, деб тез-тез такрорлаб туришимиз тўғри! Воқеалар ҳақида гаплашяпмиз, одамлар тўғрисида гаплашяпмиз, яхши ва бемаъни хатти-ҳаракатлар ҳақида гаплашяпмиз. Лекин шундай нега кутилмаган гаплар кўпайиб кетган? Балки, камроқ ҳайратланиш керакмиди? Балки, турмуш ҳақида, одамлар ва юзага келган вазият тўғрисида онда-сонда, ўшанда ҳам ярамас фикрларга бориб, калтабинларча ўйлагандирмиз? Албатта, бошқача чиққанларнинг ҳаммасини кутилмаганда бўлганга чиқариш ҳаммасидан осон. Шундай атасанг — гўё бу ҳақда ўйлашнинг ҳожати йўқдек туюлади. Бари бир ўйлашнинг ҳожати бўлса ҳам! Бояги П. А. масаласи, аслини олганда кутилмаганда бўлганмикан? Агар одам, янглишган бўлса ҳам разиллик қилмаса, уни танқид билан дўппослашса ҳам нолимас, одамларни бошқаларга қараганда ўзига хос ажиб тарзда севиб, уларни тушунса, севиб ва ўзи инсонлигича қолса — нега энди ундан вақти-соати келиб «Тушин» чиқишини кутиш мумкин эмас? Аксинча «Тушин» эмас, балки эндиликда биз тилга олаётган бошқа кимдир чиқиши биз учун кутилмаган ҳол бўларди, бунинг биргина сабаби шундан иборатки, илгари кимдан ва нимани кутишни ўзимиз чуқур ўйламасдик?»

Губерни огоҳлантириб қўйиш лозимлиги Лопатиннинг эсига тушиб қолди: муҳаррир билан бўлиб ўтган гап-сўзни унутсин. Ҳозир Вячеславга муҳаррирнинг жавоби ҳақида оғиз очишнинг ҳожати йўқ. Акс ҳолда унинг ёнини олиб илтимос қилибди-да, сўнг қўлини

ювиб кўлтиғига урибди, энди бундан бу ёғига ишинг бўлмасин, деган маъно келиб чиқади.

Бошқача иш юритиш керак: ана шу сафардан кейин Москвага қайтиб, у ерда муҳаррирга Вячеслав каби истеъдод эгалари кундузи чироқ ёкиб ҳам топиб бўлмаслигини тушунтириб қўйиш керак. Сен уни бошламасига энг қисқа-ю, лекин энг қийин сафарга ўзинг билан олиб боришинг лозим. Гап фақат унинг фронтдан олиб келадиган шеър ёки очеркида эмас; яхши бўладими, ёмонми — буниси номаълум. Гап адабиёт учун зарур бўлган бундай одамнинг энди қандай яшаши ва ёзишида қолган. Айрим генераллар ҳам қирқ биринчи йилда анчагина хато қилиб қўйишган. Лекин бундайларнинг кўпчилигига ўзини оклашга имкон беришган. Улар ўзларини оклашган.

Муҳаррир билан Вячеслав ҳақида фақат мана шу тарзда, юзма-юз туриб гаплашиш керак. Юзма-юз гаплашганда Матвей бунақа масалаларни тушунади. Бошқалар у ҳақда ўйлаганидан кўра кўпроқ тушунади.

Қўлида совиган чойли стакан билан ҳамон ўша алпозда ўтирган Вячеслав Викторович тўсатдан ўрнидан қўзғалиб, дивандан тушди-да, оёғига эски шапшапни кийиб, елкасига чопонни ташлаб даҳлизга чиқиб кетди. Бир минутдан кейин у бир қўли билан чопоннинг ёқасидан тутиб, иккинчи қўлида чоракта ароқ билан кириб келди.

— Бари бир агар ҳаммадан олдин хабардор бўлиб, сен билан орденингни ювмасам, ўзимни кечирмаган бўлардим. — У чорактани столга қўйди-да, дераза тоқчасидан қора булка ноннинг четлари билан шиша банкада горчицани олиб келди. — Ароқ бировники-ю, аммо қарз бўлиб қолмайман. Икки куннинг ичида шунга тенг келадиган бирор нима топиб қўярман.

Вячеслав Викторович дераза ёнига қайтиб, Лопатинга ювилмагандек туюлган иккита стаканни олиб келди-да, стулга ҳам ўтирмай, нонни икки бўлак қилиб кесди, ўзининг бўлагига горчица суртди.

— Сенга ҳам суртиб берайми?

— Суртавер.

Вячеслав Викторович яна тоқча олдига бориб, ичида озгина тузи бўлган туздонни келтирди-да, бир чимдим олиб, горчица суртилган иккала бўлак ноннинг устига сепиб чикди. Кейин чорактани очиб, иккита стаканга баравар қуйди.

— Табриклайман. — У Лопатиннинг стакани билан салгина уриштириб қўйди. — Охиригача тирик қол. Асосийси тирик қолиш!

Ўтирмаёк ҳаммасини сипқорди.

Лопатин бош ирғаб қўйди, сўнг ўз улушини икки бўлиб ичди-да, газлагига горчицали нондан тишлади. Горчицанинг аччиклиги ароқдан ҳам кучли эди.

Вячеслав Викторович бошини ҳам қилиб, стол ёнидан жой олди.

— Бугун кундузи мудраб ўтириб онамни туш кўрибман, у иккаламизни чучвара билан сийлаётган экан, бу яхшилик аломати. Сен учун яхшилик — у сени жудаям ҳурмат қиларди, — Лопатиннинг кўзига тикилиб деди Вячеслав Викторович. — Москвага қайтиб бориб, ўзинг билан бирга мени фронтга олиб бориш имконияти юзага келиши билан узил-кесил ҳал қилмасдан олдин менга телеграмма ёзиб юбор. Мени ноқулай аҳволда қолдирмаслик учун, масалан, «Ишларинг қалай?» деган мазмунда бирор шартли телеграмма йўллагин. Мен бўлсам, агар жўнаб кетишга аҳд қилсам, «Сен билан дийдор кўришмоқчиман», деб жавоб юбораман. Келишдикми?

— Йўқ, келишмадик, — унинг бу гапини эшитиб, ўзи эмас, балки «Илтимос қилса — ўйлаб кўрамиз» деган муҳаррир ҳақ эканлигини тўсатдан ҳис этиб деди Лопатин. — Олдиндан айтиб қўяй: Москвада қўлимдан келадиган ҳамма ишни қиламан. Лекин, шартли телеграммасиз. Агар бормокчи бўлсанг — шундай деб ёза-вер! Мен бу ҳақда эслатиб ўтирмайман. Эслатишни истамайман.

— Нима ҳам дердим, балки ҳақдирсан. — Вячеслав Викторович буни ошкора равишда қийинчилик билан айтди.

— Ҳа, бу масалада ҳақман, — деди Лопатин.

— Сен мен ўйлагандан кўра анча ўзгариб қолибсан, — деди Вячеслав Викторович. — Яхши томонгами ёки ёмон томонга ўзгарганингни билмадим-у, лекин бошқача бўлиб қолибсан.

Лопатин индамади. Унга тикилиб ўтириб, айтганларига ачинмади. Чунки бунақа гапни силлиқлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ! Кимни эҳтиёт қилишни, кимни урушдан қолдиришни мамлакатнинг ўзи ҳал этади. Аммо ҳеч, ким, ҳар қандай одам ўз ҳолича урушдан ҳоли бўлиш ҳуқуқига эга эмас.

Буни рӯпарамарӯпара кӯзига тикилиб ўтириб Вячеславга тушунтириб қўйиш қанчалик мушкул бўлса ҳам, бари бир, тушунтиришга тўғри келди. Акс ҳолда бундан кейин ўзаро муносабат нотўғри бўлади.

— Вася, турақол. Сени олиб кетгани машина келди. Лопатин талмовсираб оёғини каравотдан туширди-ю, эшик олдида пальто кийиб турган Вячеслав Викторовичга кўзи тушди.

— Қаёққа отланияпсан?

— Ҳеч қаёққа. Шунчаки бугун совқотяпман.

У пальтосини очиб, эғнидаги чопонни кўрсатди.

— Ҳозиргина ахборотни эшитдим, яхши хабар: бизникилар Котельниково остонасида киркта танкка қарши қуролни қўлга туширишибди.

— Соат неча бўлди?

— Тўққиз бўлди, — ҳамон эшик ёнида туриб деди Вячеслав Викторович. — Сени уйғотишга кўзим қиймади, қаттиқ ухлаб ётган экансан.

Хона ростданам ниҳоятда совуқ эди, Лопатин шоша-пиша кийина бошлади.

— Чой қайнатиб қўйдим, бир оз кеч қолсанг ҳечкиси йўқ, — деди Вячеслав Викторович ва чиқиб кетди.

Лопатин кийинаётганда кеч тургани учун ўзини қўйди. Кеча режиссёр билан бирга дам олмай ўн уч соат — эрталаб саккиздан то кечқурун соат тўққизгача ишлаб охирида бутунлай ҳолдан тойишганди. Бугун, Янги йил арафасида эртароқ тугатиш учун ишнинг кўпроқ қисмини бажариб қўйишмоқчи бўлишганди. Аммо, кеча қанчалик ҳолдан тойган бўлса ҳам, бугун кечикиб бориш ноқулай эди. Иш бошланишига қадар яна озиқ-овқат пунктига бориш, Янги йил олдидан нон ва берадиган бошқа нарсаларни олишга улгуриш ҳам керак. Кейинчалик вақт бўлмаслиги мумкин. Яхшиям Губер машина юборибди.

Елкасига сочиқни ташлаб Лопатин кўшни хонага чиқди. Хонада бир кимса пальтода ўтирган экан. Лопатин унга қаради-да, бош ирғаб айвонга ўтиб кетди.

— Тунда ҳатто сув ҳам музлаб қолибди, — деди ошхонадаги стол ёнида Лопатинга орқа ўгириб турган Вячеслав Викторович. Ювгичдаги сув муздек эди. Лопатин бўйнига сув сепган эди, худди ёқасига кимдир сумалак тикқандек бўлди.

— Нима қияпсан? — Вячеслав Викторович стол

устида катта бутилкадан яримталиқ шишага нимадир куяётганини кўриб сўради Лопатин.

— Сен кўрган йигитча билан керосинни баҳам кўряпман, — Вячеслав Викторович хона томон имо қилиб қўйди. — Бунинг учун баронесса хонимдан адабимни ейман. Лекин нима ҳам қилардим, чидашга тўғри келади! — У иккала бутилкани ёруғга солиб кўрди. — Ҳа, майли, етти кулфатга бир жавоб. — Кичик бутилкани лиммо-лим тўлдирди. — Ярим пакир кўмир сўраб келибди. Менда кўмир нима қилсин? Боласи совқотаётган экан. Тентакнинг туғдирган пайтини қаранг! Хотини ишламайди, бола боқяпти, бунинг устига касал, ўзи эса, каллаварам, ҳеч қаерда қабул қилинмайдиган шеърлар тўқиш билан овора холос. Уни нашриётга муҳаррир қилиб тайинлаб жойлаб қўйдим. Кўлёзмаларни таҳрир қилиб топшириш ўрнига у ўзгалар китобидан бир соатда бир абзац кўчирыпти. Хотини билан боласи эса адои-тамом бўлибди.

У газета парчасини ўраб, бу тикин билан шишани ёпди.

Хонага қайтишганда «каллаварам» ҳамон стол ёнида ўтирарди.

— Танишиб кўяйлик, — деди Лопатин бегоналар китобини кўчирувчи бу одамни иштиёқ билан кўздан кечириб.

— Рубашкин, — Лопатиннинг кўлини сиқиш учун ўрнидан туриб ўзини таништирди «каллаварам». Кейин яна ўтириб олди.

Лопатин унга зимдан назар ташлаб, чойни ҳўриллатиб ича бошлади. Рубашкиннинг рўпарасида стакан турибди, демак, Вячеслав уни чой билан сийлаган.

«Каллаварам» анчадан бери олинмаган узун сочлари озғин чаккасига ёпишиб турган ва нега фронтда эмаслиги дарров тушуниладиган қалин кўзойнак таққан, озғин малласоч йигитча эди.

— Вячеслав Викторович, — гўё ўзини зўрға тутиб тургандек ва шу билан бирга ички ҳаяжон билан тутилиб мурожаат қилди «каллаварам», — мен ҳақимда айтганларингизнинг ҳаммасини эшитдим.

— Эшитган бўлсанг ажаб бўпти, — деди Вячеслав Викторович хона бўйлаб жаҳл билан юраркан. — Қадрдон дўстимга сенинг каллаварам эканингни айтиб бердим. Қўшимча қилиб шуни айтишим мумкин: ўнг кулоқни суриштиришса, чап кулоқни кўрсатсанг ҳам

кобилиятинг бор! Буни ўзинг ҳам яхши биласан; ҳўш нима қипти?

— Ҳеч нима. Шунчаки, ҳамма гапни эшитганимдан хабардор бўлишингизни истайман.

— Биламан, бир сўзли одамсан, менга эслатмасанг ҳам бўлади, шунчалик бир сўзлики, — Вячеслав Викторович энди буни Лопатинга қараб айтди: — охирги бисотини бозорга олиб чиқиб сотаётганда ҳам савдолашишга кодир эмас! Чайков бозорига боради-да, ўзининг бир сўзлилиги оқибатида хотинига бозордан мўлжалдан икки баравар кам картошка олиб келади. Керосинни олиб йўлга тушавер. Лиланга мендан салом айт. Бугун иложим йўқ, эртага уйингга кириб чиқаман. — Вячеслав Викторович чойини ичиб бўлиб ўрнидан кўзгалаётган Лопатиндан сўради: — Ҳозир тўғри киностудияга борасанми?

— Йўқ, олдин вокзалга, озиқ-овқат пунктига бораман.

— Ундай бўлса, уни ўзинг билан бирга олакет. У вокзалга яқин, бир квартал беридаги уйда яшайди. Бу овсар йўлда керосинли шишани синдириб қўймасин тагин. Қачон қайтасан?

— Соат еттигача ишлаш ҳақида келишиб қўйганимиз, менимча, саккизда уйда бўламан.

— Яхши, — Вячеслав Викторович иккаласини айвонга кузатиб чикди. «Каллаварам»ни эшикдан чиқарди-ю, Лопатинни эса бир оз тутиб қулоғига шивирлади: — Оиласини бокиш учун бутун бор-йўғини чайковга сотиб тамом қилди. Қўйлак устидан пальто кийиб юрибди. Юрагим ачишади. Эртага, янги йилни кутиб олганимиздан сўнг қолган-қутганларни йиғиб олиб бориб бераман. Меҳмонлар ҳаммасини тушириб кетишмаса керак?

— Балки, нон олганимдан кейин озгинасини кесиб берсаммикан?

— Кераги йўқ. Эртага ўзим эплаштираман.

«Каллаварам» машинага ўтириб, шишани тиззаларининг орасига жойлади-да, тўрланиб ямалган, афтидан аёлларники бўлса керак, оқ жун қўлқопли қўли билан ушлаб кетди.

Лопатин у билан ёнма-ён ўтириб, Рубашкин фамилиясини илгари қаерда эшитганини эслашга уринди. Ахийри ёдига тушди. Урушдан олдин Адабиёт институтининг студенти Рубашкин семинарда қатнашаётгани

ҳакида Вячеславнинг ўзидан эшитганди; унинг бир канча шеър босиб чиқарилган бўлса ҳам, биринчи китобига ҳеч йўл очилмаганди. Қаёққа олиб борса ҳам бирор нимаси билан тўғри келмасди! Демак, бу ўша урушдан аввалги Рубашкин экан-да!

— Болангиз неча ёшда? — сўради Лопатин.

— Тўрт ойлик, тўрт! — гўё буни ундан сўрашмади, балки уришгандек қилиб зарда билан деди «каллаварам».

«Уруш пайтида болалик бўлишни ўйлашибди, жинивойлар. — Лопатин бу изоҳсиз фикр эканини ҳис этса-да, бари бир, ёрдам беролмаслигидан жаҳли чиқарди. Кейин ўйланиб қолди: — Балки, ёрдам бериш мумкиндир? Агар мумкин бўлса-чи?»

У режиссёрнинг картинани якунлагач, студиядан мукофот тариқасида бир қоп кўмир олгани ҳақидаги гапини эслаб қолди. «Сценарий устида ишлашни тугаллаб бўлиб, бунинг эвазига улардан икки пақир кўмир сўрайман. Сабабини айтаман. Илтимос қиламан, вассалом!»

— Агар мумкин бўлса, шу ерда тўхтатинг, — илтимос қилди «каллаварам».

— Йўлка ёнида тормоз беринг, — буюрди Лопатин ҳайдовчига.

«Каллаварам» машинадан тушиб «хайр» деган бўлса ҳам очиқ эшик ёнида тураверди. Биринчи бўлиб қўл чўзмади, ўзидан катта одамнинг қўл беришини кутди.

«Тарбия кўрган бола экан», — деб қўйди ичида Лопатин унинг ямалган қўлқопини шоша-пиша ечиб узатган муздек қўлини сиқиб. Ростданам чайковда савдолашишни билмайдиганга ўхшайди. Кейин тўсатдан сўради:

— Мана шу уйда яшайсизларми?

— Ҳа.

— Қайси квартирада?

— Ўн тўртинчи квартирада.

— Яхши, хайр, — деди Лопатин ва эшикни ёпди.

Озик-овқат пунктида тегишли ҳамма нарсани олиб, ўн беш минутга кечиқиб студияга етиб келишгач, ҳайдовчи подполковник соат нечагача шу ерда бўлишини Лопатиндан суриштириб келишни буюрганини айтди.

— Еттигача, нимаиди?

— Подполковник Ашхобод поездига билетни бугун

олиб бориб хайрлашиб келмокчи экани, чунки ўзи Фрунзегга командировкага жўнаб кетаётганини ҳайдовчи тушунтириб берди.

— Соат еттигача шу ерда мукаррар бўлишимни айтиб қўйинг, — деди Лопатин ва машинадан тушаётганида озик-овқат солинган қопчиғини ҳам олди.

— Қопчикни қолдираверсангиз ҳам бўлади, ўртоқ майор. Агар истасангиз уни квартирага олиб бориб беришни подполковник буюрган.

— Ундай бўлса раҳмат. — Лопатин қопчикни қайтиб машинага қўйди.

Монтаж хонасига Губер кириб келганда иш қизғин бораётган пайт эди.

— Биринчидан, билетни олиб келдим, — деди у режиссёр ва Лопатин билан саломлашиб бўлиб.

— Иккинчидан эса, хайрлашсак керак, шундайми? — сўради Лопатин билетни гимнастеркасининг чўнтагига жойлар экан.

— Ҳозирча хайрлашмаймиз, — деди Губер. — Кечирасиз-у, лекин сизни ишдан қолдириш буюрилган.

— Ким томонидан буюрилган? — жаҳл билан сўради режиссёр.

— Ўртоқ Юсуповнинг қабулхонасидан қўнғирок қилишди. Василий Николаевични Марказкомга, унинг хузурига етказишни сўрашди.

— Ҳа, гап бундай экан-да, — қўлларини ёйиб деди режиссёр. — Бора қолинг, мен ишимизни давом эттириб ўтираман. Кейин биргаликда кўрамиз. У билан ҳеч қачон гаплашмаганмисиз?

— Ҳечам.

— Боринг, суҳбатидан лаззат топасиз. Афсуски, олдинроқ билмадик-да. Акс ҳолда ишимизни бошқача ташкил қилардик. Майли, нима ҳам қилардик!

Дарҳақиқат, иложимиз йўқ эди, бормаса бўлмайди.

— Нега мени тўсатдан чақиртириб қолибди? — Губер билан машинага ўтиришгач, сўради Лопатин.

— Унга зарур бўлиб қолганингиз учун чақиртирилган-да. Сизни Марказкомга етказиш менга буюрилган. Эътироз билдирмайсизми?

— Телефондаги ўша гапга мендан хафа бўлманг, майлими? — деди Лопатин.

— Ўша гапга ранжиганим йўқ. Аммо орден олганингизни менга айтмаганингиздан, мени арзимайдиган

одам ўрнида кўрганингиздан хафаман, яшириб ўтирмайман. Агар айтганингизда, камтарона бўлса ҳам, меникида ювган бўлардик. Ҳар ҳолда битта газетада ишлаймиз.

— Бунинг учун ҳам кечиринг. Ноҳақман. Орденолганимни қаёқдан билақолдингиз?

— Ҳар доим эшитадиган одамимдан. Мухаррирдан. Билиб қўйинг, редакцияда бирор одам ордено билан тақдирланса, у қолган ҳаммага билиб қўйишлари, ҳавас қилишлари ва ўша каби бўлишга интилишлари учун телеграмма йўллайди. Манг, кечаги газета, самолётда юборишган, Хохлачев ўлганидан кейин босилган мақоласи бор.

Лопатин газетани олиб, тўртинчи саҳифанинг тўла пастки қисмида берилган ўша мақолага кўзи тушди. Демак, Хохлачев ҳалокатга учрамасдан аввал штурмовикда учган ва мақолани ёзиб бўлиб, кейин яна ҳавога кўтарилган... Фамилияси қора чизик билан ўраб қўйилган, лекин ўлими — қандай ҳалок бўлгани ҳақида ҳеч нима ёзилмаган. Фронтда ҳар куни ҳаддан ташқари кўп одам ҳалок бўлади — агар ҳаммаси ҳақида ёзилса, тўрттала саҳифа ҳам тўлиб кетарди. Ўз одами-миз учун ҳам истисно қилишмабди. Албатта тўғри, фақат мақола остига ёзилган вақти ва «кечикиб етиб келган» деган ёзув бор.

— Машина сизни олиб кетгани иккинчида, соат ўнда боради, — деди Губер. — Билет ўзингизда. Ўрнингиз юқори қаватда. Лекин, вагон, менимча тўла бўлмайди. У ердан, Красноводскдан доим тикилинч бўлиб келади, охирига Каспийгача эса кейинги пайтларда кам одам қатнаёпти. Кўпчилик қисми фуқаролар. Йўлда чиқиб-тушиб туришади.

— Сиз бу йўлдан кўп қатнаганмисиз? — сўради Лопатин.

— Унчалик кўп эмас. Оқругимиз ниҳоятда чексиз — бутун бошли бир мамлакат.

— Нега энди Фрунзегга кетяпсиз?

— Пиёдалар билим юртига боряпман. Биринчида битириш маросими бўлади, мақола ёзиш буюрилган. Сизнинг ишингиз жанг қилиш, бизники эса кадр тайёрлаш, — деди кулимсираб Губер.

Улар Марказком биноси ёнида машинадан тушишди; Губер эшиккача Лопатинни кузатиб қўйди.

— Пропускнинг ҳожати йўқ, ҳужжат билан ичка-

рига қўйишади. Қайтишда киностудияга ўзлари олиб бориб қўйишади. Шу ерда хайрлашамиз. Акс ҳолда поездга кечикиб қоламан.

— Демак, Янги йилни Фрунзеда, оиласиз кутиб оласизми? — сўради Лопатин.

— Шунақа бўлиб қолди. Лекин, очиғини айтсам, хотиним бу командировкага эътироз билдирмади. Унинг топшириғи бор — Фрунзе йўлида, Мерке станциясида, поезд тўхтаб турганда шакар сотиб олишим керак. Ўша ерда анчайин арзонга сотишади. Бирор нимага алмашиш ҳам мумкин эди, пулга қараганда буюмга кўпроқ шакар беришади, дейишяпти-ю, аммо мана бу формам йўл қўймайди-да! Хотиним шинелга мўлжалланган бир кийимлик материал билан этикни чайковда пул қилиб берди. Менда сизга айтган ўғлимдан бошқа уч ва икки ёшли яна иккитаси бор. Сизга айтмаганмидим?

— Айтмовдингиз.

— Биринчи хотиним ўлган, иккинчисига эса жуда кеч, уруш арафасида уйланганман.

Лопатин кирган кабинет урушдан олдинги сафар пайтларида кўрган бошқа кабинетларга ўхшаб кетарди. Фақат одатдан кўра каттароқ бўлиб, телефонлар ёзув столига ҳам, мажлис ўтказиладиган узун столга ҳам қўйилганди.

Мана шу жудаям узун столнинг нариги томонида икки киши ўтирибди. Лопатин кириши билан улар ўрниларидан туришди. Иккаласи ҳам ярим ҳарбийча кийинган. Бири, сочи қирдирилган, паст бўйли, лекин елкалари ниҳоятда кенг ва гавдаси оғир бўлгани сабабли, бари бир барваста туюлгани ўзбек, иккинчиси, мугуз бандли кўзойнакчиси рус эди.

— Салом, ўртоқ Лопатин, — деди ўзбек киши Лопатиннинг истиқболига бир неча қадам юриб ўзининг оғир ва баҳайбат иккала қўли билан кўришаркан.

Кўзойнакли рус Юсуповнинг ортидан чикиб, Лопатиннинг қўлини қаттиқ сиқиб силкиб қўйди-да, ўзини таништирди. Лопатин фамилиясини эшитолмай қолди, исми билан отасининг исмини эслаб қолди: Сергей Андреевич.

— Ўтиринг.

Юсупов қўли билан ишора қилди. Гавдаси барваста, оғир бўлса ҳам ҳаракатлари ихчам ва енгил эди.

Лопатин телефондан бошқа яна чойнак билан пиёлалари бор патнус қўйилган стол ёнига ўтирди.

— Чойхўрлик қиламиз, — деди Юсупов ва улкан қўлига пиёлани олиб, чойни уч марта қайтарди, шундан кейингина ярим пиёла чой қўйиб, Лопатиннинг олдига қўйди.

У гўё меҳмонлар билан чойхонада ўтиргандек бу ишни шошилмай, бемалол қиларди. Лопатиндан кейин кўзойнакли русга, Сергей Андреевичга узатди. Охирида ўзига қўйди.

— Кўк чой ичармидингиз?

— Жудаям ёқтираман, — деди Лопатин.

— Мен ҳам. Тошкентликлар кўпинча қора чой ичишади, биз фарғоналиклар эса кўк чойни хуш кўрамиз. бугунги ахборотни эшитдингизми?

— Эшитдим. Қувончли хабар.

— Бизники ҳам ёмон эмас, — Юсупов оғир кафти билан стол устидаги бир даста қоғозни уриб қўйди. — Кеча тунги соат ўн иккигача ҳарбий маҳсулотнинг йигирма уч тури бўйича йиллик планни бажариб, келаси йил ҳисобидан ишни бошлаб юбордик. Ўн битта заводда. Урушдан аввал улардан атиги биттаси ҳарбий завод эди. Тўрттасини янгидан ускуналадик, олтитасини эса тап-тақир жойда тикладик. Қўчириб келтирган бирорта ҳам заводдан воз кечмадик, ҳаммасини қабул қилдик. Бир нечтасини ўзимиз олакелдик. Ускуналар ортилган эшелонлар Арис станциясида тўпланиб қолган пайтда. Арисни биласизми?

— Биламан, — деди Лопатин.

— Ўша ердан чапга юрилса — қўшниларимизникига, ўнгга юрилса бизникига борилади. Қўшнилар қабул килоламизми, деб иккиланиб турганда, биз ҳаммасини ўнгга — ўзимиз томонга йўлладик. Бизда об-ҳаво мулойимроқ, деб тушунтирдик! Устини ёпғунимизча очик жойда станок ёнида узоқроқ ишлаш мумкин, — у ўшанда, ўтган куз фаслида кимгадир яхшигина хийла ишлатган одам каби мамнун жилмайиб қўйди. — Очеркларингиздан маълум бўлдики, сиз у ерда, Сталинградда, тракторсозлик ва «Қизил Октябрь» заводларида бўлгансиз. Шундайми?

— Ҳа.

— Бугун эса бизнинг заводда бўласиз. Бизда «катыша»лар учун мина ишлаб чиқарадиган завод бор. Пландан ташқари икки минг олти юз дона мина ишлаб

чиқарди. Ўша ерда бир соатдан кейин митинг бошланди, сиздан митингда катнашиб, Сталинград ҳақида гапириб беришни илтимос қиламиз. Сиз билан Совет Иттифоки Қаҳрамони сержант Турдиев ҳам сўзга чиқади. У шу ерлик, хотини билан ўғли шу заводда ишлайди. У ҳақда Сталинградда эшитувмидингиз?

— Ҳа, эшитгандим, — деди Лопатин ўлганлар рўяхатидаги ўзбек разведкачисининг фамилиясини эслаб. — Демак, у халок бўлмаган экан-да?

— Ҳа. Госпиталдан кейин шу ерда дам оляпти. У ўзбекча нутқ сўзлайди, сиз русча. Хўми?

— Турдиев русчалаб ҳам яхшигина гапириб беролади, — деди шу пайтгача индамай ўтирган Сергей Андреевич.

— Майли, русча гапирақолсин. Қайтанга кизикрок чиқади, — жилмайиб қўйди Юсупов. — У госпиталдан кейин Тошкентга келган биринчи ўзбек қаҳрамони — биз уни поезддан тўғри шу ерга олиб келишларини кутиб тушликка ҳам чиқмадик. Сизнинг ўрнингизда ўтириб Сталинградда қандай қилиб «тил»ни судраб келганини айтиб берди. Менга ўхшаб барвастан келган. Фақат узун мўйлови бор, — Турдиевнинг мўйлови канака эканини кўрсатди Юсупов. — Биргина немисни эмас — кўтосни ҳам елкасига ортмоқлаб келиши мумкин! Сен, Турдиев, у ерда, разведка взводида қандай яшадинг — бир ўзинг ўзбек, қолганлар рус бўлса? — деб сўрадим ундан. «Яхши яшадим, Ўзбек ўзбек билан айтишиб қолса, уруш тамом бўлгунча эсидан чиқармайди! Рус ўзбек билан жанжаллашиб қолса, беш минутдан кейин: «Жўра, бир чекишайлик», деб ёнингга келади — ҳаммасини унутиб юборган бўлади! Рус одами яхши!» — деб жавоб қилди. Разведкада канака иш қилардинг? Оғирмиди? — деб суриштирдим. «Жудаям оғир, — деди у. — Саксон-юз килограмм келади, жудаям оғир». Мен аввалига нега саксон-юз килограмм бўларкан, деб тушунмадим. «Гоҳида шунақаям оғири учраб қоладики, «тил»ни олиб келгунча тилинг осилиб қолади», деб тушунтириб берди.

Юсупов кулиб қўйди, Лопатин шунда унинг кўзларининг ости қанчалик салқиганини кўрди. Бу завкли хотира иш билан уйқусиз ўтган кунлар орасида бор-йўғи бир минутли хордиқ эди. Унинг ялтирок, теп-текис стол устидаги ишчиларга хос катта-катта толиққан қўллари ҳам Лопатинга ўша дақиқада дам олаётган-

дек туюлди. Шунда Марказкомнинг секретари бўлган бу киши ёшлигида пахта заводида юк ташувчи бўлиб ишлагани ва ўзининг кенг елкасида олти пудли копларни ташигани унинг ёдига тушди. Бир пайтлари ҳаётини шундай бошлаганди.

— Бугун эрталаб ҳузуримга киностудиядан декорация қуриш учун ёғоч сўраб ўртоқларингиз келишганди. Аммо биз Сталинградни қуришга шунча ёғоч беролмаймиз.

— Бунинг ҳожати ҳам йўқ, — деди Лопатин. — Ҳақиқатга тўғри келиши учун атиги иккита блиндаж қуриш керак, холос.

— Сиздан дипломат чиқмас экан, — деб кулди Юсупов. — Ўртоқларингизга панд бериб қўясиз! Лекин, бари бир ваъда қилгандан кейин озгина ёғоч берамиз... Бу ердан индинга Кавказга жўнайсизми?

— Ҳа.

— Яқинда бизнинг делегациямиз совға-салом билан ўша ёққа бориб келди. У ерда бизнинг кадрдон ҳамюртимиз армияга қўмондонлик қияпти.

— Биламан, Ефимов. Қаёқдан танийсиз?

— Урушнинг бошларида Одессада унинг ҳузурида бўлгандим.

— Бу ерда-чи?

— Йўқ.

— Афсус. Уни урушдан олдин бу ерда кўрганингизда яна ҳам мамнун бўлардингиз. Бу ерда кўп хизмат қилди. Бизнинг ҳар бир урф-одатимизни биларди. Қизил аскарлар билан — ўзбек билан ҳам, қирғиз билан ҳам, туркман билан ҳам унинг тилида бемалол гаплашоларди. Тўғри, тожикчасига гаплашолмасди-ю, аммо тушунарди. Бир кун ундан: «Иван Петрович, шунча нарсани тушунишга вақтни қаердан топасиз?» деб сўраб қолдим. «Хизмат бурчим юзасидан ҳаммасини тушунишим керак» деб жавоб берди. Ўзи ҳақида нотўғри айтди — фақат хизмат бурчи юзасидан эмас. Ниҳоятда оқил, ниҳоятда партиявий одам. Ҳаммаям у каби тушунавермайди! Ўзининг армиясида делегациямизни қабул қилиб, улардан саломатликлари қалай экани, қандай етиб келишганини аввал русчалаб, кейин ўзбекчалаб сўради. Сизнингча, буларни билишмайдими? Ҳар бир қишлоқда билишади! Совға-салом обораётганимизда кексалар билан нималар йўллашни маслаҳат қилдик. Майиз, туршак юбордик, аёллар тамаки халтачаларини

хонатласдан тикишди. Иван Петровичга эса хоразминг қишки қовунларидан юбордик. У қовунни яхши кўради. Чопон масаласида кексалар билан баҳслашиб қолдик. Биз уларга: фронтда чопоннинг нима кераги бор? — дедик. Улар эса: чопонсиз бориб бўларканми? — деб жавоб қилишди. Кексалар ҳақ бўлиб чиқишди. Юзта чопон олиб боришди. Иван Петрович қисмлардан снайперларни чақириб, ўшаларга тарқатибди. У ерда, Кавказда почапўстин бўлмас экан, қор эса тиззадан. Снайперлар чопонни калтайтириб шинелнинг ичидан кийиб олишибди. Агар Иван Петровични учратиб қолсангиз, мендан салом айтиб қўйинг! Усмон Юсуповдан денг.

Стол устидаги телефон жиринглади, Юсупов трубкини қулоғига тутди.

— Мен. Ҳа, мендан беркиниб юришни қачон бас қилишингизни икки кундан бери кутяпман... — деди у қаҳрли овоз билан ва ўзгалар олдида гапни давом эттиришни истамай тўхтаб қолди. — Трубка ёнида кутиб туринг. — Юсупов трубкини столга қўйиб ўрнидан турди ва яна боягидек икки қўллаб Лопатин билан хайрлашди. — Афсус, тез кетяпсиз-да. Эсингиздами, эксплуататорлар ҳақида Маркс нима деган? Эксплуататор эксплуатация учун энг ўткир ақл эгаси айтиб беролмайдиган, балки борлиқ кўрсатадиган имкониятларни топади. Биз эса, маълум бўлишича, ёмон эксплуататор эканмиз. Сиз ҳақингизда ниҳоятда кеч билиб қолдик!

У Лопатинни кузатиб бир неча қадам юрди-да, жилмайиб қўлини кўксига қўйди. Аммо зўрма-зўраки жилмайди. У энди бошқа ҳиссиёт ҳукмида эди.

— Кетдик, заводга, — қисқа, ҳатто шошилиб деди Лопатинга Сергей Андреевич.

Улар узун кабинет бўйлаб эшик томон юришди, Юсупов эса телефон ёнига қайтди. Лопатин беҳосдан унга қаради. Юсупов телефон томон секин юриб боряпти-ю, лекин унинг салмоқланиб майин одимлашидан жаҳлини ичига ютаётгани билиниб турарди. Лопатин кабинетдан чиқаётганда эшитган унинг охириги сўзи майин одим каби секин бошланиб, қаҳрли овозга, жумланинг ярмида бақирикқа айланди:

— Мени бу номаъқулчилигингизни бости-бости қилишга рози бўлишимни кутяпсизми? Ўзидан хавфсирайди, деб ўйлаяпсизми? Қўркмайман! Суд қиламиз!

— Усмон қаттиққўл одам! Лекин зиммасидаги юки

ҳам оғир-да, — деди Лопатинга Сергей Андреевич Марказком йўлагидан боришар экан. — Урушгача бешта секретарь эдик, ҳозир эса ўн иккита. Юмуш ҳаммамизга етиб ортади. Урушнинг бир ярим йили мобайнида эвакуация қилинган бир миллиондан ортик кишини қабул қилдик. Ҳаммасига бошпана зарур, бизда эса бирорта ҳам янгиси йўқ. Бунинг устига киш ҳам расво келиб, ўйлаганимиздан икки ҳисса кўп ёқилғини талаб этипти. Факат корхоналарда талон билан, ўшанда ҳам оз микдорда кўмир тарқатяпмиз. Кўпчилик ғўзапоя ёқиб кун кўряпти. Уни ҳам деярли ёқиб бўлишди. Ғўзапоя нималигини биласизми?

— Агар янглишмасам, пахта ўсимлигининг танаси бўлса керак.

— Янглишмадингиз, илгари шаҳарда ҳеч кимнинг хаёлига келмаган бўларди, ҳозир эса бойлам-бойлам қилиб бозорда сотишяпти. Кошки арзон бўлса.

— Ўзингиз кўпдан бери шу ердамисиз? — кўчага чиқиб машинага ўтиришгач сўради Лопатин.

— Икки йилдан бери.

Сергей Андреевич дастрўмолини олиб кўзойнагини артди. Кўзойнаксиз унинг чехраси Лопатинга ёш кўринди.

— Агар сир бўлмаса, неча ёшдасиз? — сўради Лопатин.

— Мухбирлардан, айникса, ҳарбийлардан сир сақлаб бўлармиди? Ҳарбийга чакирув ёшида — ўттиздаман. Ҳақиқий хизматда ҳам бўлганман, ВУС бўйича эса запасдаги полк комиссари ҳисобланаман. Аммо бу ерда бунисини хоҳламайман, мана бунисини хоҳлайман, деган гап бўлмайди. Нотўғри тушунишлари мумкин, — деди ўзи ва ўзининг юмуши ҳақида. Унда, агар кўйиб беришса, урушга отилиб боражаги ҳақида ишонтирмоқчи бўлган одамда бўладиган узрли оҳангдан асар ҳам йўқ эди, — сўрашни унутибман, кетгунингизча биздан бирор ёрдам керакмасми?

— Йўғ-е, раҳмат. Ҳаммаси жойида. Айтганча... — Лопатин тутилиб қолди. Марказком секретаридан бунақа нарсани сўраш ноқулай эди-ю, лекин бари бир сўради: — Агар икки-уч пақир кўмир топишнинг иложи бўлса...

— Сиз яшаётган уй эгаларигами? Қимникида турибсиз?

У Вячеслав Викторовичникида истикомат қилаётга-

нини, кўмир кимга зарур эканини тушунтириб берди, сўнг адашиб илтимос қилаётган бўлса кечиришини сўради...

— Ҳечам адашмадингиз, — деди Сергей Андреевич. — Талон бўлганда ҳам топилмайдиган ярим коп кўмирни сизга яна ким ҳам берарди? — У блокнотини чиқариб «каллаварам»нинг фамилияси билан адресини ёзиб олди. — Хўжайинингиз Вячеслав Викторович қалай яшаяпти? Кўпдан бери ҳузуримга ҳам келгани йўқ.

— Қайси маънода? — сўради Лопатин аввалига гап рўзғор масаласида бораётгани, агар турмуши ўрта-миёна бўлса, ўзи учун ҳам, бошқалар учун ҳам ялиниб-ёлворишни ёқтирмаслигини ўйлаб. Вячеславнинг турмуши эса бир нави эди.

— Албатта, турмуш маъносида эмас, — деди Сергей Андреевич. — Турмуш масаласида, биламан, ўзига тўқ. У кабилар ҳозирги тушунча бўйича тўқ яшашлари учун қўлимиздан келган ҳамма ишни қилдик. Руҳияти маъносида сўраяпман.

— Руҳияти ўртача, — деди Лопатин.

— Нега ўртача?

Лопатин Вячеславни унинг тақдирига афтидан дахлдор бўлган бу кишининг кўз ўнгидида обрўсизлантириб қўймасликка ҳаракат қилиб, қисқача тушунтириб берди.

— Тушунарли, — деди Сергей Андреевич. — Агар унинг ўрнида бошқа одам бўлганда ич-этини емаган бўларди. Албатта, фронтга борадиган даражада соғлом ва ёш эмас. Бу ерда эса у қўлидан келадиган ҳамма ишни уйддалашга ҳаракат қиляпти. Ҳам вақтли матбуотда қатнашяпти, ҳам йиғилишларда сўзга чиқиб турибди, ҳам барча илтимосларимизни бажаряпти. Мамлакат ичкарасида берилаётган нонини бекорга еяётгани йўқ. Лекин қалб қалблигини қилади, сиз ҳақсиз. Бировнинг ичидагини билиб бўлмайди, дейишди — бу нотўғри. Аммо ўзингнинг ўлчовинг билан ўлчаш ҳам ярамайди.

— У Вячеслав ҳақида гапирар экан, Лопатин бехосдан ўйлаб қолди: балки Вячеслав тўғрисида уни, албатта, бирор нима қилиш борасидаги ўз фикрлари нотўғри бўлса-чи? Нега энди уни бирор нима қилиш керак экан? Бари бир керак! Чунки унинг ўзи, бошқалар у ҳақда нималар дейишидан қатъий назар, бари бир ўзини бахтсиз хис қиляпти.

— Ҳозир мана бу бўш ётган жойни ортида қолдириб нарига бурилсак завод бошланади. — Сергей Андреевич тўсатдан мамнунлик билан қулиб қўйди: — Кеча Алексей Николаевич Толстой билан авиация заводига бордим. Агар у бирор жойда нутқ сўзлашини эшитсам, имкониятим доирасида ҳаммавақт бирга боришга ҳаракат қиламан. Ўқувчилик пайтимдан бери менга ёқиб қолган. Ёшлигимдаёқ, олтинчи синфда ўқиётганимда «Сарсонлик-саргардонлик»нинг биринчи қисмини ўқиб чиққанман. Чинакам рус тилида гапирадиган мана шу одам! Нутқини тингласанг роҳат қиласан? Лавозимим жиҳатдан энди ўринсиз бўлса ҳам, нимагадир ёзувчилар олдида, сизларнинг мен муяссар бўлолмайдиган касби-корингиз олдида ўзимни ноқулай сезаман.

Машина тўхтади. Лопатин қор босган узун сомонсувоқ деворга ва унга туташган «Ичкарига ўтиладиган жой» ёзувли сомонсувоқ баракка кўзи тушди.

— Мана, етиб келдик, — деди Сергей Андреевич. — Бир йил аввал бу ерларда ҳали полиз экинлари бор эди...

Сергей Андреевич митингдан кейин киностудияга етиб олиши учун Лопатинга машинани бериб, ўзи Турдиев билан яна заводда қолди. Ёлғиз ўзи қайтаётгани ва киностудиягача йўл олис — бутун Тошкент оралаб борилишидан Лопатин хурсанд эди.

Шунақа одамлар борки, уларга изтиробли ҳолатдан чиқиб олиш учун ўзлари гапиришлари ва бошқаларнинг гапини тинглашлари лозим бўлади. Лопатин бундайлар тоифасидан эмасди.

Бирорта муҳим бир нимани бошидан кечираётган бўлса, на ўзининг ва на бегона одамнинг гапини эшитмасдан аввал буни ўзича таҳлил қилиб чиқиши лозим эди. Ҳозир ҳам шундай бўлди. У ерда, заводда ҳаммасини кўрганидан кейин қўққисдан қирқ биринчи, қирқ иккинчи йилларга эга бўлган яна битта иккинчи уруш елкасига ағдарилган одамдек сизди ўзини...

Уруш бошланганидан бери мамлакат ичкарисига қилинган мана шу биринчи сафар чоғида шу пайтгача дуч келган нарсаларнинг ҳаммаси — Вячеславнинг қулфати ҳам, сахнадан уруш ҳақида ҳақиқатни айтмокчи бўлаётган актрисанинг сўраб-суриштиришлари ҳам, хасталигига қарамай режиссёрнинг ишга шайлиги ҳам — буларнинг ҳаммаси ўз аҳамиятини йўқотмаган

бўлса ҳам, бу ўзи, балки бемаънилик билан хаёлан атаган иккинчи урушнинг бу ерда, заводда юз бераётган атиги кичкинагина бўлаги эди: бунгача эшитган, билган ва ҳайрон қолишга асос бўлмаса ҳам уни ўз кўзинг билган кўрмагунча барибир тушунмас экансан...

У заводдан ўзида энг асосийси — ҳис-идрокини сақлаган ҳолда қайтмоқда эди. Ихтисосига хос ўткир хотираси ҳозирча фақат дам у, дам бу тафсилотни эсга туширарди. Гўё аслида уни ўлдига чиқаришгандан кейин тирик қолганига ҳамон кўниқолмай юргандек уруш ҳақида шодиёналик билан гапирган Турдиевнинг мўйлабли қувнок чехраси кўз ўнгида намоён бўлади. Турдиев ўз шеригини, аллақандай Васяни елкасига ортмоқлаб немислардан икки километрча нарига олиб бориб, окопда қор устига ётқизганини ва юзини юқорига қаратиб ўгирганидан кейингина унинг ўлиб қолганини билгани эсига тушиб кўзидан дув-дув ёш тўкаётган мана шу мўйлабли чехра тўсатдан қаримсиқ бўлиб қолганди. Улар гаплашаётган майдончага яқин узунасига рандалайдиган каттакон станок ёнида кулоқ солиб турган аёлнинг чехраси ҳам гўё унга тўсатдан эри ҳақидаги «қорахат»ни топширишгандек даҳшатли тус олганди. Бошқа рус ва норусларнинг озғин, ифлос, қурум босган чехралари ҳам, у ерда, Сталинградда гвардиячи байрок олган полкнинг рус ва норуслардан иборат ниҳоятда толиққан қолдиқлари Волга ёнбағрида саф тортгани ҳам тўсатдан ёдига тушди. Гарчи у ерда, Сталинградда фақат эркакларнинг, бу ерда эса аёл ва болаларнинг чехралари намоён бўлса ҳам — бари бир, эсига тушаверди. Ўхшашлиги учун эмас, балки у билан бунинг ўртасидаги умумийликни аллақандай йўсинда чуқур ҳис этиш орқали эслади. Митинг охирида завод директори — баланд бўйли ёшгина генералнинг озғин, жудаям кичкина икки ўсмирни бошқаларга кўрсатиш мақсадида қўлтиғидан ушлаб кўтаргани ва бўғиқ овоз билан: «Мана, улар, планни ошириб бажарган қаҳрамонларимиз...» дегани ёдига тушди. Овози яна нимадир демокчи бўлган-у, аммо ўзининг қалтироқ овозидан ҳайиққан одамнинг овозига ўхшаб кетди... Аёлларнинг оёқларидаги брезентдан ва автомобиль резинаси парчасидан ясалган шиппаклар ҳам. Цехдан чиқаверишда тоғ бўлиб уюлиб ётган металл кириңдилари ҳам. Қуюв цехининг томигача етадиган тошқол уюми ҳам. Митинг бошланмасдан олдин ковоғи

солик кекса киши — парторг унинг қулоғига: «Совук бўлса ҳам, почапўстинингизни ечиб қўйинг, кўриб қўйишсин», деб шивирлагани ҳам, шунда нега ечиш керак эканига бир дақиқа ҳайрон қолиб, сўнг сен бу ерда, мухбир ёки ёзувчи эканинг учун эмас, балки Сталинградда бўлганинг ва сенда Қизил Байроқ ордени ҳамда ярадорлик белгилари борлиги учун гапириш ҳукукига эга эканингни, ҳозир бу одамларга ҳаётингда илгари кечмиш ҳамма нарсадан кўра шулар муҳимлигини ҳис этиш ҳам...

— Ҳўш, Усмон ҳақида қанақанги тушунча ҳосил килдингиз? Ажабтовур одам, шундайми? — Лопатин монтажхонага кириб келиши билан сўради режиссёр.

— Ўн беш минутда тушунча ҳосил қилолмадим. Лекин шуни ҳис этдимки... — Лопатин Юсупов билан учрашувдан кейин бу одам у ерда, ўз ўрнида унга урушнинг зарурий бир қисми бўлиб туюлганини айтмоқчи бўлди. Лекин ўйлаб туриб айтмади. Ортиқча гапиргиси келмади. Қисқагина жавоб берди: — Умуман, менга ёқди, келинг, ишга киришайлик.

— Унинг ҳузурида атиги ўн беш минут ўтирган бўлсангиз, шу пайтгача қаёқларда юрибсиз? — норози оҳангда сўради режиссёр.

Лопатин қаерда бўлганини айтди.

— Биз бир куни шу заводда сурат олган эдик, — деди режиссёр. — Кинотўплам учун оммавий кўриниш. Лентага тушираётган югур-югур пайтда ўзимиз ҳам билмаган эканмиз, буларнинг ҳаммаси — заводдаги вазият ҳам, одамлар ҳам экранда қандай кўринишда эканини кўздан кечириб чиққанимиздан кейин, бу кадрлар картина учун мос келмаслигини менга айтишганди, ҳатто баҳслашиб ҳам ўтирмадим. Экранда ҳаммаси, воқеаларнинг нақадар мураккаблиги яққол намоён бўлади-қўяди! Мана, сиз заводда бўлдингиз, ҳаммасини ўз кўзингиз билан кўрдингиз. — Режиссёр ёнидан Лопатинга жой бўшатиб стули билан нари сурилди. — Энди менинг ҳис-ҳаяжонларимни яхшироқ тушунасиз. Шу ерда, мана бу иш столим ёнида сизга бугун ваъда бераман: сиз билан ҳамкорликдаги қисқа метражли картинани тугаллайман-у, кейин нима бўлганда ҳам фронтга қисқа муддатга бориб-келмагунимча уруш ҳақида бошқа фильм яратмайман! Бўларим бўлди!

— Келинг, ишга киришайлик, — такрорлади Лопатин.

— Кечга томон кун анчайин илиб қолибди, — деди режиссёр биргалашиб кўчага чиққанларидан кейин. — Ё масчитимизда шунчалик совқотиб қолдикми?

— Йўқ, чинданам илиқ, — деди Лопатин. — Ҳатто одамлар эрталабкига қараганда бошқачарок юриш-япти.

— Демак, Янги йилни бирга кутгани бизникига келишга сизни шунча ундаганим беҳуда кетганини хотинимга айтаверайми?

— Шунака бўлиб қолди. Раҳмат.

— Раҳматингизни бошимга ураманми?! Агар бизникига келганингизда Янги йил окшомида сиздан яна бирор зарур у-буларни билиб олган бўлардим. Эртага ахир, охирги кун!

— Ҳа, эртага охирги кун...

— Тугатамиз, — деди режиссёр. — Бари бир бошқа чорамиз йўқ, эртага роппа-роса ўнда учрашамиз. Кейинги қирк кун мобайнида фронтдаги воқеалар шунакаям оёғи осмондан бўляптики, қувончдан албатта, ичгинг келади! Лекин кўп ичиб қўйманг! Сиз трамвайга чиқасизми?

— Ҳа.

— Мен яёв кетдим. — У Лопатинга қўл чўзди. — Кириб келаётган Янги йилингиз билан табриклайман! — Режиссёр энди юрмоқчи бўлиб яна тўхтади. — Ҳозир ўзимизда юз бераётган ҳис-ҳаяжонларни фильмимиздаги одамларга юктириш ҳақида бугун, Янги йили окшомида бир ўйлаб кўринг. Фильм нари борса март ойида экранга чиқади, унгача балки Донбасс ҳам, Ростов ҳам озод этилса, ажаб эмас! Ҳозир фильмимизнинг ғояси бир қадам ҳам ортга чекинма, деган маънода. Бу сизни ташвишга солмайдими?

— Ташвишга солмайди. Бизнинг фильм октябрь ойи воқеаларини қамраб олган. Хужум ҳақида ҳеч қандай гап-сўз йўқ эди. Шундай бўлгач, қандай қилиб одамларга ўзлари билмаган ҳиссиётни юктириш мумкин бўларкин?

— Ҳиссиётни бўлмаса — олдиндан сезиш туйғусини, — деди режиссёр.

— Бу туйғунинг ҳам меёрини билиш керак. Ҳамма ни ғалаба туйғусига эга қилиш — осон иш. Кимлардadir бу туйғу олдиндан бўлган, кимлардadir бўлмаган.

Агар бу туйғу ҳаммага танғиб кўйилса, нотўғри бўлади. Октябрь ойида бунақаси бўлмаган. Сўнгги нафасгача чекинмаслик кайфияти бўлган, буниси эса бўлмаган.

— Шундай бўлса ҳам қайсарлик қилмай ўйлаб кўринг.

— Майли, ўйлаб кўраман, — деди Лопатин. Кейин трамвай томон юрди.

Ўзининг мақолалари ҳақида ўйлаб кетди. Агар бир пайти келиб, урушдан кейин бу мақолаларни бир китобга жамласа қай ҳолда бўлишини ким билади дейсиз? Бир мақолада — бир хил кайфият, бошқасида — бошқача. Биттасида чекинаётган, бошқасида мудофаада турган, учинчисида хужум қилаётган бўламиз... Улар орасида уруш жараёнидан бошқа яна қанақанги алоқа бўлиши мумкин?

— Василий Николаевич, тўхтасангиз-чи ахир! Сизга ҳечам етолмаяпман, — ортидан аёл кишининг овозини эшитди у. Ўгирилиб қаради.

Рўпарасида қулоқчин, кигиз этик кийган ва мўйнали пўстини устидан офицерлар камарини тақиб олган Нина Николаевна турарди. Эғнида пўстин бўлишига қарамай — балки қалин камар белини маҳкам қисиб тургани учунми — у нозиккина эди. Бир қўлида сумка, қўлқопсиз иккинчи қўлини Лопатинга узатди.

Лопатин унинг қўлини кўйиб юборди-да, нима қилишини билмай унга қувонч билан боқиб қаршисида тураверди. Вячеслав бу аёлнинг қарамоғида турадиган ва Янги йил оқшомида у билан бирга бўладиган одам ҳақида нима деса ҳам, бари бир, кеча кун бўйи ва бугун кун бўйи Никани кўришни орзу қилганди. Ҳатто у ҳақда ўйламаганда ҳам — ўйлашга вақт йўқ эди — бари бир дийдор кўришишни истаганди.

Ника қўлини пўстиннинг чўнтагига тикди, иккинчиси ҳам чўнтакда эди. Ўзининг сумкасини у қўлтиғига кистириб олиб — Лопатин буни сезмай қолганди — энди иккала қўлини чўнтакка тиккан ҳолда бир нимани кутгандек Лопатинга тикилиб турди. Кейин сўради:

— Мен учратиб қолганингиздан хурсандмисиз?

— Хурсандман.

— Мен ҳам жуда хурсандман, қўлларимни чўнтакка тақиб мағрур туришим — бировга қарам эмаслигимдан далолат. Аслини олганда, қўлларимни чўнтакка солиб юришни яхши кўраман. Сизни кўрганимдан ростдан ҳам бениҳоя хурсандман. Сизни аллақачондан бе-

ри кутаётгандим. Аввал студияда, йўлакда совқотиб кутдим. У ерда мени ҳамма танийди: улар бизга театр учун турли хил кийим-бошлар беришади, мен эсам уларга картинага суратга олиш учун ўзимизнинг театр-га хос кийимларни бераман. Режиссёрингиз билан ёнимдан ўтиб кетгунингизча кутиб турдим. Хамманинг олдида гаплашгим келмади. Орқаларингиздан югуриб чиқдим, сизлар эса бир-бирингизга тикилишиб олиб нукул гаплашавердингиз-гаплашавердингиз, тоқатим тоқ бўлиб кетди. Мени роса совқоттирдингиз!

— Қаердан келиб, қаёққа кетяпсиз? — бемаврид сўради Лопатин унинг рўпарасида туриб.

Ника унинг ноўрин гапига кулиб қўяқолди.

— Қаердан бўларди? Сизга айдим-ку, студиянгиздан деб, ўша ерда сизни кутдим. Аввалига бошқа куни ҳам бажарса бўладиган бугунги юмушларимни режа-лаб, уни амалга ошириб бўлдим-да, кейин сизни кутдим. Кечаям, бугунам нукул сизни кўргим келаверди. Қаёққа? Ўзингиз қаёққа кетяпсиз?

— Вячеслав Викторовичникига бориш учун трамвайга чиқмоқчи эдим — келганимдан бери уникида яшаяпман.

— Жудаям яхши, — деди у. — Мен ҳам деярли ўша ёққа кетяпман. Фақат трамвайда эмас. Яёв юриш-га қурбингиз етадими — бир ярим соатли йўлга?

— Етади. Сиз совқотиб қолмасангиз бўлгани.

— Менга бало ҳам урмайди — совқотиб ҳам қолмайман, эриб ҳам кетмайман. Кетдик. Мен қўлтикла-шиб юргандан кўра қўл ушлашиб юришни ёқтираман.

У қўлкопини кийиб унга қўлини узатди.

— Сумкангизни менга берақолинг, — деди Лопатин.

— Ҳожати йўқ, ўзим кўтариб кетавераман. Ҳеч қандай оғирлиги йўқ — ичида фақат Янги йилгача ўзининг тайинли жойига етказилиши лозим бўлган аёлларнинг иккита қувончли нарсаси бор. Биттаси — калта қилинган, иккинчиси эса — уланган қўйлак, бунинг сабаби — турли даврлардан бери бекаларда сақлаб юрилган. Биттаси узун мода, иккинчиси — калта мода давридан бери. Иккаласининг ҳам белидан қирқиб ташлаш керак. Аёллар озғинлашиб борапти.

У Лопатинга ўгирилиб қаради.

— Шу кунларда бирор одамдан мен ҳакимда суриштирдингиз-а?

— Суриштирдим.

— Кўйлак тўғрисидаги менинг эзмалигимга ҳайрон бўлмаганингизни кўриб дарров тушунгандим. Кийимхонага мудирлик қилишимни ва аёлларга кўйлак тикишимни — ҳаммасини айтиб беришгандир-а? Кимдан суриштирдингиз?

— Вячеслав Викторовичдан.

— Омадим бор экан. У меҳрибон киши. Хўш, олий маълумотли чеварлигимдан бошқа яна нималарни айтиб берди?

— Сиз билан она-бола истикомат қилишини, уларни ўзингиз қарамоғингизга олганингизни ва йигит сизнинг эрингиз ким бўлганини билмаслигини айтиб берди.

— Умуман, тўғри. Мен ҳақимда айтганларининг бори шуми?

— Йўқ, ҳаммаси эмас.

У бир неча қадам индамай борди.

— Билиб қўйинг, Василий Николаевич, Янги йил окшомида мен дўстингизникига бормайман. Мана шуни айтиш учун ҳам келувдим. Ўтган икки кун мобайнида сиз ҳақингизда жуда кўп ўйладим ва нимагадир сиз ҳам мени кўрмоқ истагида эканингизга имоним комил эди. Шу боисдан боролмаслигим ҳақида сизни огоҳлантириб қўйишим лозим эди. Бошқаларни хабардор қилишнинг ҳожати йўқ. Демак, ҳозир сизни дўстингизнинг уйигача кузатиб қўяман-да, ўзимнинг чеварлик юмушларим билан банд бўламан ва бу йил энди сиз билан дийдор кўришмаймиз. Агар сиз истасангиз факат келаси йили учрашамиз.

— Албатта, истайман, — деди Лопатин, — аммо индинга азонда жўнаб кетаман-да.

— Наҳотки индинга бўлса? Мен нимагадир кейинроқ деб ўйлабман. Монтажчи Сонядан суриштиргандим, иккинчигача ишлашингизни айтди.

— Иккинчигача деганим — иккинчида жўнаб кетаман, деган маънода айтилган. Узоққа кетаман, — Лопатин тутилиб қолди. «Фронтга кетаман» дейишга нимадир ҳалакит берди-ю, бунинг ўрнига «Узоққа» деб қўяқолди.

— Иккинчигача ишингиз бўлса, учинчигача шу ерда бўласиз, деб ўйлабман. Бемаъни иш бўлди-да, — деди ғамгинлик билан. — Сиз билан Янги йил окшомида дийдор кўришмасликка ўзимча аҳд қилиб қўювдим,

олдинда ҳали яна икки кун бор, деб ўйлагандим. Энди, бари бир, аҳдимдан қайтмайман.

Сўнги жумлани унга эмас, ўзига айтди, ўзига ўзи бош ирғаб сўзини тасдиқлади. Кейин тўхтаб сўради:

— Мен-ку пийма кийиб олганман, сиз этикда совкотмаяпсизми?

— Ҳечкиси йўқ, мен устма-уст иккита жун пайпок кийиб олганман. Кун ҳам унчалик совуқ эмас.

— Пайтава ўрамайсизми?

— Йўқ, шу пайтгача пайтава ўрашни ўрганмабман.

— Менинг эрим ҳам пайпок киярди, бериладиган пайтава латта-путтага ишлатиш учун бувимга топшириларди. Камар эса урушдан олдин олинганди, мана, кўриб турганингиздек, яраб колди.

Балки Ника эри ҳикида суриштиришини кутгандир-у, аммо Лопатин оғиз очмади, ҳамон аёлнинг қўлидан тутган ҳолда индамай кетаверди.

— Камарнинг эгаси соғ-саломат, армияда хизмат қилиб юрибди, лекин ҳозирча жанг қилмаяпти, ҳозирча, Узоқ Шарқда, — деди у бир неча кадам босиб. — Бу ердан, Ўрта Осиё округидан, менинг тушунишимча, истехкомлар қуриш учун у ёкка қирқинчи йилларнинг бошларида жўнаб кетганди — ўзи ҳарбий инженер-да! Борган жойига кўникиб қолгач, оиласини чакиртириб олиши мўлжалланган эди. Кейин эса чакиртирмади, менинг эркимни ўз қўлимга тутқазди. Мен ҳам ўз навбатида уни ўз ҳолига ташлаб қўйдим. Ўшандан бери биз бу ерда ўз ҳолимизча, у эса ўша ёкда ўз ҳолича яшаяпмиз.

— Уйландими?

— Ахийри уйланди. Партбюрога ариза йўллаш ўрнига, унга тўрт томонинг қибла, мазмунида хат ёзганимдан кейин уйланди... Уруш бир оз бўлса-да, кўнгилдан чиқариб юборди, лекин ўшанда росаям жаҳли чиққанди. Алдам-қалдамни ёқтирмайман. Турли маънода: «Мени кутгил!» дейиларкан-у, лекин бунақаси ҳам бўларкан. Сиз, менимча ҳақгўй одам бўлсангиз керак-а?

— Менимча ҳам шундай, — деди Лопатин. — Асосан шундай.

— Шундай экан, менга тушунтириб беринг-чи: сизларда, фронтда бир қўл билан уйга хат ёзиб, иккинчиси билан... Лекин сиз бошқача ўйламанг, бу ерда, бизда ниҳоятда соғинган, кўп азоб-уқубат тортган, ёлғизлик-

да ҳатто ақлдан озиш даражасига етган аёллар кўпинча фронтдагилар тўғрисида ёлғон-яшиқ гаплар тарқатишини мен яхши биламан... У ерда бунақалар кўп, шундай эмасми?

— Йўқ, — деди Лопатин.

— Бўлмаса, қандай?

— Масалан, мен бунақасига деярли дуч келганим йўқ. Олдиндан айтиб қўймоқчиман, балки, отишмалар тўхтаган пайтда ёки орқа томонларда бунақалар кўп, ҳаддан ташқари кўп бўлиши мумкин, буни билмадим. Лекин жанг пайтида бу билан ким ҳам шуғулланарди. Бу билан кимнинг иши бўларди? Албатта, учраб туради, бироқ олдинги маррада ва унга яқин жойда бундай бахтга эришганларни кам, жуда кам учратганман.

— Сиз, бари бир, буни бахт деб ҳисоблайсизми?

— Бари бир, бахт деб биламан. Истакларнинг муштараклиги, агар бу иккиёқламали бўлса, бари бир, бу бахтнинг бир улуши ҳисобланади.

— Ўзингиз урушнинг бир ярим йили давомида бахтнинг бу улушига дуч келдингизми?

— Фронтда — ҳечам. Ҳеч қачон ва ҳечам. Фронтда сиз ўйлагандагидек, бу ерда сизнинг азоб-уқубат тортган аёлларингиз ўйлаганидек эмас.

— Улар меники эмас, сизники! Уларнинг ақлдан озмасликлари учун биз бу ерда туриб эмас, балки сизлар у ёқда туриб ўйлашларинг керак. Бир йилда бир ҳафтача уларнинг олдига келиб кетиладиган аллақана қанги отпускаи ўйлаб топиш керакмиди! Э, худойимей, бунақа гапларни эшитавериб, ўзининг эрини қаро ерга тикиб қарғайдиган ва қалбида эса унинг гапирилаётган ўшанақаларга ўхшамаслигини орзу қиладиган бебахт аёллар билан гоҳида суҳбатлашиб қолсам, юрагим ачишиб кетади! Унга ҳам тасалли бераман, ҳам юпатаман. Ўзим эса ўзимники ҳақида ўйлайман: ҳали ҳеч қандай уруш бўлмаган-у, у ерда, Ўзоқ Шарқда ёлғиз ўзи, менсиз атиги ярим йил яшаганини ўйлаб кетаман. Бошқаларга тасалли бераётганимда мен, балки, алдаётгандирман? Шу боисдан ҳам сиздан ўзим учун эмас, балки бошқалар учун суриштиряпман. Мен учун бу воқеаларнинг ҳаммаси, бахтимга, урушдан олдин худди кино лентасидек тез ўтиб кетган. Ҳаммаси тугаган. Кўпинча мен: худога шукр, буларнинг ҳаммаси уруш пайтида эмас, балки ундан олдин юз берди, акс ҳолда алам қиларди, деб ўйлаб қўяман! Менга айтиб

берганингиз учун хурсандман. Бировларга таскин бераётганимда унчалик алдамаганлигимдан хурсандман. Фронт ҳақида ғийбат қилишаётганда, қабих сўзларни тилга олишаётганда, гапимга ишонинг, буларнинг ҳаммаси тил учида айтилган бўлади! Аслида эса — шунчалик ишонч, умид ва муҳаббат борки...

— Аввалига гапимиз ковушмади, шу боисдан бемаъни чикди, — деди Лопатин.

— Албатта, бемаъни-да. Мендан эрим ҳақида суриштирасиз, деб ўйласам, сиз бунни сўрамадингиз. Ўзим гапириб беришимга тўғри келди. Айтиб бўлиб ўзимни ноқулай сездим, ўзимни қўйгани жой тополмадим. Шу ўйсинда умумий мавзуга ўтиб кетибман. Худога шукр, ундан бир амаллаб чиқиб олдик! Мен ўтган куни айтганларингизнинг ҳаммасини эшитиб ва албатта сизга разм солиб ёнингизда ўтирдим. Аввалига, у ерда, Ксенияникида ўтириб аччиғланишингиз лозимдек туюлганди. Гапимга ишонинг, аслини олганда сизнинг ҳолатингиз яхши эмасди.

— Ҳа, шундай эди.

— Сиз уникига борганингизга пушаймон бўлишингиз лозим эди. Сиз бўлсангиз пинагингизни ҳам бузмадингиз. Нима, ундан бутунлай кўнглингиз қолганми?

— Шунақага ўхшайди.

— Бунга қачон икром бўлдингиз?

— Ўтган куни тушуниб қолдим. Жаҳлим чикмади, ҳақ гапни айтдингиз. Жаҳлим чикмаганининг яна бир сабаби шунда эдики, менга Зинаида Антоновна билан суҳбатлашиш мароқли бўлди. Мен учун бу кутилмаган тортик бўлди. Яна сиз ёнимда гапларимга қулоқ солиб ўтирдингиз.

— Биқинингизга тикилиб ўтирдим, — деб қулди у. — Эътиборингизни ўзимга қаратишга ҳарчанд уринсам ҳам бунинг улдасидан чиқолмадим. Бутун диққатингиз биргина Зинаида Антоновнага қаратилди, бошқа ҳеч кимга эмас. Агар билишни истасангиз, ўзим ҳам фақат шу аёлни деб ўшокқа бораман. У доим маъноли гап-ради, унинг суҳбатини тинглаш ҳаммавақт мароқли. Доно аёлларни яхши кўраман.

— Мен ҳам.

— Ҳали уникига ўн беш минутга кириб чиқишимни ўйлаб, ич-ичимдан қувоняпман. Мен унга янги ясама, эски қўйлагига жудаям чиройли ёқа ўйлаб топдим, фақат устидан тикиб қўйса бўлди, — уни сумкамда

олиб кетяпман — ёқани тикиб бўлганимча у менга ўн беш минут мобайнида жуда кўп маънили нарсаларни гапириб беришини олдиндан биламан. Гоҳида, ҳатто ёзиб олгинг келади — у шунақанги гапларни айтадики! Хеч ким ёзиб олмаётгани гуноҳ!

— Сиз унга ўйлаб топган янги ёқа ўз моҳияти билан жиддий бирор нимага арзийдими? — сўради кулиб Лопатин.

— Албатта! У мени кутиб ўтирибди. Ўтган кунининг қанчалик яхши кийинганини наҳотки сезмаган бўлсангиз? Бор-йўғи икки-учта буюми бор-у, лекин ҳаммаси яхши, дид билан тикилган.

— Нимагадир сезмаган эканман, — деди Лопатин. — Ҳатто бу ҳақда ўйлаб ҳам кўрмабман.

— Нуқул шунақа бўлади, — кулди у. — Ақлли аёлни кўрганингда, унинг нима кийганига аҳамият бермайсан. Мен қанақа кийимда эдим, сездингизми?

— Ўтган кунини сезувдим. Поезддагини эса ҳечам эслолмайман.

— Поездда совук эди, — деди у. — Мен бутунлай бошқа нарса ҳақида ўйлаб кетувдим. Гоҳида эгнингга нима кийганинг ҳақида ўйлаб қоласан, гоҳида хаёлингга ҳам келмайди. Балки, шу ҳақда ўйлаётганингда, бошқалар ҳам кўпроқ сезишади. Ўзинг ўйламаган пайтингда эса унчалик аҳамият беришмайди... Кейинги кунларда ниҳоятда толиқдим. Театрда ҳам, уйда ҳам ишлар кўпайиб кетди. Хеч нарсага қарамай, отамникига бориб келдим, Янги йилга эса кўп нарсалар ваъда қилгандим. Шу сабабли кейинги пайтларда тун бўйи баҳялашга ва қайта бичишга тўғри келди... Уруш ўз йўлига-ю, лекин биз чеварлар тили билан айтганда, Янги йилга фақат бошқатдан тикиб кийинадиганларгина эмас, балки янги тикиб кийинадиган хонимлар, бари бир, бўлади. Албатта, бошқатдан тикадиганлари кўпроқ. Жудаям чарчадим, бунинг устига устак сиз лаънати режиссёрингиз билан ҳечам кўрина қолмадингиз.

У Лопатиннинг қўлини охиста қисиб, бир лаҳза кулиб қўйди.

— Балки, трамвайга ўтирармиз? — сўради Лопатин.

— Чарчаганим учун айтяпсизми?

— Ҳа.

— Юраверинг. Юрганимда ҳечам чарчамайман.

Агар эртарок кўчага чиққанимизда, бир ярим эмас, балки уч соат сиз билан сайр қилган бўлардик. Менга айтинг-чи, мана, сиз бу галги Янги йилни Тошкентда кутиб оляпсиз, ўтган Янги йил окшомида каерда эдингиз?

— Фронтда.

— Қани, айтинг-чи, нималар бўлганди?

— Хеч нима бўлмаганди, — деди Лопатин. — Ўтган Янги йилни уйқуда ўтказгандим.

— Қанақасига уйқуда бўларкан?

— Бўларкан-да. Бизникиларнинг Керчга десант тушириши ҳақида ёзишга улгуриш мақсадида ўттиз биринчида Москвадан учдим-у, лекин манзилга етиб боролмадим, мажбуран дала аэродромига қўнишга тўғри келди. Қўнаётганда бир оз шикастланди ҳам. Самолётда совкотдим, қўнаётганда эса роса эсхонам чикди. Ерга қўнган пайтимда, одатдагидек, меҳрибон одамларга дуч келдик. Улар қорнимизни тўйғизишди, меҳр-шафқат кўрсатишди ва Янги йил кириб келиши олдидан уйғотишни ваъда қилиб ухлатишди. Кейин нима бўлганини: туртиб уйғотишолмадими — тунда ухламагандим — ёки унутиб қўйишдими. билмайман-у, лекин қирқ иккинчи йилнинг дастлабки тонгида уйғондим. Албатта, бунинг қизик жойи йўқ, лекин ўшанда мен роса мириқиб ухлагандим.

— Қизик ҳикояларни мен ёқтирмайман, — деди Нина Николаевна. — Жудаям қизик воқеаларни гапириб беришаётганда, менга ҳаммавакт ёлғон-яшиқ гапларни қўшаётгандек туюлаверади, сиз бўлсангиз, ҳаммасини рост айтдингиз, буни сезиб турибман. Бўлмаса, Янги йилда ухлаб қолганини ким ҳам тан оларди?

— Одамлар нималарни ўйлаб топишмайди, дейсиз, — деди Лопатин. — Гоҳида ўзларига ўзлари шунақанги тўхмат қилишадики, кейин нима қилишни ҳам билмай қолишади. Фотомухбирлардан бири қишда озод қилинган қишлоққа немислар қатл этган уч партизанни осилган жойидан эндигина тушираётган пайтда кириб боргани ва суратга олиш учун ўша мурдаларни бир неча минут қайта осиб қўйишга мажбур қилганини маст пайтида мақтаниб, ўзининг серфаросатлигини кўрсатмоқчи бўлган. Инсон қадр-қимматини шу йўсинда таҳқирлагани учун трибуналга берилишига сал қолди. Яхшиямки, ўшанда мен у билан бирга эдим

ва бундай қилмаганини, ҳечам бунақа иш бўлмаганини билардим.

— Бари бир чўчка экан, — деди у тўсатдан тўхтаб.

— Албатта, чўчка, — деди Лопатин. — Маст ҳолида ўзига тўхмат қилган-у, лекин калласининг аллақаерида шу фикр бари бир бўлган. Агар бўлмаганида, бунақа гап оғзидан чиқмаган бўларди. Мана шу алдамчилиги учун башарасига тушириб, ўшандан бери у билан ҳеч қаёққа бормаяпман.

Ника унинг чехрасига бўшашибгина қараб қўйди. Балки, шу пайтгача башарага туширишга уни кодир эмас, деб ҳисоблаган бўлса керак. Бу хато фикр билан у ҳаётида биринчи марта тўкнашаётгани йўқ.

— Дордан тушириб олинган ўша одамларни аслида нима қилишди?

— Аслини олганда, улар қорда қандай ётган бўлса шу ҳолатда суратга олишган-да, кейин биродарлик қабристонига кўмишган. Буни биз кўролмадик, илгарилаб кетгандик.

— Бояги учови эркакмиди? — гўё бунга тегиб кетишидан ҳайиқиб секин савол берди.

— Учовиям эркак эди. Сиртмоқдан олинган аёлни ҳам кўрганман, лекин бошқа жойда. Буни умуман кечириш мумкин эмас, ҳечам! Бу умрбод интиқомсиз қолади.

— Нега интиқомсиз қолар экан? — сўради у тушунмай.

— Қандай қилиб интиқом олинар экан? Нима энди, биз Германияга кириб бориб, у ерда аёлларни дорга осишимиз керакми?

— Буни тушунаман, — деди у бироз жим қолганча. — Лекин барибир уруш ҳақида ҳатто бу ерда билиб олмаганингда ҳам, уларнинг қилмишларини эшитганингдан кейин ҳаммасидан ҳам интиқом олиб бўлмаслигини ўйлашинг ўта ғалати бўларкан. Бу нарса шу пайтгача ҳечам ҳаёлимга келмаганди.

— Мен эса, аксинча, бу ҳақда кўп ўйлайман, — деди Лопатин. — Айниқса, йўлда Янги йилни кутолмай ухлаб қолганим ҳақида сизга айтиб берган сафаримдан кейин, Керчда бўлиб, шаҳар ташқарисидаги зовурни кўрдим ўшанда. Бу, аслини олганда, зовур эмасди. Яъни зовур бўлса ҳам танкка қарши зовур эди. Немислар эса шу ерда бир неча минг одамни отиб, тупроқ билан юзагина кўмиб қўйишибди, айрим жойларга

хатто тупрок ҳам тортишмабди. Ўша ерда туриб мен бу қанчалик даҳшат бўлса ҳам, интиқом олишни талаб этса ҳам, лекин бунинг учун ҳеч қачон тўла ҳолда қасос ололмаслигимиз ва қасос олмаслигимиз бизнинг онгимизда ўрнашиб қолганини, ўзимиз булардан устун эканимизни ўйладим. Ўз кучингдан сен ҳеч қачон улар ишлатгандек фойдаланмаслигингни ҳам биласан. Мен ғалаба ҳақида эмас, балки интиқом хусусида гапир-япман. Ҳамма гап шунда!

— Отамни кўргани бориб, ёнида ўтирганимда, у фронт ҳақида менга ҳеч нимани гапириб бермасди. Палаталарни айланиб юрганимда эса бошқалар — отам каби ўрнидан туролмайдиган оғир ярадорлар бир-бирлари билан уруш хусусидаги гапларини эшитардим-у, лекин отам бир оғиз гапирмасди! Унинг ҳозирги хотини Зоядан — у ерда мен уни Зоя, у бўлса мени Ника деб чакирадиган бўлди — нега дадам уруш ҳақида ҳеч нима демайди, балки эслаш унга оғирлик қилса керак, деб сўрагандим, «У ахир ҳеч нимани билмайди! Ахир у урушда ҳаммаси бўлиб ярим соатгина бўлган-да! Эрталаб улар окопларни эгаллашган, бир неча соатдан кейин эса немислар отишмани бошлаган-у, у дарров яраланган. У ҳеч нарсани билмайди, ҳеч нарса айтолмайди...» деди Зоя. Қолган бутун умри тузалишига умид қилинмайдиган майиб отам ҳатто урушни ҳам кўрмагани мен учун аллақандай бир даҳшат эди, буни эшитганимда йиғлаб юбордим. Умуман, бунинг нима фарқи бор, бари бир... Кўпчилик шундай бўлса керак, — деди у бироз сукут саклаб.

— Албатта, кўпчилик шунақа бўлади. Агар мудофаага тушиб қолиб, бир жойда ўтирса, ҳатто олдинги маррада ҳам бунакаси тез бўлмайди. Бугун биттасини ярадор қилишади, эртасига бошқасини, индинига — учинчисини... Агар фронтда бўлмаган янги қисмни дарров ҳужумга ташласа, албатта, урушнинг бир неча соати давомида ва ҳатто унинг дастлабки соатидан кейин кўпчилик госпиталга маҳкум этилади; уларни чаппа йўналиш — орқа томонга олиб қўйишади... Балки ўтган кун чилвирни тортиб тўп отган анави артистка хусусида айтган гапларим сизга ҳаддан ташқари заҳарханда туюлгандир...

— Йўқ, менга ундай туюлмади. Мен индамадим-у, лекин ич-ичимдан сизни қўллаб ўтирдим.

— Завқланиш, ҳузур қилиш, шайдо бўлиш — бу-

лар урушга хос сўзлар эмас, урушга доир сўзларни адаштиришни ёқтирмайман, — деди Лопатин. — «Сенга етиб бориш анча мураккаб, ўлимга эса тўрт кадам холос». Мана булар уруш ҳақидаги ҳақиқий сўзлардир, шу қўшиқ билан урушга кирилади, шу қўшиқ билан урушдан чиқилади. Шуниси ҳам борки, радионинг ёрдамисиз айтиларди. Аллақайси доно радио орқали эшиттиришдан ҳайиқибди: у ёқда, фронтда, солдат ўлимга тўрт кадам қолганини эшитиб кўрқиб кетмасин эмиш!...

— Василий Николаевич, — у яна тўхтади, шунда Лопатин яна бирор муҳим нарсани суриштиришини билди, чунки бундан олдин ҳам муҳим бир нарсани сўрамоқчи бўлганида икки марта тўхтаб қолганди.

— Нима дейсиз?

— Бугун анави Зоядан телеграмма олдим. Отамни уйига олиб кетибди, «Янги йилни уйда биргаликда ўтказамиз», деб ёзибди.

— Демак, ахийри кўндирибди-да, — деди Лопатин.

— Демак, кўндирибди. Эрталабдан бери мен шу телеграмма ҳақида ўйлаяпман. У «биргаликда» деб ёзибди, мен бўлсам қолган бутун умри мобайнида мана шундай — қўлсиз, оёқсиз ва ҳаракатсиз яшашни хоҳламаслигини унинг ўз оғзидан эшитганман. Ёлғиз ўзим уни кўргани борганимда, отам менга: «Уни ўзимдан ҳоли қилишни қанчалик исташимни билганингда эди», — деди. У бу гапни госпиталда қолиш учун айтгани йўқ, афтидан, Зоя уни уйига олиб кетишини ўзи ҳам билса керак. У ўлим ҳақида гапирди, уни ўзидан ҳоли этишни, яъни ўлмоқликни хоҳиш қилаётганини айтди. Сизнингча, қандай, энг яқин кишингга ўлим тилаш мумкинми?

— Агар ўзингиз ҳақингизда сўраётган бўлсангиз — билмайман, — деди Лопатин. — Агар менинг фикримни билмоқчи бўлсангиз — агар бу кишининг ўзи ўлимни истаётганига, бошқа чораси йўқлигига ишонч ҳосил қилганимда унга ачинган бўлардим. Одам яшашни хоҳлаяптими ёки хоҳламаяптими, бунга тушуниш қийин; балки бу унга шундай туюлаётгандир, балки у бугун бир гапни айтиб, эртасига бошқача фикр юритаётган бўлиши мумкин. Биз одамларга улар яшашни хоҳламай, ўлимни афзал кўриш ҳуқуқидан одатга кўра маҳрум этамиз. Одам яшашни истайдими ё истамайдими, биз, бари бир, унинг яшашни учун қўлимиздан келган

хамма ишни қиламиз. Гоҳида ҳаёлимизга: бу ҳаётда учрайдиган барча воқеалар учун қоидамикан, деган фикр келиб қолса ҳам, бу шундай бўлиши лозимлигини ўйлашга одатланиб қолганмиз. Фронтда мен оғир яраланиб азоб чекаётган, бари бир энди яшаймаслигига ақли етиб, укубатдан қутилиш мақсадида ўртокларидан, қўпол қилиб айтганда, ўзини ўлдиришни, чиройлироқ айтганда — ҳаёти билан видолашишга ёрдам беришни илтимос қилган одамлар ҳақидаги кўпчилиги ҳақиқатга яқин гапларни тез-тез эшитиб тургандим. Ўзим ҳам бир кун шунақанги илтимосни ўз қулоғим билан эшитдим. Гапнинг индаллоси шундан иборатки, бунақа қилинадими, қилинмайдими, лекин одамни бир соат ёки бир кун ортиқча азоб чекишидан қутқариш хусусидаги бунақанги илтимослар у ерда, фронтда ҳеч кимни ҳайратга солмасди. Ҳўш, агар одам ярим кун эмас, балки ярим йил ёки бир неча йил азоб-укубатда бўлсачи? Унинг истагини бажо келтиришни ҳақсизлик ёки шафқатсизлик деб ҳисобламайман. Бундан ташқари, мени кечиринг, гап отангиз ҳақида боряпти, агар унинг ўзини бу аёлдан холи этиш ҳақидаги сўзларини ўйлаб кўрсак, бу сўзлар кенг маънода айтилганини ҳис қиламиз: бунда нафақат унга бўлган муҳаббат, балки дадангизга ўзини бахшида этишга жазм қилганига қарамай, бу аёлда бир пайтнинг ўзида унинг узок яшашини ҳам исташи, ҳам истамаслиги ҳақидаги фикр бўлган. Ўзининг бу аҳволида у бу ҳақда ўйламаслиги мумкин эмасди.

— У ердан қайтаётганимда бизда ҳам, Тошкентга яқин жойда шунақа госпитал борлигини унга айтдим. Дадамни шу ерга олиб келсак-чи? Балки ундан ташқари, онам эмас, балки ҳеч бўлмаганда мен навбатчиликка борсам унга енгил бўлармиди? Бунга жавобан у жаҳл билан силтаб ташлади. Мен уни қойимайман, у ҳақ. «Тўрт мучали соғ, ўзи саломат пайтида уни сизлар билан баҳам кўрмадим. Энди эса, қўлсиз, оёқсиз қолганида бўлашиб ўтираманми! Нима, мен ж...манми? — Ўзини у шундай деди. — Уни сизлардан мен тартиб олдимми, энди унинг мусибатини ўзим тартаман!» Бари бир уни уйига олиб кетибди. Яшашни истамаслиги ҳақида дадам менга айтган гапларини эсласам, унинг истаги ижобат бўлишини хоҳлайман.

У шу вақтгача қандай тўхтаган бўлса, шундайлиги-

ча кимир этмай тураверди. Кейин эса, бирдан эсига келиб, Лопатинга кўлини чўзди.

— Қани, кетдик, индинга поездингиз соат нечада жўнайди?

— Ўн биру бешда.

— Нечанчи вагон?

— Хозир карайман.

У почапўстин тугмасини ечиб, гимнастёркаси чўнтагидан билетни олди-да, кафти билан шамолдан тўсиб гугурт ёқиб каради.

— Еттинчи.

— Агар ўшангача кўришолмасак, сизни кузатгани чикаман.

— Миннатдорман, — деди Лопатин ўзини шу пайтгача фронтга ҳеч қачон аёллар кузатиб қўймаганини ўйлаб.

Урушнинг бошларида, ҳали Ксения эвакуация қилинмасдан аввал у икки марта фронтга жўнаганди-ю, лекин ҳар сафар кузатув бўлмаганди. Биринчи марта-сида хотинини вокзалга олакетмай, қизини овутишни буюргани сабабли Ксения ниҳоятда хафа бўлган эди. Кейинчалик эса у бунинг аксини, яъни қизини деб қолганини айтганди. Иккинчи мартасида эса у эри билан жанжаллашиб қолгани учун кузатиб қўймади — кимдир унга Лопатин яна бир кун Москвада қолиши мумкин экану, лекин қолмаганини айтганди. Ҳеч қанақанги бошқа аёллар ҳам уни ҳеч қачон кузатиб қўйишмаган. Бу, агар у вокзалга келса, кузатувчи биринчи аёл бўлади.

Аллақандай уйнинг ёнида аёл тўсатдан тўхтаб қолди.

— Василий Николаевич, жудаям юзсиз бўлиб кетдим-да: сизни роппа-роса беш минутга ёлғиз қолдирмоқчиман... Мана бу уйга қўйлакни обкириб беришим керак. Ҳеч нимани ўлчамайман, фақат бераман-у, қайтаман! Мени бироз кутиб, депсиниб турасиз-да?

— Майли, — деди у.

Аёл кўча эшикни тақиллатди-да, очилиши билан эшик ортида кўздан ғойиб бўлди.

Лопатин почапўстин чўнтагига қўлларини тиқиб олган ҳолда у кириб кетган эшик олдида у ёкдан бу ёкка юриб ўйларди. Нималар бўляпти ўзи? Буларнинг ҳаммаси нимани билдиради? Унинг студияга боришини, қўлтиклашиб эмас, балки қўл ушлашиб шаҳар бўйлаб мана бу сайр килишни қандай тушуниш керак? Бугун, Янги йил оқшомида иштирок этолмаслигини дарров айтиб қўйгани ва поездга кузатиб қўйишга узр сўраганини-чи? Ва энг асосийси, кеча ҳам, бугун ҳам у билан учрашишни канчалик хоҳлагани ҳақидаги сўзларини-чи? Шу йўсинда айтилган сўзлар икки хил: ё чин ҳақиқат, ё ўзини ўзи алдаш, уйдирма бўлиши мумкин — аёллар мавҳум нарсаларни ўйлаб топишга уста бўлишади. Лекин у ўзини ўзи алдашга мойил одамга ўхшамайди. Ўзини эмас, балки уни алдашнинг унга нима ҳожати бор? Нима сабабдан? Нимагадир ишониш қийин бўлса ҳам, буларнинг ҳаммаси рост эканига, кеча ҳам, бугун ҳам уни кўрмоқ истагида бўлганига ишонишдан ўзга чора қолмади.

У эса ўзини алдолмасди! Аёл кўздан ғойиб бўлган уй олдида ҳозир депсиниб турган, эғнида почапўстин, бошида қалпоқ ва оёғида иккита жун пайпоқ устидан этик кийган, у ёкдан бу ёкка юриб турган кўзойнакли киши мана шу аёлни севиб қолган. Улар Тошкент кўчалари бўйлаб бу ерга етиб келгунча шундок бўлди ёки аввалдан севган. Лекин айти шу сабабли, у ҳам кеча ва бугун Лопатинни кўриш истагида бўлганига ишониш қийин эди: ҳаддан ташқари кутилмаган воқеа! Аёл шунчаки уни кўрмоқчи бўлган, чунки у билан бирга бўлиш аёлга завқ бағишлаган. Ўзига нисбатан унда кизиқиш борлигини Лопатин ўтган куни сезганди, кизиқиш ҳам бир одамни иккинчисига яқинлаштиришга қодир ҳис-туйғу ҳисобланади!

У қўлларини чўнтакка тиқиб юрар ва иложи борида ўзини ўзидан, йўқ, бу шунчаки кизиқиш эмас, шунчаки фронтдан келган одамга бўлган кизиқиш эмаслигига ишониш истагидан ҳимоя қилмоқчи бўларди.

«Нега у Вячеславникида Янги йилни кутиб олиш учун келишни истамаяпти? Бунинг сабаби, бир ўзи келолмаслигидан огоҳ эканимни у билади ва менинг ҳузуримда ўша одам билан бирга бўлмоқчи эмасми-кан? Усиз ёлғиз ўзи ҳам келолмасмикан?»

Буларнинг ҳаммаси ўзинг ўйлаб топган изох. Ахир, Никанинг ўзи ҳеч нимани тушунтириб бермайди-ку! «Келмайман», деди вассалом.

У Никанинг характерида турмушнинг аллақайси сўқмоғида орттирилган ўзини эркакларга хос журъат каби эркакча бир нима борлигини ўйлади. Қўпинча анчайин бахтсиз аёллар заруратдан, ўзини ҳимоя этиш туйғусидан келиб чиқиб журъатлиликни ўзларида тарбиялайдилар.

Отаси Ника ўн тўрт ёшга тўлганида онасини ташлаб кетганини гапириб бергани Лопатиннинг ёдига тушди. Ўн тўрт ёш! Болалар тушунишни рад этадиган, ҳаммаси ўз ҳолича ҳақ бўладиган ва кимлар биландир кимларга қарши турадиган вақт! Ника ўша ёшда шундай бўлган. Энди эса шахсан ўзининг қизинг шундай бўляпти. Шундай ёки деярли шундай.

У ҳозир агар Ника йигирма тўққиз ёшда бўлса, афтидан эллик беш ёки шунга яқин ёшга бориб қолган унинг отаси ҳам, ҳаммаси бўлиб унинг отасидан атиги ўн ёш кичик ўзини ҳам ўйлади.

Ҳа, бу ҳақда ўйлаб кўрса арзийди, жудаям арзийди! У, балки бунга ўйлаб кўрарди-ю, бироқ Ника эшикни тарақлатиб ёпиб зинадан тушди-да, дарров унинг қўлидан ушлаб олди.

— Кетдик! Бари бир икки минутча ушланиб қолдим, сездингизми?

— Сезганим йўқ, — деди у. — У ёқдан бу ёққа юриб ўй ўйладим.

— Кимни ўйладингиз, меними?

— Ҳа, сизни! Мендан ўн етти ёш кичик эканингизни ўйладим.

— Тўғри ҳисоблабсиз! Мен ҳам сизни кеча эслаб, мендан ўн етти ёш катта эканингизни ҳисоблаб чикдим. Ҳўш, нима бўпти?

— Нима бўларди — сиз эшикни қарсиллатиб юғуриб чикдингиз ва биз яна сизнинг Тошкентингиз бўйлаб кетяпмиз. Айтгандек, у балки сизники эмасдир?

— Йўқ, худди меники. Ота-онам бу ерга мен икки ёшлигимда кўчиб келишган. Ўшандан бери шу ерда яшаётган эканман, демак меники! Шу боисдан кейин келганларга қараганда бизга бу ерда яшаш енгилроқ. Ўзимизнинг квартирамизда, ҳатто шахсий уйимизда яшаймиз. Аниқроғи, уйнинг ярмисида. Отам қурган уйнинг ярмисини мен институтда ўқиётганимда онам

сотиб юборган. Биласизми, кеча мен нима иш билан шуғулландим? — Бундан олдин бир неча марта бўлганидек яна тўхтаб сўради у. — Мен кеча кечкурун театримизда, қизил бурчакда газета тахламасини варақлаб, Сталинграддан ёзганларингизнинг ҳаммасини ўқиб чикдим. Остига «Ғарбий фронт» деб ёзиб қўйилган энг кейинги яна битта очеркингизни ҳам ўқидим. Лекин унчалик яхши эмас, менга унча ёкмади...

— Ўзимга ҳам.

— Сизнинг Сталинграддан ёзган ҳамма очеркларингизни кетма-кет ўқиб чиқиб, айрим нарсаларни суриштириш учун ҳатто сизникига келмоқчи ҳам бўлдим.

— Хўш, нега келақолмадингиз? — деди Лопатин. — Кеча студиядан тўққиз яримда қайтдим. Вячеслав Викторович йўқ экан, ёлғиз ўзим шахмат ўйнаб ўтирдим. Агар келганингизда қойил бўларди!

— Нима, сизникига келиш менга осон деб ўйлаисизми? Мен учун осон эмас.

— Ҳазиллашдим, — деди Лопатин.

— Мен жиддий айтяпман. Кеча сизга берадиган саволларим жуда кўп эди, мана энди ҳаёлимдан кўтарилибди. Менга айтинг-чи, у ерда, Сталинградда, ҳаммасидан кўра қачон даҳшатли бўлганди?

— Биринчи марта дарёдан ўтаётганда.

— Нега? У ерда нима бўлишини ҳали билмаслигингиз учунми?

— Ҳа, қисман шунинг учун ҳам. Мен умуман сувни ёқтирмайман. У ер эмаски, ётиб олсанг. Октябрь ойининг охирларида, дарёдан икки марта ўтганимда, иккаласидан ҳам роса кўрқдим. Немислар айни ўша кунлари бошқалардан ажратиб қўйган дивизияга тушиб қолгандим. Бу ерда бекор ўтириш мумкин-у, аммо Москвага ҳеч нимани узатиб бўлмасди — фақат радио орқали алоқа қилинарди. Ўнг қирғокдан чап қирғоққа — фронт штабига ўтиб алоқа узелидан материални жўнатишга ва яна Сталинградга, энди бу дивизияга эмас, балки армия команда пункти ва унинг алоқаси бўлган бошқа участкага қайтишга тўғри келди. Очеркни ёзиб редакцияга узатган икки кунимни фронт штабида ўтказдим-у, эндиликда Волга орқали қайтгим келмади. Ўзимни мажбур қилишга тўғри келди...

— Бирорта очеркингизда нега булар ҳақида ёзмадингиз?

— Нега ёзмас эканман? Ёздим — ўзимни тутиб ту-

ролмадим! — деди жилмайиб Лопатин. — Аммо редактор ўша жойини киркиб олибди. Ўшанда оғир дамлар эди, Волга сатхини муз коплайдиган пайтлар яқинлашиб қолганди. Редактор ҳам дарёдан кечиби ўтишдаги қийинчиликларимиз ҳақида батафсил баён этишни истамасди. Кейинчалик, Москвага қайтиб келганимдан сўнг у менга терилган ва қизил қалам билан устига чизик тортилган бир устун материал бериб: «Мана буни олиб қўй, шахсий кечинмаларингни бўлажак асарларинг учун қолдиргандим», — деди.

— Мен бўлганимда фақат кечувнинг ўзида эмас — айниқса, мен сувдан қўркмайман — балки умуман хавф-хатарни ҳечам унутмаган бўлардим.

— Шундок бўлиши ҳам керак-да. Мен ҳам қаерда бўлмайин: Сталинградда ҳам, Сталинградда бўлмаган пайтимда ҳам хавф-хатар орқамдан келаётгандек бўлаверади-ю, ундан ҳайиқиб тураман.

— Нега орқангиздан?

— Негалигини билмайман. Балки, бошқаларда бошқачадир, лекин менга шунақа туюлаверади! Хавф-хатар олдимдан эмас, балки ортимдан келаётгандек ҳис қиламан. Агар олдимдан бўлганда ҳалакит берган бўлармиди?!

— Нима, жиддий гапиряписизми ёки ҳазиллашяписизми? — сўради у. — Мендан эҳтиёт бўлинг. Бунақа гапларга мен чиппа-чин ишониб қоламан.

— Ҳечам ҳазиллашаётганим йўқ, — деди Лопатин. — Доимий ваҳима, аниқроғи хавф-хатар туйғуси гарданимда туради. Қўққисдан бўладиган ваҳима — бу ўринда айнан ваҳиманинг ўзи, туйғу эмас — чинакам хавф-хатар дақиқаларида тўсатдан тўшим остида пайдо бўлиб қолади. Гўё уч кечаю уч кундуз оч қолгандек беҳол сезасан ўзингни. Ҳаммавакт шундай бўлган, фақат урушда эмас.

— Ундай бўлса, Сталинградда ҳалок бўлган анави аёл, алоқачи ҳақида қандай ёздингиз — мен очеркни бошдан охиригача ўқиб чиқдим, унда аёлнинг ваҳимага тушгани, нимадандир қўрққани хусусида бир оғиз ҳам ёзилмаган. Бунинг сабаби нимада?

— Сабаби осон. Чунки, уруш ҳақида ёзаётганимда «ваҳима», «қўрқув» сўзларини ҳуда-беҳуда ишлатавермаслик керак. Уни ўрнида ишлатмай кўринг — қанчалик аламли ва ҳатто шармандали чиқади. Менинг ўз принципим бор ва унга амал қиламан. Агар ниманидир

амалга оширгани ҳақида мен қалам тебратаётган одамнинг ўзи бошидан ўтказган ваҳима ҳиқида гапириб берса, у нималарни ҳис этганини ўзига сўз бериб ёзишга ҳаққим бор. Бироқ агар унинг ўзи қанчалик даҳшатга тушгани ҳақида бир оғиз ҳам гапирмаса, мен ҳечам суриштириб ўтирмайман, унинг қўрққан-қўрмаганлигини ўйлаб ҳам қўрмайман. Одам ўзи бошидан кечирган даҳшат ҳақида ўзи гапириб бериши мумкин, бошқа одамнинг эса ҳаққи йўқ. Бу ниҳоят даражада нозик масала. Мана, ҳозир сизга гарданимда ёки тушим остида қўрқув ҳиссиёти пайдо бўлишини гапиряпман, лекин буни ўзим ҳақимда ўзим айтяпман, шундай бўлгач, буни айтиш ёки айтмасликка фақат менинг ҳаққим бор! Аммо мен, масалан, кимнингдир мен ҳақимда у ерда, Сталинградда ўз очеркларимни қўрқувдан титраб ёзганимни қаламга олмаслигини истаган бўлардим. Сиз «Мен ҳадиксираб тургандим» деган сўз билан «У қўрқиб кетди» деган сўзнинг фарқини тушуняпсизми? Ўзига ўзи баҳо бериш билан четдан айблаш орасидаги фарқ.

— Буни тушуниб турибман, — деди у. — Мен бошқа нарсани тушунмаяпман. Агар у ерга, фронтга тушиб қолсам, сиз ёзган аёл амалга оширган ишларни қандай қилолардим? Менимча, бунинг уддасидан чиқолмасам керак. Фронтда аёллар қилаётган ишларни бажаришга журъат ётолмаган бўлардим. Фақат ўша аёл каби эмас, умуман журъат етишмасди.

— Фронт ҳақида, у ерда нима қила олишингиз мумкин-у, нималар қўлингиздан келмаслигини ўйлаётган пайтингизда ҳеч қачон умумий тарзда ўйламанг. На фронт ҳақида ва фронтдаги аёллар ҳақида. Фронтда бўлишни турли маънода тушуниш мумкин, гоҳида буни унутиб юборишади, гоҳида эса, аксинча, бундан фойдаланиб қолишади. Мана сиз «фронтдаги аёллар» деяпсиз... Менинг очеркимда сиз ўқиган ўша аёлни ва урушнинг энг қизиган пайтлари: батальонлардаги, олдинги маррадаги медицина пунктларидаги алоқачилар, санитаркалар, ҳамшираларни фронтдаги, ҳўш, айтайлик, ортдаги иккинчи эшелоннинг озик-овқат бўлимидаги машинисткани — У ҳам аёл — таққослаб бўладими? Униси ҳам, буниси ҳам «ҳаракатдаги армия» деб аталади. Униси ҳам, буниси ҳам фронт. Униси ҳам, буниси ҳам аёл. Улар ҳақида умумий тарзда гапириш ва ўйлаш мумкинми ўзи! Сизларнинг бу ерингизда,

фронт ортида-чи? Бири бева, бири неча етимнинг онаси, ярим оч ҳолда яшаб ишлайди, бунинг устига донорлик карточкасини олиб фарзандларини бокиш мақсадида ўз конини топширадиган ва иккинчиси брон билан фронтдан келган эрининг қаноти остида яшаётган аёл ҳақида қандай қилиб умуман бирдай фикр билдириши мумкин? Наҳотки бу бирдек бўлса? Наҳотки мамлакат ичкарасидаги шу иккала аёл ҳақида бирдек гапириш мумкин бўлса? Биз бу ерда, фронтда, улар эса у ёқда, мамлакат ичкарасида! Уруш фронтда ҳам, мамлакат ичкарасида ҳам дам уни, дам буни ўзгартириб турган бўлса ҳам. Фронтнинг орқа томонидаги озик-овқат бўлимида ишлаётган машинистканинг эри батальонга командирлик қилган, икки марта курсовдан чиққан ва ҳозир ҳам соғ-саломат, полкка командирлик қиляпти. Ҳали урушнинг бошларида у Киевда мана шу озик-овқат бўлимига жойлаштириб қўйган хотини эса Богодухов остонасида бошқалар билан бирга танк остида қолиб кетди. У ҳам, бирга хизмат қилган бошқалар ҳам, уларнинг юк машиналари ҳам, автобуслари ҳам, ведомостлари ҳам, ёзув машинкалари ҳам ҳамма-ҳаммаси Богодухов остонасида отиб ташланди, ёндириб юборилди, кули кўкка совурилди. Уруш тошма тиф билан касалланиб алахлаб ётганингда ҳам тушингга кирмайдиган мана шунақа ҳазил-мазахларга дучор қилади.

— Тошма тиф билан касалланганмисиз? — сўради у.

— Йигирма биринчи йилда, ҳамма оғринганда касаллангандим.

— Мен ўттиз учинчи йили ич терлама касали билан оғрингандим, ўлиб кетишимга сал қолган... Ўттиз учинчи йили Украинада очарчилик бўлгани ёдингиздами? Эпидемия ўша ерда бошланиб, бизгача етиб келганди...

— Э, унутиб бўларканми! — деди Лопатин. Мана шу ўтган чорак аср мобайнида қанча кулфатлар бошимизга ёғилганини ўйлаб ҳўрсиниб қўйди. Шулардан энг сўнггиси — у бугунги кунда ҳечам ўзини четга ололмайдиган уруш бўлди. Гарчи бугун, мана шу Янги йил оқшомида барча фронтлардан олисдаги шаҳар кўчаларида бу аёл билан бошқа мавзуда гаплашиш жоиз бўлса ҳам гап айланиб урушга тақалаверади.

Улар Вячеслав Викторовичнинг уйига яқинлашиб қолганларида, ўз хаёллари билан банд бўлган Лопатин

рупарадан келиб уларнинг қаршисида тўхтаб қолган баланд бўйли кишига тўсатдан пайдо бўлган механизми тўсикқа учрагандек қараб қолди. У қандай кескин равишда тўхтаб қолган бўлса, шундай кескинлик билан ўрнидан қўзғалиб, ёнларидан ўтиб кетди.

Нимадир содир бўлди, бироқ Лопатин нималигини тушунолмади-да, қўлини ушлаб ёнма-ён кетаётган аёлга саволомуз қараб қўйди:

— Нима бўлди? — беихтиёр сўради у.

— Ҳеч нима. — Ника унга хотиржам қараб қўйди. — Менга айтиб берганларингиз ҳақида ўйлаяпман. Нимайди? — ўз навбатида сўради у.

— Йўқ, шунчаки.

Лопатин икки кишилашиб йўлкани эгаллаган ҳолда оғир сумкани кўтариб келаётган икки аёлга йўл бериш учун ўзини чеккага олди ва шунда таниш уйга кўзи тушиб, яна ўттиз қадамдан кейин Вячеславнинг ҳовлисига очиладиган дарвоза келишини ҳаёлидан ўтказди.

— Мана, етиб келдик, — деди у паришонлик билан. Ника жилмайиб қўйди.

— Агар мен билан сайр қилиш сизга ёкса, келаси йили, яъни эртага такрорлаш мумкин. Мен студияга, сизнинг олдингизга бораман-да, у ердан то уйимгача яёв кетамиз. Студиядан ўша томонга бугун юрганимизча масофа бор. Сизнинг олдингизга соат еттида келаман — эртарокнинг иложи йўқ, агар ишингиз тугамаган бўлса, бугунгига ўхшаб кутиб ўтираман. Сиз эса Вячеславингиздан сўнгги окшомга ижозат сўрайсиз. У рухсат беради, у олийжаноб киши! Менимча, қачон қайтишингизни айтишингиз мумкин, балки айтмаслигингиз ҳам мумкин — ўзингиз биласиз! Ўзим унинг олдига бориб сизга рухсат беришини сўрашим мумкин. — У кулиб қўйди.

— Ҳечқиси йўқ, ўзим уддалайман, — деди Лопатин.

Ника эртанги окшом хусусида гапирарди, Лопатин эса унинг бугун ким билан Янги йилни кутгани боришини ўйларди.

Улар тўхтаб дарвоза пештоки ёнида туриб қолишди. Ника унинг қўлини қўйиб юборди-да, унга қараб деди:

— Менинг бўйим баланд десам, барибир, сиз менидан баланд экансиз.

— Энди Зинаида Антоновнаникига борасизми? — сўради Лопатин.

— Ҳа.

— Сизни уникига кузатиб қўйсам майлими?

— Йўқ, — деди у. — Мен энди юриб эмас, балки югуриб боришим керак, вақтим тугади. Ёлғиз югуришни ёқтираман! Ўзим сизни эшигингиз олдиғача кузатиб қўяман-да, сўнг ўткин ҳовлилар оралаб югуриб кетаман. Юринг, вақт зик.

У Лопатинни маҳкам қўлтиқлаб олди.

Улар Вячеславнинг эшиги ёнида тўхташди. Ғадирбудир бўлиб кетган ғиштин иккита зинапоё ва бир пайтлари клеёнка қопланган-у, энди эса ундан фақат миҳда толаси қолган эшик.

«Ҳа, дил изҳор этишга муносиб жой эмас», — деб ўйлади у ва буни энди сўролмаслигини билиб, барибир ҳаёлан «сизлаб» эмас, балки биринчи марта «санлаб» сўради:

«Ҳарҳолда сен бугун менсиз қаёққа кетяпсан? Мен бу ерда, шу эшик ортида юрган пайтимда сен қаерда бўласан?»

Оёқни қўлга олиб югуриши лозимлигини айтган бўлса ҳам, ҳозир Ника ҳеч қаёққа шошилмай унинг рўпарасида қўлида сумка билан индамай турарди.

— Мендан ҳеч нимани суриштирмаганингиздан хурсандман, — деди у ниҳоят. — Бугун ҳеч қанақанги саволингизга жавоб бергим йўқ эди. Йўл-йўлакай: «Наҳотки бирор нимани сўраса?» деб ўйлаб келдим. Эртагача хайр. Янги йилингиз билан!

У сумкасини корга қўйди-да, кутилмаганда — қўлқопини қачон ечишга улгурганини Лопатин ҳатто сезмай ҳам қолди — илик қўллари билан унинг бўйнидан кучиб, ноз билан лабидан ўпди. Кейин яна битта ўпиб: «Янги йилингиз билан!» — деди шивирлаб ва сумкасини олди-да, ортига ўгирилиб ҳовли оралаб югуриб кетди.

Лопатин эшикни бир неча марта тақиллатди, жавоб бўлмагач, уни очиб даҳлизга кирди.

— Бу, сенмисан? — хонадан кичқирди Вячеслав. — Киравер, алаҳсиб қолмай деб атайин эшикни қулфламадим, қўлим унга беланган.

У стол ёнида чучварага бутилка билан ҳамир ёяётган экан. Лопатин уни танигандан бери бу ҳаммавақт Вячеслав севган машғулотлардан бири бўлган.

— Хузур кияпман, — деди у. — Анчадан бери ха-
мир ёймагандим! Сенга янгилик топиб қўйдим.

— Қанақа янгилик? — редакция хаёлига келиб сў-
ради Лопатин.

— Сенинг гўзал нотаниш аёлинг Нина Николаевна
кечкурун келади, унинг содик мухлиси эса ҳозиргина
келиб, сабабини ҳам айтмай ўзининг улушини олиб
кетди. Ундан Нина келадими, деб сўрасам, бунинг мен-
га алоқаси йўқ, деган жавобни эшитдим! Келадими,
келмайдими — бу, унинг шахсий иши! Шундан унинг
норозилигига қарамай ва сенинг эса кўнглингадаги уша-
либ, албатта бизникида бўлади, деган хулосага келдим.
Эркакларга ҳам ҳайронман! — кулиб қўйди Вячеслав
Викторович ҳамон хамир ёяркан. — Башарасида фо-
жиа ифодаси — гўё ўзини чўктирмоқчи! Улушини эса
унутмабди, олиб кетгани келибди. Келганиям бир нави!
Шошилишда унга ўзиникини эмас, балки, сенинг
конъягингни қўлига тутқазганимда битта юлдуз камли-
гини сезиб қолди! Алмаштириб олиш учун остонадан
қайтиб келди. Албатта, бугун кимдир у томошабинлар
илтимосига биноан бизга романс куйлаб бермаслиги-
дан кўнгли ранжийди, лекин ҳеч бўлмаганда унинг
ўрнига ўзим қўшиқ айтишимга тўғри келади: умуман
олганда, жин урсин ўша майдакашни! Нинага овозидан
бошқа унинг нимаси ёкиб қолибди?

— У ҳам келмайди, — деди Лопатин.

— Қаёқдан биласан?

Лопатин қаёқдан билишини тушунтириб берди-да,
бироз сукут сақлаб сўради:

— Унинг бўйи баландмиди?

— Ҳа, нимайди? Уни кўрдингми?

— Менимча, кўрдим, — деди Лопатин.

Ҳа, албатта, уларнинг рўпарасида тўсатдан тўхтаб
қолган ва кейин шошиб йўлида давом этган баланд
бўйли киши ўша эди. Қўлида нимадир бор эди. Хаёлига
ҳеч гап келмаганининг сабаби шундаки, у кути ўчиб
тўхтаб қолганда сенинг қўлингни ушлаб турган аёл-
нинг қўли ҳатто қилт этмади. Агар титраб кетганда сен
сезган бўлардинг! Йўқ, титрамади. Юз ифодаси ҳам
ўзгармади — қандок бўлса шундок қолди. Шу боис-
дан, аслида юз берган бўлса-да, сенга ҳеч нима содир
бўлмагандек туюлган.

— Албатта, Ника ўз улушини олиб кетиш учун
келмаса керак, — хамир ёйишдан тўхтамай деди Вя-

чеслав Викторович. — Унақалардан эмас... Бунинг устига энди улушини қайтариб бўлмайди. — Вячеслав Викторович стол устига имо килди. — Никанинг уни, менинг меҳнатим! Адолат юзасидан йигирматачасини деразанинг орасида музлатиб, эртага олиб бориб беришга тўғри келади.

У фартук ўрнига белига бойлаб олган оқ кўйлакка кўлини артди.

— Қани, битта тортай.

Лопатиндан яримланиб қолган папиросни олиб битта чекди-да, яна қайтариб берди.

— Бу Янги йилни иккаламиз кутиб олаётганимиздан қанчалик хурсанд эканимни сен ҳатто хаёлингга ҳам келтиролмайсан!

15

Лопатиннинг чамадони билан қопчиғи вагонга киритиб қўйилди. Поезднинг кўзғалишига ўн минут қолди.

Кейинги кунлар мобайнида биринчи марта Тошкентда қуёш чарақлаб турибди. Перрондаги қорлар эрипти, вагонларнинг тоmidан сув томчилаяпти.

Вячеслав Викторович билан режиссёр вагон зина-пояси ёнида гаплашиб туришибди. Лопатин билан Нина Николаевна эса поездга ва унинг ёнида югуриб юрган одамларга орқа ўгириб, нарироқда кизил вагонлари зич ёпиқ юк состави келиб тўхтаган платформа чеккасида туришарди.

Мана шу кизил вагонлардан бирининг олдида қўл ушлашиб туришар ва гўё эндиликда ҳожати қолмаган ва гапириш мумкин бўлмаган бирорта ортиқча гап айтиб қўйишдан хавфсирагандек оғиз очишмасди.

Ника ваъда қилгандек кеча соат еттида уни олиб кетгани ўша ерга, студияга борган минутдан бошлаб иккалови қилган ишларнинг ҳаммаси, кеча кечқурун, тунда ва бугун эрталаб иккаласи бошидан кечирганларининг ҳаммаси ҳозир, шу ерда, перронда Лопатинга жўнаб кетиши олдидан шунақаям ғайритабиий туюлдики, у буларнинг ҳаммаси дарҳақиқат юз берганидан, бу аёл ҳамон ёнида, унинг елкасига суяниб ва қўли билан унинг қўлини қисиб платформада турганидан хайрон бўларди.

— Мен нодон сизга нима дейишни ҳам билмаяпман.

— Мен ҳам билмаяпман. Кеча кўзойнагингизни олиб қўйганимда мендан бекорга хафа бўлдингиз.

— Хафа бўлганим йўқ, шунчаки, барча хиракўз одамлар каби кўзойнагимнинг синиб қолишидан хавфсирайман. Қўлингиздан тушиб кетади, деб қўркувдим. Кўзойнаксиз ожиз бўлиб қоламан...

— Гап шунда-да, — деди Нина. — Доно кўзойнагингизни олиб қўйиб, сизни бу ожиз кўзларингиздан ўпгим келганди. Ҳозир сиз билан хайрлашамиз ва шунда яна шунака қиламан, қўркманг, ерга тушириб юбормайман. Мен анчайин чакқонман, бирон нимани ҳеч қачон тушириб юбормайман, синдирмайманам.

Лопатин кўзойнагини ечиб, гимнастёркасининг чўнтагига солиб қўйди. Умр бўйи кўзойнак такиб юрса ҳам, ҳозир у ўзини чорасиз ҳис этди.

— Сиз энди урушнинг охиригача бу ерга қайтиб келмайсиз, мен эсам бу ердан кетмайман. Шундай бўлгач, қандай қилиб кўришамиз? Ҳеч қандай! Бу жудаям бемаъни бўлса ҳам, лекин манга сиз билан энди ҳеч қачон кўришмайдигандек туюляпти. Хат ёзиб туришни гапирмай қўя қолинг! Ўзим ҳам шу ҳақда ўйлаган эдим-у, лекин ҳеч нимани бир-биримизга ваъда қилмаганимиз маъқул. Ваъда бергим келяпти-ю, лекин ҳожати йўқ. Ўзимизни тийиб турамиз, майлими?

— Нимадан, хат ёзишданми?

— Йўқ, хат ёзиш хусусидаги ваъдалардан. Мен жимжит бўлиб кетишдан ҳам, беҳабарликдан ҳам ҳайиқмайман, аммо ваъда беришдан қўрқаман.

У Лопатинни ўзига тортиб, иккинчи қўли билан бўйнидан қучди-да, бир неча марта юзидан ўпди, кейин эса лабини лабига босди. Чехраси ғамгин бўлса ҳам анча хотиржам эди.

— Вагонингизга қайтинг, мен кетақолай. Йўқ, кетаман, — такрорлади у Лопатин қўлидан тутиб қолмоқчи бўлганда. — Беш минут вақтингиз қолди. Бориб дўстларингиз билан хайрлашинг, мен қайтақолай...

У аёлнинг қўлидан ўпди. Шунда Ника иккиланган ҳолда тўхтаб, қўли билан унинг юзини силади, сўнг ортига ўгирилиб, перрон бўйлаб тез юриб кетди.

Унинг ортидан қараб қоларкан, Лопатин шошилиб чўнтагидан кўзойнагини олиб такди. Лекин перрондаги гавжум одамлар орасидан бари бир уни қўролмади.

Лопатин ўгирилиб Вячеслав Викторович билан режиссёр ёнида турган вагон томон юрди.

Хозиргина у билан хайрлашган бу аёлда аллақандай фидойилик, энг кийинини ўз зиммасига олиб, шеригида оз микдорда қолдиришдек матонатли интилиш бор эди. Қалбида унга нисбатан миннатдорчилик туйғусини ҳис қилса-да, бояги гапдан эсанкираб қолганди: нега энди уни қайта кўрмас экан? Бу қанақанги бемаънилик?

— Ника қани? — Лопатиннинг ёлғиз ўзи келаётганини кўриб сўради Вячеслав Викторович.

— Кетиб қолди.

— Мана шунинг учун ҳам уни яхши кўраман, — деди Вячеслав Викторович. — Мана бунинг асл аёл деса бўлади. Келди-ю, уни биздан нари олиб кетиб, айтадиганини айтиб, ёнимизга қайтарди-да, ўзи жўнаб қолди. Худди келмагандек! Қойил!

Ха, аслини олганда ҳам шундай бўлган. Бугун азонда Лопатин унинг уйидан чиқиб кетаётганда Ника уни кузатгани албатта чиқишини, вагон ёнига поезд жўнашидан ўн беш минут олдин етиб боришини яна бир марта таъкидлаганди. Сўзининг устидан чиқиб ўн беш минут қолганда келиб, кузатгани чиққан эркаклар билан саломлашди-да, уни кўлидан ушлаб, нари кетди ва энди қайтариб юборди.

Режиссёр Вячеславнинг гапига кулиб турарди, у бўлса ўзининг мулойим, ҳеч қанақанги савол аломати бўлмаган кўзлари билан Лопатинга тикилиб қолганди. Уйда, буюмларини йиғиштираётганда ҳам, йўлда ҳам, бу ерда, биринчи бўлиб етиб келиб, иккаласи вагон ёнида туришганда ҳам ҳеч нимани суриштирмади. Ҳатто ҳозир ҳам: «Қалай, нималар бўлди?» деб сўрамади ҳам. «Бунинг учун раҳмат, чунки жавоб бергим йўқ!».

— Иккаламиз қоралаб чиққанларимизни бугун ва эртага ўзим машинисткага айтиб туриб ёздираман, — деди режиссёр, — акс ҳолда менсиз янглишиб кетади. Кейин унинг бир нусхасини Москвага, сизга юбораман.

— Редакцияга.

— Редакцияга юбораман. Фақат саҳифаларини варақлаганда кўриб кетманг. Студияда тоза қоғоз йўқ, эски монтаж варақларининг ортига ёзаямиз. Бир томонида иккаламиз ёзган сценарий, бошқа томонида — айтайлик, «Капитан Грант болалари» бўлади, шундай экан, адаштириб юборманг! Менга жудаям катта ёрдам бердингиз, бирор кун ҳам вақтингиз йўқлигидан эса хурсандман. Чунки автор ниҳоятда банд бўлганини ва ёнингда ўтириб олиб жонингни халқумингга келтирма-

ганини ёктираман. Сиз фронтга бориб, мен эса бу ерда ўз юмушимиз билан машғул бўламиз. Бу ёғига энди ўзим жавоб бераман.

— Эҳтиёт бўлинг: противогаз, каска ва бошка масалаларда ҳарбий маслаҳатчингизнинг гапига кўнаверманг.

— Энди кўниб бўпман, — деди режиссёр. Кейин Лопатинни кучоклади: — Жунайдиган пайтингиз бўлди, светафорнинг яшил чироғи ёнди...

Лопатин у билан кучоклашиб хайрлашди-да, Вячеславга ўгирилди.

— Бор, биринчи зинапоясига чикиб ол, — деди Вячеслав. — Юриб кетмасин тагин...

Лопатин туткичдан ушлаб зинапояга кўтарилди ва одатдагидек пастдан юкорига эмас, балки юкоридан пастга қараб Вячеславнинг юзини энди кўрди.

Вячеслав шапкаси эди. Қуёш чиққанидан қувониб у шапкасини ечиб чўнтагига солиб қўйган, унинг орқага таралган қалин сочи нукра бўлиб товланарди. Уруш даврида унинг сочи ниҳоятда оқариб кетганини Лопатин энди билди.

— Москвага қачон қайтиб борасан? — сўради у пастдан Лопатиннинг кўзига тикилиб.

— Билмадим, — деди Лопатин, — бизда ҳеч қачон буни билиб бўлмайди. Аниғини ҳисоблаб айтсам — бир-бир ярим ойда.

— Москвага қайтгунигча менинг хатим етиб боради, — деди Вячеслав Викторович. — Хатим сени кутиб турган бўлади.

Лопатин ҳеч нима демай бош ирғаб қўйди. Агар хат ёзилса, демак у Москвага етиб боради ва уни ўша ерда кутиб ётади. Иккаласи айтиши мумкин бўлган бор гапни аллақачон айтиб бўлишган. Вячеслав бир оғиз сўз билан ҳам бу масалага қайтмади. Фақат энди, энг охири дақиқада тилга олди.

Состав бир силкиниб, платформа бўйлаб охиста юриб кетди.

Режиссёр турган жойида қолди. Қўлларини кенг, букчайган белига қўйиб унинг ортидан қараб турди. Вячеслав эса туткичдан ушлаган ҳолда яна анчагача вагон ёнида юрди. Поезд тезлашган сайин қадамлари ҳам катталашди ва ниҳоят қўлини қўйиб юбориб тўхтади, чўнтагидан шапкасини олиб унинг ортидан силкитди.

Лопатин купега ҳам кирмай, ечинмасдан, йўлакда, дераза ёнига бориб турди.

Юмшок вагон у Тошкентга келаётганидаги вагон каби эски, шалоғи чикиб кетганди. Ҳаммаси илгаригидек ёки шунга ўхшашроқ эди. Факат ҳозир қўшни купедан чикиб, нариги дераза ёнида турадиган, ни-магадир гоҳида сенга қараб қўядиган аёл йўк.

Деразадан Тошкентнинг чекка томонлари ўтиб борарди. Узоқдан аллақайси заводнинг, балки улар борган корхонанинг — бу ердан англаб бўлмасди — пастакки-на корпуслари кўзга ташланыпти... Бериокда — пахсадан ишланган уй ва деворлар, яна бериокда бир-бирига туташиб кетган пўлат излар.

Лопатин Марказком секретари билан бирга завод ховлисидаги тор изли янги темир йўл бўйлаб боришаркан, секретарь унга қирқ биринчи йилнинг қиш фаслида, эвакуация оқими энг кучайган пайтда белкуррак ва кетмонлари билан неча минглаб деҳқонлар Тошкентга тўплангани ва икки ҳафтадан кейин станция темир йўлининг учта янги тармоғини барпо этишгани, иложи бўлмагандек туюлган иш амалга оширилгани, кетма-кет заводлар ишга туширилаётган Тошкент темир йўл узелининг сифими икки баравар қўпайтирилганини гапириб бергани ёдига тушди.

Ақл бовар қилмайдиган ишларни амалга ошириш қобилияти бари бир ана шу ишни амалга ошириш зарурияти орқали юзага келса керак. Бу зарурият — биргина шахсий мардонаворликнинг ўзи эмас — одамларни жасоратга ундайди. Ниҳоятда зарур бўлган жасоратга. Умуман олганда, заруриятсиз амалга оширилган ишларни жасорат деб аташ тўғрими? Шижо-аткорлик, мардлик дейиш мумкин, аммо жасорат эмас! Афтидан ҳозир биз табиий бир ҳол деб ҳисоблайдиган ва қачонлардир кейинчалик бажариши мумкин бўлса ҳам ҳеч иложи йўқдек туюлган ишларнинг қўпини амалга ошириш тинч даврда ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаган ҳам бўларди. Уруш Қиёмат қойим пайтида бўлганидек бари бир қилган гуноҳларига жавоб бераётган одамни ўзини яп-яланғоч ҳис этишга мажбур қилади. Уни амалга оширган одилонани ишларини гуноҳларидан қўпроқ қилиб кўрсатишга ундайди. Буларнинг ҳаммасига, албатта, у эътиқод қилса бўлади. Худога эмас, балки шахсий ҳаётидан муҳимроқ бўлган бир нимага ва бу бир нима аслида мамлакатининг тақдири-

дир. Ё униси, ё буниси. Уруш эса — дарҳақиқат Қиёмат қойим! Қилишга улгурган барча ишларимиз учун ҳам, ҳали бажаришга улгурмаган барча ишларимиз учун ҳам жавоб берадиганимиз бу Қиёмат қойимдан кўра даҳшатлироқ бирон нима бўлмаса керак. Шахсан ўзини мана шу даҳшатли судга чакирилмаслигига — унутиб қўйишади ёки улгуролмай қолишади — умид қилувчилар бошқа барча одамлар олдида дарҳақиқат гуноҳкор ҳисобланишади! Ҳақиқа кўчганда бунақалар фақат дўзахга тушиши керак! Ҳатто айримлари бу ҳақда ўйлаб кўришни ҳаёлларига келтиришмаган ҳам. Бундайлар, аксинча, урушдан кейинги жаннатда яшашни мўлжаллаб юришади ва бошқаларнинг қони ва жони эвазига бундай кунлар қачон бошланишини ўзларича тахмин қилишади. Янги йил оқшомида Вячеславникида ўзига ёкмаган маҳмадона бир кишини кўз олдига келтириб шуни эслади Лопатин. Унга шунақаям ёкмадики, тирик қолишга интилишдан бошқа ҳамма нарсага ўта бефарқ бу одамнинг ҳеч бўлмаганда ғалаба ҳақида гапирмаслиги ва ўлганлар хотирасига биринчи бўлиб ўрнидан турмаслиги учун кал бошига тўппончани тираб туриб отишдан ўзини зўрға тийиб қолганди.

Лекин кимдир уни бари бир севади, унинг тирик ва саломатлигидан, тирик ва саломат қолишидан қувонади. Ва кимдир, аллақайси аёл, балки у билан Янги йил оқшомига бирга келсагина эмас, балки яна бошқаси ёки учинчиси у билан бир тўшакда ётиб унинг дийдиёсини эшитса ва бошқалар ўрнига яшаш хусусидаги унинг истагини маъқулласа ажаб эмас...

Лопатин борган сайин яқинлашиб бир шохобчага туташиб кетган темир йўлни назардан қочирмай шу ҳақда ўйларди. Ўзига хос бўлмаган қаҳр билан ўйледи, бунда одамлар ҳар хил бўлиши, бу фоний дунё шу асосга қурилгани ҳаёлига келиб жаҳл отига минган пайтларда ўзини эслатиб қўювчи совуққонлик йўқ эди.

Ҳа, ҳозир ўша совуққонлик етишмасди. Ахир оқибатда бу яна фронтга жўнаб кетаётган ўзи ҳақидаги ҳамда у севган ва бу ерда, ўша одамга яқин жойда қолдираётган аёл ҳақидаги фикр эди. Ўша одамга ўхшаш бошқалардан ҳам. Ҳа, ҳа, ҳозир унинг ҳиссиётида бу ерда, мамлакат ичкарасида, урушнинг охиригача сен кўролмайдиган аёлга яқин жойда кўпга ушла-

ниб қоладиган ёшлар ҳақида фронтдагилар ўйлаганда пайдо бўладиган эркакларга хос кўр-кўрона ғазабга ўхшаш бир нима бор эди! Ҳаққи борми ёки йўқми, асоси борми ёки йўқми, адолатданми ёки йўқми, лекин ўй ўйлаётганда шунақа дақиқалар бўлади... Мана, унга ҳам ана шу дақиқа етиб келди.

«Ҳали эрта эмасмикан, — ўзини мазах қилиб кулиб қўйди. — Ҳеч бўлмаганда фронтга етиб олай!»

Поезд секинлашиб бориб разъездда тўхтади. Қарама-қарши томондан келаётган нефть цистернали эшелон оғир гурс-гурслаб ёндан ўтиб кетди — унга доим яшил чироқ. Бу, эндиликда тўрт сутка мобайнида, туну кун то Красноводскка етгунча қарама-қарши томондан келаверадиган эшелоннинг биринчиси эди.

Губер биринчи кун эрталаб ҳаммомда чўмилашаётганда кузда немислар Амударё узра қурилган ягона темир йўл кўпригини портлатиб, Красноводскдан келаётган нефть оқимини тўхтатиб қўйиш мақсадида Чоржўйга яқин қумликка кўпоровчилар группаси ташлашганини гапириб берганди. Группани саҳронинг анча ичкарисига ташлашибди. Группани ўша жойнинг ўзида, ўша саҳрода кўприккача бир суткали йўл қолганда қўлга туширишибди...

«Ҳа, бу ниҳоятда муҳим йўл», — деб ўйлади Лопатин ҳаммомдаги гапни эслаб.

Нефть ортилган эшелон ўтиб бўлгач, поезд яна қўзғалди. Чап томонда энди темир йўл излари кўринмасди. Шпаллар ортида қиялама ва қор босган саҳро бошланарди...

Лопатин преферанс ўйинига ҳозирлик қўрилаётган купега йўл олди. Ҳамроҳлари уч киши — икkitаси Чоржўйга борадиган темир йўл бошлиқлари, биттаси эса Когон станциясида тушиб қоладиган ҳарбий врач, ветеринар.

Ҳарбий врач кўринишидан анчайин кекса, эғнидаги формаси эса яп-янги, худди буни биринчи марта кийгандек. Уни кечагина хизматга чақиритибди ва энди эса суворийлар қисми турган Бухорога яқин бўлган жойга кетяпти.

— Мендан олдин ишлаган киши фронтга юборишларини сўраб рапорт ёзавериш мақсадига эришибди. Мени эса унинг ўрнига юборишди. Балки ёшимга қараб хизматга чақирмаган бўлишарди-ю, округ штабида кекса суворийлардан бири мени кўриб қолиб, гражданд-

лар уруши ёдига тушибди. Тирик эканимни текшириб кўришди. Кейин ёшни рўкач килиб рози бўлмасликка ҳақким борлиги хусусида огоҳлантириб хизматга чақиришди...

— Ёшингиз нечада? — сўради Лопатин.

— Олтмиш иккида. Нега рози бўлмас эканман? Ўзим аллақачон ариза берган бўлардим-у, аммо давлат таъминотига даъвогарлик қилиш ноқулай бўлди! Энди куч-ғайратим кексаларга хос, паёкни эса сендан кўра кўпроқ ишларга кодир ёшларга бериладиганидан оласан. Хизматга чақиришдими, албатта жон-дилим билан рози бўламан!

У гапириб туриб йўғон кўк қалам билан тўрт букланган кечаги газетага ўйин катакчаларини чизиб бўлди. Газетадан бўлак бошқа қоғоз йўқ эди. Унинг гап оҳангидан тақдиридан мамнун эканлиги ва бўлажак хизматга кизикаётганлиги сезилиб турарди.

Темирйўлчилар Лопатиннинг тўртинчи қатнашчи бўлиб ўйнашга таклиф қилишди. Улар куни бўйи ва кечкурун ҳам преферанс ўйнаб, охиргисини ярим кечада тугатишди.

Лопатин эрта уйғонгандек бўлди. Лекин соатига қаради-ю, ўн тўрт соат ухлаганини, ташқарида кун ёришяпти эмас, балки қоронғи тушаётганини фаҳмлади. Поезд саҳродаги разъездда турарди. Бошқа томондан келаётган составнинг — афтидан, яна цистернали бўлса керак — оғир пишиллаши эшитилиб турарди.

Ҳамроҳларидан ҳеч бири купеда йўқ эди, улар тушиб қолишган ва ўрниларини ҳеч ким эгалламаганди.

Проводник йўталиб ва ўзича бир нималарни тўнғиллаб супурмоқда эди.

Кеча уни Лопатин кўрмаганди. Тошкентда вагонга чикилаётганда ҳам, кейин йўлда чой ичиб ўтиришганда ҳам кекса аёл проводникни кўрганди.

Ахлатни хокандозга солиб, хокандозни ҳам, супургини ҳам полда қолдирган проводник бир хўрсиниб кўйди-да, сўнг диванга ўтирди. Афтидан, эгилиш унга оғирлик қиларди. У юқорига қараб кўзи уйғок Лопатинга тушди.

— Агар хоҳласангиз, пастки жойни эгаллашингиз мумкин, — деди проводник.

— Яна йўловчилар чиқишмайдими?

— Бу йўлда одам бўлмайди... Қайноқ сув бор; агар

чойингиз бўлса ўзингиз дамлаб олишингиз ёки биз дамлаб беришимиз мумкин.

Лопатин юқоридан тушди-да, чамадонини очиб чой олди.

— Илтимос, дамлаб берақолинг.

— Бунақа қилиб берманг-да, — деди проводник жиддийлик билан. — Ўзингизга керагини газетага канча ўраб берсангиз, шуни дамлаб берамиз. Қанақа чой ичишингиз ва имкониятингизга қараб. Акс ҳолда...

У давомини айтмади, аммо нима демоқчи бўлгани шундоғам тушунарли эди.

Лопатин баҳслашиб ўтирмади. Почапўстинининг чўнтагидан газета олиб, бир бўлагига икки кишига мўлжаллаб чой солди.

— Дамлаб келинг, иккаламиз ичамиз.

Проводник ҳеч нима демади. Чойнинг биттаси ҳам тўкилмаслиги учун газетани яхшилаб ўради-да, чикиб кетди. Лопатин чикиб ювиниб келди, чамадонини очиб нон билан қанд олиб қўйди, проводникдан эса ҳамон дарак йўқ эди. Факат орадан ярим соат ўтгандан кейингина келиб столчага чойнак билан битта стакан қўйди.

— Ҳеч қанақанги қўри йўқ, — деди у. норози бўлиб. — Агар қайноқ сувга чой дамламасанг, на мазаси бўлади, на ранги чиқади. Бизга беришгани эса кўмир эмас, кукуннинг ўзи.

— Нега ўзингизга стакан олиб келмадингиз? — сўради Лопатин. — Биргаликда чой ичган бўлардик.

— Биз ўз вақтида чой ичиб бўлдик, — деди проводник. Лопатин унинг гапига тушунмай қолди: ростдан ҳам чой ичган-у, энди хоҳламаяпти ёки бу такаллуфдан фойдаланишни истамаяпти. — Қараб турсам, чекадиганлардан экансиз. — Лопатин нон ва қанд билан бирга столча устига қўйган «Қазбек» қутисига ишора қилди проводник. — Агар сийласангиз — чекардим.

Лопатин қутини очиб унга узатди.

— Чой ичмасангиз ҳам бир оз ўтиринг.

Проводник ўтириб, тамакига баҳо бермоқчи бўлгандек папиросни хидлаб кўрди, кейин бармоқлари билан эзгилаб шошилмай чекди.

— Чекиладиган нарса учун ҳаммасига тайёрман, ҳамма нарсамни бераман. Нонни тамакига алмашдим. Қунжара беришганди — уни ҳам алмашдим. Хотиним койинади, шуни чекиб адои-тамом бўляпсан, яхшиси

дурустрок овқатланишни ўйласанг-чи, дейди куюниб. Овқатдан кейин чекадиганинг бўлмагандан кейин, буни ўйлашнинг ҳожати йўқ...

Лопатин проводникка қараб қўйди. Дарҳақиқат, у котмадан келган, очликдан эмас, балки кексаларга хос табиатан озғин киши эди.

— Хотинингиз қаерда? — сўради Лопатин. — Сизлар тошкентликми ёки ашхободликми?

— Хотиним шу ерда, мен билан бирга, — деди проводник. — Энди биз ҳам тошкентлик, ҳам ашхободлик... Тошкентда истикомат қилсак ҳам поезддан тушмаймиз. Илгари қандай ишлардик? Бир ҳафта поездда, бир ҳафта уйда бўлардик. Энди эса уч ҳафта поездда, бир ҳафта уйда бўламиз. Илгари битта вагонга иккита проводник қўйиларди, энди бўлса иккита вагонга иккита проводник. Мана шу юмшоқ ўринли вагон билан саккизинчи — қаттиқ ўринли вагон мен билан хотинимнинг чекига тушган. Илгари ўша қаттиқ ўринли вагонда иккита проводник ва бунисида ҳам иккита проводник — мен билан шеригим ишларди. Энди ҳаммасининг ўрнига мен билан хотиним қолган. Анави учови эса бу ерда йўқ — урушга кетишган! Бошқалар ҳақида аниқ билмайман, дом-дараксиз йўқолган, дейишяпти, лекин менинг шеригим ҳозирча тирик, уйига хат ёзиб турибди.

— Оила аъзоларингиз қалай? — сўради Лопатин.

— Биз кўпболали эмасмиз — бир ўғил ва бир қизимиз бор. Ўғлимиз жанг қиляпти, келинимиз ўйин-кулги билан банд, қизимиз эрини кутяпти. Тўғри, ҳозирча худо паноҳида асраяпти — иккаласи ҳам тирик. Хотиним кизига ачинади, куёви хусусида гапириб: «Ярадор бўлсаям, яраси оғир бўлсаям майли, хизматга яроқсиз деб тан олинақолсин, фақат қизимнинг ёнига қайтса бас!» дейди. «Эҳ, каллаварам-ей, ярадорнинг урушга яроқсиз-у, қолган ҳамма нарсага ҳали яроқли эканини ким белгилаб бераркан?» дейман мен унга. Хотиним художўй одам. «Бу ҳақда илтижо қилмаганинг маъқул, акс ҳолда ҳеч нимага яроқсиз бўлиб қайтади», дейман унга. Сиз қаерингиздан яралангансиз? — қўққисдан сўраб қолди у.

Лопатиннинг гимнастёркасидаги ярадорлик белгиларини у ё энди кўрди ё бу ҳақда илгари сўрамоқчи бўлган-у, лекин ҳозир журъат этди.

— Ёнгил яраланганман, — деди Лопатин. Кейин

бармоғи билан ковоғини босиб кичкинагина тиртикни кўрсатди. — Салгина тирналган...

— Тирналишга тирналган-у, аммо пастрокка текканда кўзингиздан ажраган бўлардингиз, — деди проводник. — Яна қаерингиз?

— Иккинчи мартасида контузия бўлганман. Буниси ҳам енгил.

— Энг ёмони контузия, — деди проводник. — Ярадан кўра кўпроқ уни эслаб юрасан. Ўзим ҳам аввалги урушда икки марта ярадор бўлганман, бу хаёлимга ҳам келмайди, контузия эса ўзини эслатиб туради. Сал эгилсам — тўсатдан бошим оғирлашиб кетади. Балки бу кексаликдандир, лекин бари бир контузияга йўман.

У папиросни охиригача чекиб ўрнидан турди.

— Яна бир-иккита олақолинг, — қутини узатди Лопатин.

— Раҳмат. Яхшиси, олдингизга яна кирарман, ёлғиз экансиз, — деди проводник. — Хотиним билан юрaveraмиз, юрaveraмиз, уёкка, буёкка бориб келaveraмиз. Иккаламиз нуқул гаплашaveraмиз, бир хил гаплар. Доим биргамиз, бир-биримизни тарк этолмаймиз ҳам! Майли, дам олинг. Чойнакни сизга қолдириб кетяпман, кейинчалик иситиш ҳам мумкин.

У чиқиб кетди, Лопатин эса у ерда, Тошкентда қолган ва на овоз чиқариб, на ўзича «Ника» деб чакиролмаган аёл ҳақида ўйлаб қолди.

«Мени қандай истасангиз, шундай атайверинг», — Лопатин тунда у одатланиб қолган исм билан аёлни чакирмоқчи бўлиб яна тутилиб қолганда Ника шундай деди. Бу исмни нимагадир у ҳечам айтолмасди. Унга ғайри-табиий туюлаверарди.

«Мени қандай истасангиз, шундай атайверинг — «сиз» дейсизми, «сан» дейсизми, Никами, Танями, Маша дейсизми, менга бари бир, ўзингизга ёққан исм билан атайверинг. Фақат ҳозиргига ўхшаб тутилиб қолманг. Ўзингизга манзур бўладиган исмни ўйлаб топсангиз, тутилиб қолмайдиган бўласиз...»

Лекин у бу ҳақда ўйлаб кўрмади. Унга дам «сиз»лаб, дам «сан»лаб, дам шунчаки исмини айтмай мурожаат қилаверди. У тўсатдан дуч келиб қолган бу бахтдан довдираб қолганди. Бу бахтнинг кўпга чўзилиши ёки қисқалиги номаълум эди. Балки, ҳатто энди тугаган бўлса ҳам, бари бир бу бахт эди!

У перронда ваъда беришдан кўрқисини қанчалик

зўрама-зўраки айтганини эслади Лопатин. Эслади-ю, ўйлаб қолди: Ҳа, балки шундайдир. Балки у эришган бахт тугаб бўлган бахтдир! Гарчи бунга ўзи ишонмаса ҳам, гарчи ваъда беришга ўзи қўрқмаса ҳам ва агар бундан химояланиш эмас, балки уни кутган бўлишганда ваъда беришга тайёр бўлса ҳам!

Ўзининг уйида, ўша куни эрталаб аллақандай соддалик ва нафосат билан тўсатдан уни ўғли уйғониб қолмасдан тезроқ чиқиб кетишга шоширар экан, танишиб олишганига, агар у келаётган вагонга Қизил Ўрдада ўзи чиққан ўша тонгни ҳам ҳисобласа, роппа-роса бир ҳафта бўлганини айтиб ҳазиллашганди. Бутун бошли бир ҳафта-я! Ҳарбий давр учун, бу албатта, анчайин узоқ муддат ҳисобланади. Кейин у жиддийлашиб, агар ҳисоблайдиган бўлсак, яхшиси мана бундай ҳисоблаймиз, деди: ҳаммаси сиз билан вагонда учрашган пайтимиздан бошланиб, сиз билан вагон олдида хайрлашиш билан тугайди. Буларнинг ҳаммаси қанчалик жиддийлигини ўйлаб қўришга вақт бор: сиз поездда, мен уйда ўйлайман.

Ника тилга олган «жиддий» сўзи уники эмас, балки Лопатинга тегишли эди. Бундан сал олдин Ника аёлларга хос рашк билан эмас, балки унинг ёлғон гапирмаслигини, бор ҳақиқатни айтишини кутиб савол берганди:

— Мана, сиз бир йилдан бери хотинсиз яшаяпсиз. Нима, сиз ҳеч ким билан алоқа қилмадингизми?

— Ҳар қандай ишлар бўлиб ўтган.

— Бу энди мактанчоқлик, ҳатто буни сиз эмас, биров гапираётганга ўхшайди.

— Нега, энди, нимадир бўлганди, — деди у. — Фронтда эмас, Москвада. Иккала томон учун ҳам жиддий бир гап эмасди. Қизик, агар бошқача бўлганида...

— Агар бошқача бўлганида сизга ўхшаб менга ҳам кизик туюларди, — аёл ўзини у билан, эркаклар билан тенг ҳисоблашини яна бир марта эслатиб қўйишга гўё шошгандек деди сал мактанчоқлик билан. — Фақат фарқи шундан иборатки, бунинг жиддий ёки жиддий эмаслигини олдиндан билолмадим. Нима жиддий эмаслигини кейин тушундим, сиз бўлсангиз нима жиддий эмаслигини афтидан олдиндан билгансиз, шундайми?

— Ҳа, олдиндан билардим.

Ўзи эрсиз ўтган эркин ҳаёт, дея киноя билан атаган йиллар ҳақида ундан эшитганлари мана шу холос.

Ўшандан олдин ҳам, кейин ҳам бу ҳақда чурк этиб оғиз очмади.

Йўғ-е, яна бир марта айтганди. Тўсатдан ундан сўраб қолди.

— Ксенияникидан чиқиб кетаётганингизда сиз билан афтидан яна учрашсак керак, деб айтган гапим ёдингиздами?

— Ёдимда.

— Афтидан эмас, балки аниқ эканини ўшандаёқ билгандим. Сиз билан яна кўришишни жудаям истаганим учун ўша дақиқада Янги йилни кутгани ёлғиз ўзим келишни аҳд қилиб қўювдим. Сизга эса икки киши бўлиб келишни айтувдим, шундайми?

— Ҳа.

— Мен ўшандаёқ ёлғиз келишга аҳд қилиб, шунга ҳаракат қилдим. Ёлғиз ўзим Янги йилни кутгани отландим-у, лекин кейинчалик сизнинг олдингизга студияга келишдан аввал сизни одамлар орасида кўришни истамай қолдим. Ўзим ёлғиз бўлишни ва сизни ҳам ёлғиз бўлишингизни истайман. Шу боисдан сиз билан Янги йилни кутгани бормадим. Ўшанда сиз билан кўчада сайр қилганимиз мен учун Янги йил бўлди. Бу менга бошқа ҳаммасидан кўра муҳимроқ бўлди. Янги йилни қандай кутиб олганингизни суриштириб кўрмаганимни қаранг.

— Умуман, яхши кутиб олдим, — деди у.

— Ўшанда, кўчада юрганимизда сизни уйимга олиб бормокчи бўлдим-у, лекин бу ишим Вячеслав Викторовичга нисбатан хиёнат бўлишини, сиз ўша окшомда уни тарк этишингиз мумкин эмаслигини, агар сизни таклиф этсам-да, сиз келмасангиз — бу, ёмон бўлишини, агар гапимга қўниб келсангиз — бу ҳам ёмон бўлишини, чунки сиз бундай қилмаслигингиз лозимлигини ўйлаб қолдим. Шу боисдан сизга ҳеч нима демадим. Янги йилни мен қандай кутиб олганимни нега сиз сўрамаяпсиз? Айтгандек, нега суриштираётганингизни ҳам биламан.

— Агар билсангиз айтмай қўяқолинг, — деди Лопатин.

— Йўқ, айтаман. Мен Зинаида Антоновнаникига бориб, қўйлагининг ёқасини тикиб бердим, кейин яна битта қўйлақни олиб бориб бердим ва у ердан мени машинада нақ уйимнинг олдиғача олиб келиб қўйишди — Янги йил арафасида тикиб берган қўйлақ учун

нималар килишмайди, дейсиз! Онам ва Мария Григорьевна билан роппа-роса соат ун иккигача гаплашиб утирдик, онам асраб юрган ширин наливка¹дан бир рюмкадан ичдик, кейин эса ўринга ётдим-у, ухлаб қолдим. Ўша кунлари росаям чарчадим-да: театрда премьеранинг ўзига еттита қўйлак тикдик, Янги йилга уни сўкиб ташлаш, буни тикиш билан уйқуга вақт қолмагани учун дарров ўринга кириб, бирпасда ухлаб қолибман. Янги йилни мана шундай кутиб олдим! Менимча, жудаям яхши бўлди. Ухлаш олдидан сизни қўп ўйлаганим йўқ, шунчаки эртага сизни қўришимни ўйладим ва шу хаёл билан ухлаб қолибман. Мендан суриштирмаганингизнинг сабаби шундаки, ўзингиз учун аллақандай муҳим бир нимага етарли даражада ишонмас эдингиз. Бу чинданам муҳим эди. Шундай бўлгач, буни билиб қўйишингизни истайман: ўша меҳмондорчилик сўнгида сизга биз яна учрашсак керак, деганимдан кейин бошқа ҳеч кимни ўйламадим ва бошқа ҳеч кимни хаёлимга ҳам келтирмадим. Қолган бошқа гаплар сизга тегишли эмас, бу эса, менимча, энг муҳими ҳисобланади.

Ўшанда Никанинг сўзларига ишонди. Худди шундай бўлганини ҳам тушунди. Асосийси, яқингинада Никага уйланиш ниятида юрган одам ҳақида у чиндан ҳам мутлақо ўйламаётганини ҳис этди. У бу оламда гўё ўша одам йўқдек тутар эди ўзини.

Ҳозир, Лопатин уни ўйлаётган пайтда бу аёл хусусида дам оз биладигандек, дам ҳаддан ташқари қўп хабардор экандек туюларди. Афтидан, униси ҳам, буни си ҳам тўғри бўлса керак. Уни биринчи марта кўрганидан ва у ҳақда дастлаб эшитганидан кўра оғир ва қийин ҳаёт кечиарди. У одамларга ўзи ҳақида ҳамма гапни ҳам гапиравермаслигини, бунинг ҳождати йўқ, деб ҳисоблашини тушунди. Шикоят қилиш унга одат эмас ва ҳатто, аксинча, аслидан кўра енгилроқ, осонроқ, яхшироқ яшаётгандек таассурот қолдиришни хуш кўради.

Маълум бўлишича, у Вячеслав айтгандек, шунчаки онаси билан ўғлини боқиш билангина овора эмас, онаси шунчалик хастаки, у аллақачондан бери кўчага чиқмайди, ҳаммавақт ҳам ўрнидан туриб эшик очишга мажоли йўқ. Лопатин билан Ника келганда эшикни

¹ Наливка — вино турларидан бири.

онаси эмас, балки кўшниси, ленинградлик Мария Григорьевна очганди.

Каттаси ўн уч ёшда бўлган учта кизи билан камалдан шу ерга келтирилган кўшниси — қирк ёшли аёлга энг катта хонани беришган, қолган иккита хона анчайин кичкина эди. Айрим рўзғор буюмлари ва ўзаро муносабатни ҳисобга олиб, бу уйда ягона боқувчи Нина Николаевна эканини Лопатин беҳато фаҳмлади. Қолганларнинг ҳаммаси — туғишганлари ҳам, кўшнilar ҳам, тошкентликлар ҳам, ленинградликлар ҳам унинг қарамоғида эди. У ҳаммасига бошчилик қилар, лекин ҳаммаси учун терга ботиб меҳнат қиларди.

Бу ленинградликлар билан улар бир оила бўлиб яшашларини на Лопатинга ва афтидан на бошқа ҳеч кимга айтмаган бўлса ҳам, айти шундай эди ва унинг ўзи бу оиланинг ёлғиз боқувчиси эди.

Онасини ташлаб кетиб қолган отаси хусусида ҳам ўзи айтиб берганларидан кўра мураккаброқ бўлган бўлса керак, чунки онаси фақат ташлаб кетилган аёл эмас, балки бу қайғу-аламга чидолмай, деярли инвалид бўлиб қолган аёл эди. Кўпдан бери, яъни ўша воқеа юз берганидан бери у кизига суяниб қолганди.

Эрининг Узок Шаркка жўнаб кетиш воқеаси ҳам чала айтиб берилганди.

Лопатин тикув машинасидан ташкари, яна ёзув машинкаси — маълум бўлишича, у вақти бўлганда ва буюртма учраб қолса кўчириб бераркан — бўлган чоғроқкина, озода, гул қоғоз ёпиштирилган хонада ўтирарди. Никанинг айтишича, илгари бу жой хона эмас, хужра бўлган экан, ленинградликлар кўчиб келишгач, у ўзига хона бўлиши учун мана шу хужрани ўзи ремонт қилибди, томига яна бир қават қора қоғоз ёпибди, гулқоғоз ёпиштирибди — мана энди шу ерда яшаяпти.

— Мен ҳамма нарсага устаман, — деди у. — Гоҳида бу оламда қўлимдан келмайдиган иш бўлмаса керак, деган туйғу пайдо бўлади. Эрим эса бари бир мени ташлаб кетди!

Гўё бу гапни мақтанчоқлигининг жазоси сифатида айтди. Афтидан, суҳбат шу билан тугаши мумкин эди-ю, аммо Лопатин урушдан олдинги Узок Шаркни эслаб — келгинди учун у ерда, чегарага яқин жойда ўзига хотин топиш осон эмасди — унинг собиқ эри ҳақида сўраб қолди:

— У ёқда кимга уйланибди?

Эри уни икки марта алдагани ўшандаёк маълум бўлган экан. Аввалига менинг розилигимсиз Узоқ Шарққа юборишяпти, деди, кейин маълум бўлишича, у бормаслик имкониятига эга бўлгани ҳолда бари бир жўнаб кетибди. Оиланинг етиб боришига тайёргарлик кўришини тушунтириб ёлғиз ўзи жўнаб кетибди, аслида эса орадан уч ой ўтгач, бу ердан, Тошкентдан унинг ҳузурига бошқа аёл етиб борибди. Улар олдиндан келишиб қўйишган экан!

— Мендан безор бўлиб у билан дам олибди, — зарда билан деди собиқ эри ва ўша аёл хусусида. — Мен тўғри сўзман, бундайлар кишини толиктириб юборади. Онамни ҳам, мени ҳам ташлаб кетишгани тасодиф эмас. Демак, бизнинг бир нимамиз бор... Балки бизни ташлаб кетишларига нимамиз биландир ўзимиз айбдор бўлсак керак. Бир томондан олиб қараганда, мени қўлида кўтариб юришга тайёр эди, бошқа томондан эса — «олиб кел, узатиб юбор»ни яхши кўрарди... Мен бўлсам қўлда кўтариб юришларини ҳам, «олиб кел, узатиб юбор» дейишларини ҳам ёқтирмасдим. Тенг яшашни истардим. Идиш-товоқ ювишдан кўра, электр асбобларини тузатишни кўпроқ ёқтирардим. Албатта, идиш-товоқларни ювардим. Лекин ёқтирмасдим. Унинг нима иш қилаётгани, ўзим нималарни бажараётганим хусусидаги гаплар билан уни қийнаб қўярдим. Қандай яшашим тўғрисида ҳам. Театр институтини битириб, мендан артист чиқмаслигини англаганимдан кейин юрак ютиб костюмхона мудирлигини зиммамга олдим. Энди артист эмасманми, уйда ўтиришимни у истаб қолди! Кечкурун уйга келгач, табиат устидан ҳокимлик қилишни ва унинг қўйнида хордиқ чиқаришни кўнгли тусаб қолди... Мен билан бундай қилолмади... Унинг мендан қўрка-писа кетиб қолганини узоқ вақтгача кечиролмай юрдим. Оғзидан чиқиши билан, тўрт томонинг қибла, деб жавобини беришимни гўё у билмайдигандек. Фақат менга раҳмингиз келмасин, мен шикоят қилаётганим йўқ, шунчаки сизга очиқчасига айтяпман...

Бу гап тўғри, у Лопатин билан очиқчасига гаплашарди. Бир нима ҳақида гапиришни истамаса гапирмасди, аммо агар бирор нимани гапирса уни тўхтатиб бўлмасди. Лопатин ундан нимани ҳам сўраса — гоҳида ўйлаб ўтирмай, гоҳида ички зиддиятларини енгиб сукут сақлаган ҳолда тўғри жавоб берарди.

Лопатиндан ҳам кўп нарсаларни — унинг ўзи, ҳаёти ҳақида, уруш тўғрисида бор гапни яширмай айтиб беришни сўрарди.

У ҳам ўзи ҳақида, уруш хусусида тўғрисида гапириб берарди. Одатда ичида сақлаб қоладиган гапларни ҳам айтарди.

— Сизнинг-ча, уруш яна қанча давом этаркин?

Одатда у бу саволга жавобан елкасини қисиб қўярди холос: уруш яна қанча давом этишини ким аниқ биларди? Ника бунга сўраганда у Сталинград ҳақида эмас, балки уруш бир ярим йилдан бери давом этиб келаётган бўлса ҳам, ҳамон немислар қўлида бўлган ва бу ердан Москвагача Берлиндан кўра олти марта яқин турган Ржев билан Вязма тўғрисида ўйлади. Ва шундан кейин ҳеч иккиланмай ўйлаганини айтди — уч йил! Кам бўлмаса керак.

— Менга айтинг-чи, ҳозир биз немисларга қараганда яхшироқ жанг қиляпмизми ёки йўқми?

Фронтда бунақа саволлар беришмайди. Қаерда муваффақиятсизлигу қаерда ғалабага эришилмаётгани, нимани уддалашди-ю, нимани амалга оширишолмагани, қачон яхши жанг олиб боришгану қачон немислардан кўра ёмон жанг қилишганини ўзлари билишади. Гоҳида мақтаниб қўйишса ҳам, лекин вазиятнинг қандайлигини айтиб ўтиришмайди.

— Менимча, ҳали яхши эмас.

Гўё унга бу ҳақда ҳисоб бериши лозимдек жавоб берди у. Ғарбий фронтга қилган сўнгги сафаридан кейин Лопатин бу ҳақда кўп ўйлаганди.

— Сизда фронтдан қайтганингиздан кейин яна фронтга борганингиз келмаган ҳолат бўлганми? Шу яқин орада яшашни истармидингиз?

— Йўқ, бутун уруш мобайнида бирор марта ҳам шу ерларда яшаш истаги бўлмаган. Фронтга бормай Москвада қолиш истаги эса бўлган эди. Бир неча марта, ҳарҳолда, икки марта. Айниқса, оғир сафардан қайтиб келасан-у, ёзадиган ҳеч вақо бўлмаган пайтларда шундай бўлади.

— Нега?

— Чунки шундай бўлади! Шунчалик нуноклик билан жанг қилишадик, ёзадиган бир нима топилмасди. Биздан эса бошқа нарсани кутишади.

Ника ундан уруш ҳақида бир соатча сўраб-суриштирди.

— Балки, ўзим ҳакимда гапириш уятдир, лекин буни ҳеч ким билмайди, сизни эса аллақачондан бери бундан огоҳ қилиб қўймоқчи эдим, — деди у даб-дурустдан. — Мен уруш бошланганидан бери бир ойда икки марта қон топирияман ва уруш тугагунча ҳеч бўлмаса шу ишни давом эттиравераман. Сиз, албатта, бунинг учун қўшимча донорлик карточкаси берилишини биласиз.

— Биламан, — деди Лопатин.

— Мен ҳам оламан. Сиз бу ҳақда, мана шу карточка ҳақида беҳабар коласиз, деб қўрққандим. Унда мен бир гапни айтиб, бошқасини айтмагандек бўлиб чиқардим.

Кейин, Никаникидан кетаётганида у ўзи, ўғли ҳақида оғиз очиб қолди:

— Ўғлим сизни кўришини истайман. Буни унинг олдида уятга қолишим учун айтаётганим йўқ. Сиз тўғрингизда унга айтиб беришдан сираям уялмаган бўлардим. Аммо болалар, кейин нима бўлади, деб сўраб-суриштираверади. Ҳозирча эса унга нима деб жавоб беришни билмайман. Унга ёлғон-яшиқни гапирмайман, шундоғам...

У бу сафар давомини айтмади. Деярли биринчи марта гапи ичида қолиб кетди. Шунда Лопатин нима демокчи эканини фаҳмлаб, эр-хотин орасидаги можарони ўғлига қандай тушунтирганини сўради.

— Жуда осонлик билан, бор гапни айтиб тушунтирдим! — деди у. — Аввалига ўзининг беш ёшида англайдиган қилиб тушунтирдим, яқингинада саккиз ёшга тўлгандан кейин эса яна бир марта тушунтириб бердим.

Ўғли ҳақида гапини тугатиб, Лопатиндан қизи тўғрисида суриштирди:

— Уни бермасликка аҳд қилдингизми?

— Ҳа.

— Бермайсизми?

— Бермайман, — кизининг Москвада, редакцияда, ўз ўртоқлари даврасида ўтган бахтиёр кунларини эслаб жавоб берди у ва бу аёлнинг ўғлига қанчалик оғир бўлишини ўйлади. У ерда, мактабда саккиз ёшли бу болага қанчалик мураккаб саволлар беришади. «Даданг қаерда?» — «Фронтда». «Сенинг даданг-чи?» — «Менинг дадам фронтда». «Сенинг даданг-чи?»... Онаси яқингинада яна бир марта тушунтириб берган бола

дадаси хусусидаги бу саволга ҳозир қандай жавоб берсин?

Унинг хонадонидан чикиб кетаётган охирги дакикада бу аёл унга шунчалик кадрдонлашиб қолдики, Лопатин фронтга жўнаётган бўлса ҳам у билан келажак ҳақида сўз очишга деярли тайёр эди. Аммо бу истакдан кўра янада кучлироқ бир нима уни тўхтатиб қолди. Фақат ўзидан анча ёш эканлиги ҳақидаги фикр эмас. Яна нимадир тутиб қолди Мана шу «нимадир» уни ранжитиб қўйиш хавфи эди.

У ҳам келажак ҳақида ўйлаши, балки бу ҳақда ўйламаслиги мумкин. Балки ўзини ҳимоялаш ҳис-туйғуси билан ўйлашни истамаслиги мумкин. Ундан суриштириш мумкин бўлмаган масала худди мана шу эди. Қолган деярли ҳамма нарса хусусида мумкин, бу ҳақда эса мумкин эмас.

Ярим тунда у кулиб — кулгани овозидан билиниб турарди — кейинчалик ҳам одамийлик қиёфасини йўқотмайдиган одамлар сўққабош бўлиб қолишгач, агар юраксиз бўлишмаса, ҳаммавақт ўзи кабиларни излашини айтди. Бир хиллари яхши ният билан, бошқалари зиноли мақсадда бўлса ҳам, бари бир, излашади.

— Фақат мени беҳаё деб ҳисобламанг, — қўшиб қўйди у. — Мен чинданам шундай деб ўйлайман. Бировларга муте бўлгандан кўра ўз бахтини ёки кулфатини ўзи яратишни маъқул кўраман.

У бир оз сукут сақлаб яна кулди, Лопатин кулаётганини яна овозидан билди.

— Сиз, албатта мавр эмассиз. Сиз ҳеч қанақанги мавр эмассиз! Бирок Дездемона азоб-уқубатлари учун уни севганди... Менда ҳам сизга нисбатан шунга ўхшаганроқ бир нима бор. Агар сиз бошқача бўлганингизда, уруш ҳақида бошқача гапириб берганингизда ва урушдан бу ерга келмаганингизда, бунгача ўзингиз кўрган ҳамма жойда бўлмаганингизда, сизга нисбатан қандай муносабатда бўлишимни, орамизда нималар юз беришини билмайман. Балки ҳозирги муносабатимиз бўлмасди. Ҳатто бунга имоним комил. Сизга ростини айтяпман. Балки, бу сизга кўнгилсиз гапдир, лекин бу ҳақиқат.

Йўқ, бу ҳақиқат унга кўнгилсиз эмасди. Унинг учун уруш кўрган киши қанчалик эъзозли эканини Лопатиннинг ўзи ҳам биларди. Урушдан келган ва яна

фронтга отланган киши! Лопатин бунн эмас, балки «изляапман» сўзи ҳақида ўйларди. Ҳа, Ника ундан муҳим, ўзи учун зарур аллақандай бир нимани изларди. Ҳатто бусиз кейин яшаш мумкин бўлмай-диган ниманидир излаётган бўлиши мумкин. Изладими? Ҳа. Топдимикан?

Лопатин ўзи учун топгандек туюлди, Никага қандай туюлдийкин? «Ваъда беришдан қўрқаман...»

У икки суткадан бери йўлда бўлса ҳам, Ника ҳар эҳтимолга қарши айтган унинг инон-ихтиёри ўзида эканини эслатувчи ана ўша хайрлашув сўзлари ҳамон қулоғидан нари кетмасди.

Ашхободдан кейинги биринчи станцияда юк ортिलाётган ҳарбий эшелон турарди. Иситиладиган юк вагонига тираб қўйилган қиялама тахтадан отларни етаклаб киритишяпти — нариги томонга, Кавказга аллақайси суворийлар қисмини жўнатишга тайёргарлик қўришаётганга ўхшайди. Барча станция ва разъездларда рўпарадан Боку нефтини ортган эшелонлар кетма-кет ўтиб турарди. Улар урушни эслатарди. Эшелонлар шунчалик тез-тез пайдо бўлишидан гўё Каспий денгизининг нақ қирғоғида, мана шу составлар тузилаётган қирғоқдаги темир йўлда аллақандай қудратли киши туриб олиб вагонларни тўхтовсиз равишда бирин-кетин итариб юбораётгандек туюларди Лопатинга. Лопатин Ашхободда сотиб олган газетадаги маълумотга кўра Ўрта Донда, Сталинграднинг жануброғида ва Шимолий Кавказда ҳужум жанглари олиб борилмоқда. Бунгача, Кавказдаги ҳарбий ҳаракатлар ҳақидаги аввалги маълумотларда аҳоли яшайдиган пунктлар деярли тилга олинмасди, бу сафар эса қўққисдан берилган зарба билан Моздок ва Малгобек озод этилгани хабар қилинганди.

Жебел станциясида, Красноводсккача беш соатлик йўл қолганда проводник НКВД¹ транспорт бўлимида ишловчи лейтенантни купега бошлаб кирди. Лейтенант ўзини таништирди-да, Лопатиндан гувоҳномасини кўрсатишни илтимос қилди, сўнг редакторнинг селектор орқали узатилган телефонограммасини планшетидан олиб берди: «Красная звезда»нинг муҳбири Лопатинга,

¹ НКВД — Ички ишлар халқ комиссариати.

Красноводскда ҳавода юк ташиш бўйича навбатчига учрашинг. Шошилиш равишда учинингиз лозим».

Лейтенантдан илгари купега проводник кириб: «Ўртоқ командир, сизга телеграмма — «телефонограмма» эмас, «телеграмма» — деганида дастлабки дақиқадаёқ бу редактордан эмас, балки Никадан келган, деган фикр ҳаёлида чарх урди. Аммо телефонограммани редактор йўллаган ва эндиликда уни отпускарда эмаслигини, шошилиш лозимлигини эслатиб турарди.

Поезд Красноводскка соат роппа-роса ўн иккида етиб келди, икки соатдан кейин эса Лопатин агар ҳаво очик бўлса ҳар куни Красноводскдан дам Боку, дам Тбилисига Каспий денгизи орқали учадиган СБ алоқасига тегишли фельдъегер самолётида нормадан ортик йўловчи бўлиб ўтирарди.

Лопатиннинг икки томонлама омади келиб қолди. Гап шундаки, у шу самолётга улгурди, бу самолёт эса бугун тўғри Тбилисига учмоқда. Бу, йўлни бир суткага қискартиради. Учиш олдидан Лопатин оператив навбатчи билан учувчининг ўзаро узук-юлуқ гапини эшитиб қолди — улар ҳаво ўзгараётгани ва самолёт етиб бормаслиги мумкинлиги хусусида гаплашмоқда эди. Лекин учувчи бари бир агар булут пастлашиб, музлаш бошланса йўлдан қайтишини айтиб, самолётини кўкка парвоз қилдирди. Самолёт юқорилашиб, узоқ вақтгача булутни ёриб ўтишга уринди, кейин эса бунинг уддасидан чиқолмай пастга шўнғиди. Охирги дақиқада, сувга етай деганда булутлар орасидан чикиб олишга муваффақ бўлди Каспийни зах туман қоплаган, кўнғир тусдаги сувда эса муз парчалари сузиб юрарди.

Хавфли даражада яқинлашиб қолган мана шу кўнғир тусли сувга қараб Лопатин Вячеславни ўйлади. Агар ўшанда редактор телефон орқали рухсат берганида, Вячеслав эса фронтга отланганида вазият ҳозирнинг ўзида, йўлдаёқ иккаласини ажратиб юборган бўларди. Учувчи иккаласидан бирини у ерда, Красноводскда қолдириб, иккинчисини олиб кетган бўларди.

16

Бизнинг қўшинларимиз кечаёқ Нальчик билан Прохладнойни озод қилиб, Минераль сувлари томон силжиётгани ҳақида Лопатин Тбилисида, Закавказия фронтининг штабида хабар топди.

«Красная звезда»нинг мухбири Кутейшиков ўз машинасида ТАСС мухбири билан бирга кечаёк ўша ёкка, хужум қилаётган Шимолий қўшинлар группасига жўнаб кетибди. Лекин кеча ремонтдан чиққан ТАССнинг «эмка»си фронтга етиб олиши лозим бўлиб, шофёрига Тбилисида Лопатинни кутиб, уни ва кечагина Приморье қўшинлари группасидан қайтган ҳамда шароит тақозоси билан Шимолий группага юборилаётган ТАССнинг иккинчи мухбирини олакетиш хусусида буйруқ қолдирилганди.

Лопатин самолётдан тушибок тўғри фронт газетаси редакциясига бориб, шу гаплардан хабар топди. ТАСС мухбирини учратолмади, у тунда етиб келиши лозим эди, лекин ўзи жўнаб кетадиган «эмка»ни гараждан топиб, шофёрига эртага эрталаб соат саккизда жўнаб кетишга тайёрланишни буюрди. Хочли довол орқали ўтадиган йўл анча узок бўлиб, айтишларича қор босган эмиш.

Лопатин редакция хоналарининг биридаги унга тунаб қолиш учун белгиланган диван ёнида чамадони билан қопчиғини қолдириб, шаҳарни сайр қилгани кўчага чиқди.

Оқшомда ҳаво анча совиб, шамол турган эди. Қоронғилик қўйнида қолган ҳарбий тусдаги Тбилиси гўё ўзига ўхшамасди. Аммо кейинги олти йилдан бери келмаган Лопатин илгарилари бу ерларда ҳафталаб яшаган ва шу боисдан қоронғи бўлса ҳам, Вардисубани кўчасига, самолётда Тбилисига яқинлашиб қолгандаёқ ҳаёлига келган ўша таниш хонадонга қандай етиб боришини биларди.

Вардисубани кўчасидаги бу эски уйда Лопатин шаҳардаги бошқа ҳаммадан кўра яхши танийдиган киши истикомат қиларди. Бу киши билан у йигирманчи йилларнинг охирларида, Грузия ва Чпатурига қилган биринчи сафари пайтида танишганди. Унинг хотини ва болаларини ҳам биларди, бу ерга келганда неча марта-лаб уникида яшаган.

Лопатин Грузияга сўнгги марта келган ўттиз олтинчи йилнинг кузидан бери улар на бир-бирини кўрган ва на хат ёзиб туришган бўлса ҳам Виссарионнинг соғсаломатлигини бошқалардан эшитганди. Ўтган йилнинг кузида эса «Известия»да босилган унинг шеърини кўриб, рус тилига яхши таржима қилинганидан қувонганди.

Агар Виссарион хозир Тбилисида, уйида бўлса, у жудаям кувониб кетади. Унинг умр йўлдоши Тамара ҳам. Лопатин бунга шубҳа қилмасди. Фақат уйдамикан? Балки, армиядадир? «Известия»даги шеър қўлида граната билан ўзини танк остига ташлаб ҳалок бўлган лейтенант грузинга бағишланган бўлиб, унинг тагига «Ҳаракатдаги армия» деб ёзиб қўйилганди. Балки у ҳозир ҳам ўша ёқдадир.

Лекин ёлғизлик шубҳалардан қучлироқ: Лопатин таниб бўлмас даражада қоронғи шаҳар бўйлаб анча юрди-да, таниш уй олдида тўхтади. Зинапоя қоп-қоронғи эди. У панжара туткичидан тутиб, иккинчи қаватга кўтарилди ва ўзига керак бўлган эшик чапда ёки ўнг томонда эканини ўзича ҳаёлидан ўтказди. Худди сўқир одам каби пайпаслаб кўнғироқ тугмасини босди.

Ҳеч ким жавоб бермади — ё кўнғироқ ишламади, ё уйда ҳеч ким йўқ. У эшикни тақиллатди: аввалига бир-икки уриб қўйди, кейин бир неча марта, қаттиқроқ, қучлироқ тақиллатди.

Эшик ортида қадам товуши эшитилди-ю, сўнг Виссарион таниш баланд овоз билан грузинчалаб сўради: — Ким у, ким келди? Қим? — жаҳл билан такрорлади Виссарион эшик ортидан.

— Бу мен, Лопатинман! — деди Лопатин ва очилган эшик томон бир қадам юриб, қоронғи йўлакда кўзга кўринмаган Виссарион Георгиевичнинг қучоғига тушиб қолди. У бир пайтлари исм-фамилиям деярли Белинскийникига ўхшайди, деб ҳазиллашарди.

Улар қучоқлаб кўришишди, сўнг Виссарион ўзининг узун қўли билан уни қўлтиғидан тутиб йўлак бўйлаб ичкари хонага бошлади.

— Эҳтиёт бўл, — деди Виссарион. — Нима қаерда турганини мен қоронғида ҳам биламан, сен эса унутиб юборган бўлишинг мумкин.

Улар узун айвондан ўнгдаги йўлакчага ўтиб, ошхонанинг рўпарасидаги чоғроқкина хонага киришди. Бу хонада илгари Виссарионнинг кенжа кизи Этери яшарди.

Энди бу ерда бутун уйдан ташиб келтирилган, Лопатинга таниш мебель қўйилганди. Кенг диван-каравот ва битта китоб жавони Виссарионнинг кабинетидан, пардоз столчаси ётоқхонадан, овқатланиладиган стол билан иккита стул ошхонадан келтирилган.

— Фақат шу хонада печка ёқамиз. — Виссарион

почапўстинини ечишда Лопатинга кўмаклашиб, уни диван-қаравотга ўтказди. Ўзи эса ундан сал беридаги стулга ўтирди.

— Кўринишинг яхши! Қара-я, икки марта яраланибсан! Табриклайман! — Бу гап орденга тегишли эди.

Виссарион билинар-билинемас дудукланарди. Грузинча гапирганда Лопатин бунини сезмасди, русча гапирганда эса билиниб қоларди.

— Сенга Борис билан Гурский салом айтиб юборишди, — Виссарионни кўпдан бери танийдиган Гурскийнинг у Москвадан жўнаб кетаётганда айтган сўзини эслаб деди Лопатин. Ўшанда у: «Агар Тбилисида сван минораси аталмиш Виссарионни у-учратиб қолсанг, мендан салом айт ва кейинги йиллар мобайнида д-дудукланишда м-менга етиб олган-олмаганини т-текшириб кўр», деганди.

Сванлик эмас, кахетинлик бўлган Виссарион гавда тузилиши ва бақувватлигига кўра ростдан ҳам сван минорасига ўхшарди. Қўллари катта, оёқлари баҳайбат, елкалари кенг, бақувват, кучли бўйни каттақон бошини тутиб турарди. Бундан олти йил аввал шундай эди, ҳозир ҳам шундайлигича қолган. Фақат бир оз сочи тўкилган, бу ҳам яқинда бўлганга ўхшайди, чунки ялтираб қолган жойини яшириб турган сийрак сочини нукул бир қўли билан силаб кўярди. Афтидан ҳали бунга кўникмаган бўлса керак.

— Мен унинг мақоласини ўқигандим, — деди Гурский ҳақида Виссарион. — Сеникини ҳам. У онда-сонда, сен эса кўпроқ ёзипсан.

— Кузда «Известия»да сенинг шеърингга кўзим тушганди.

— Бу қўшиқ. Уни шеър сифатида таржима қилишибди. Уни фронтда ёзиб, ўзим музикасини басталаганман. Фронт бригадаларининг бошлиғи сифатида бир неча марта фронтга бориб келдим. Энди эса санъат ишлари бўйича ўзимизнинг комитетда хизмат қиляпман. — Виссарион хўрсиниб қўйганди, Лопатин беихтиёр кулиб юборди.

Бир пайтлари Виссарион хизмат қилишни ёқтирмасди: хизмат шеър ёзишга ҳалақит беради, нимагадир хизматга отланиш лозим бўлган айни эрталабки пайтда илҳом келиб қолади, дерди.

— Тамара қалай, болалар-чи? — иккита эшик на-

ридаги ошхонадан аёл овози эшитилгач, сўради Лопатин.

— Ҳаммаси соғ-саломат, — деди Виссарион. — Ҳозир Тамарани чакираман. Бугун биринчи кун Тама-
ра билан иккаламиз бу квартирада ёлғиз қолдик. Фар-
зандларимиз жўнаб кетишди.

Болаларнинг қаерга кетганини тушунтириб ўтир-
май, ўрнидан туриб чиқиб кетди-да, юз ифодасидан
ҳечам бу ерга келишни истамаган хотинини олди-
га солиб қайтди. Лопатинга кўзи тушганидан кейингина
аёл қувониб кетди ва пешбандга қўлини артиб, унинг
истикболига пешвоз юрди.

— Салом, Тамара, — деди Лопатин унинг кўлидан
ўпиб.

Виссарион билан «сан»лашиб, у билан эса биринчи
марта кўрган кунидан бошлаб «сиз»лаб гаплашарди.

— Салом, қадрдоним, — деди у Лопатиннинг пешо-
насидан ўпиб. — Қанчалик севинганимни билсангиз
эди! Виссарион, жиннивой, ҳеч нима демай ошхонадан
сургаб чикди. Фақат: «Ҳозир сенга бир нимани кўрса-
таман!» деди. Мен бу ёққа киргим келмади, унинг
олди-га кимдир юмуш билан келган, деб ўйлагандим...
Марҳамат, ўтиринг, ҳозир овқатланамиз.

У аллақандай оналик меҳри билан, ҳам қувонч, ҳам
маъюслик билан гапирарди. Лопатинга тикилиб беих-
тиёр бармоқларини секин қисирлатиб қўйди.

Унинг гўзал, нозик юзи озиб, суяклари бўртиб қол-
ган. Шаҳло, қоп-қора кўзларининг ости кўкимтир тус
олгани учун бу кўзлар янада катталашиб қолгандек
туюларди.

«Ўтган йиллар мобайнида росаям ўзгариб кетиб-
ди-я, — деб ўйлади Лопатин. — Уруш бу оила бошига
қанчалик ташвиш келтиргани шундоққина кўриниб ту-
рибди».

— Қизингиз қалай? Катта бўлиб қолгандир? —
чиройли маъюс кўзлари билан ҳамон Лопатинга тики-
либ сўради Тамара.

— Яқинда ўн олтига тўлади.

— Ўзи қаерда?

— Ҳозир Омскда, опамникида яшайпти.

— Узоқда яшаётгани яхши бўпти. Хотинингиз қа-
лай? — сўради Тамара.

Виссарион ҳар доим Москвага ёлғиз ўзи келарди,
Тамара эса Лопатиннинг қизи ва хотини ҳақида фақат

эридан эшитганди. Унга бор гапнинг ҳаммасини гапириб бермасликка ҳеч қандай сабаб бўлмаса ҳам, Лопатинни тўғриси айтишдан нимадир тўхтатиб қолди. Грузин оилаларида ажрашиш — айникса, ўртада фарзанд бўлса камдан-кам содир бўлади, агар шундай воқеа юз берса, бунга фожиа сифатида қарашади.

Лопатин нимагадир ҳозир шундоғам маъюс боқувчи бу аёлга ўзи ва хотини ҳақидаги бор гапни айтгиси келмади.

— У эвакуацияда, — деди бунинг ўрнига Лопатин. — Тошкентда.

— Буям яхши, узоқда экан, — деди Тамара.

У «узоқда» сўзини иккинчи марта айтганида Лопатин яқингинада, бизларнинг ҳужумимиз ҳали бошланмаганда Тбилисини атиги Хочли довон ва унинг ортидаги яна юз километрча масофа фронтдан ажратиб турганини эслади... Эртага бир ўзинг босиб ўтадиган масофа...

— Жудаям озиб кетибди. У касал эмасми? — Тамара чиқиб кетганидан кейин сўради Лопатин.

— Йўқ, касал эмас, — деди Виссарион. — Уни врачга кўрсатдим. Унинг айтишича, касал эмас, шунчаки... — «Шунчаки» нималигини айтмай, Лопатиндан Тбилисига неча кунга келганини сўради.

Лопатин ҳужум қилиб кетаётган армияга етиб олиш учун эртага азонда Хочли довон орқали йўлга тушишини айтди.

— Ҳа, худога шукр, ҳужум қиляпмиз, — деди Виссарион. — Немислар кузда Эльбрусга чиқиб олишганда бу ҳақда ҳар куни ўйлайвериб ақлдан озишимга сал қолди. Улар Кавказ тоғ тизмаларига келиб қолишган, ортимизда эса — Туркия! Гоҳида икки девор оралиғидаги йўлакда қўлларинг билан битта деворни, елканг билан иккинчисини тутиб тургандек ва қўлларингни қўйиб юборсанг ҳаммаси устингга ағдарилаётгандек туюлади кишига. Албатта мен ҳарбий одам эмасман...

— Ҳаммамиз ҳам ҳарбий эмасмиз, — қўлини силтаб деди Лопатин. — Тамара қайтиб кирмасидан менга тушунтириб бер-чи: болаларинг қаерда, уларга нима бўлган?

— Георгий армияда, бундан ўн кун аввал келиб уйда тунади. Кутаида младший лейтенантлар курсини битириб фронтга жўнаб кетди. Тамара билан бугун кишлоқдан қайтиб келсак, эшикнинг тагида хат бор

экан: кайтаётганлардан кимдир ташлаб кетган бўлса керак. Унда бир неча оғиз сўз ва биз ёзишимиз мумкин бўлган дала почтаси бор экан, холос.

Виссарион камзулининг чўнтагидан ўғлининг хатини олиб, дала почтасининг номерини айтди.

— Бунақанги дала почтасининг қаердалигини биласанми? — умид билан сўради у.

— Ҳозирча билмайман, лекин билиб беришим мумкин, — деди Лопатин. — Қани, такрорлагин-чи. — Чўнтагидан ёндафтарини олиб дала почтасининг номерини ёзиб олди. — Уни қачон армияга олишга улгуришди? — гуё бирдан эслаб қолгандек ҳайрон бўлиб сўради у. Сўнг ўттиз олтинчи йилнинг куз фаслини, қайсидир меҳмоннинг илтимоси билан стол ёнига чакирилган чиллаширни эслатувчи ўн икки ёшли озғин ўқувчининг болаларга хос жарангдор овоз билан Бараташвилининг «Яшил ранг» шеърини аввал грузинча, кейин Пастернак таржимасида рус тилида ўқиб берганини эслади. Шеър ўқиган мана шу килтирик боланинг армияга чакирилганига, курсни тугатганига, младший лейтенант бўлганига, фронтга жўнаб кетганига ва у ердан отаси билан онасига ўзининг дала почтасининг номери ёзилган хат йўллаганига ақл бовар қилмасди.

— Июнь ойида армияга чакиришди, — Виссарион бармоқларини букиб санай бошлади: — Июль, август, сентябрь, октябрь, ноябрь, декабрь... Тамара ҳисоблаб чиқибди: ўғли уйда тунаган ўша куни ўн саккиз ярим ёшга бир кун етмабди.

— Этери қаерда? — сўради Лопатин.

— Қишлоққа, Тамаранинг катта акаси Варламни-кига олиб бориб қўйдик. Сен уни бизникида кўрганми-динг, ҳар доим у тайёрлаган винодан ичардик, бугун ҳам ичамиз... У кўпдан бери уйига таклиф қилаётганди. Ҳарҳолда у агроном, қишлоқда аҳвол шаҳарчалик эмас. Ўша ерда мактаб ҳам бор. Қизчанинг яхшироқ овқатланишини истарди.

— Қизинг ўн бешга тўлдимми? — сўради Лопатин.

— Сенинг қизинг каби салкам ўн олти ёшда. У факат уч ҳафталик кичик. Бир пайтлари ҳисоблаб чиққандик.

Қизларининг қачон туғилганини ҳисоблаб чиқишгани Лопатиннинг ёдида йўқ, Виссарион эса унутмабди.

— Қизингиз учун қишлоққа бордингларми? — сўради у.

— Аввалига шу мақсадда отланувдик... Энди йўлга чиққанимизда азага бораётганимиз маълум бўлиб қолди. Варламга ўғлидан «қорахат» келибди...

— Менимча, унинг иккита ўғли бор эди, — деди Лопатин.

— Ҳа, иккита, тўнғичи ўтган йилнинг баҳорида Қримда ҳалок бўлди, ўртоқларининг айтишича, чўкиб кетибди. Буниси эса, кенжаси Велико... Қўпдан бери хат келмаётганига хавотир олишаётганди, ноябрь ойидаёқ довонда ҳалок бўлгани ҳақида «қорахат» келиб қолди... Қайси довонда ҳалок бўлганини ёзишмабди, фақат «довонда» дейишибди. Менимча, Марух довонида бўлса керак. «Қахрамонларча ҳалок бўлди», деб ёзишибди. Балки, бола бечора шунчаки музлаб қолгандир... «Қорахат»ни олганида Варлам ақлдан озишига сал қолди. Яхшиям биз борган эканмиз. Тамара азадан кейин Этерини қайтариб олиб кетмоқчи бўлди, оила бошига бунақа кулфат тушганида қизҳақида ғамхўрлик қилишни сўраш мумкин эмаслигини ўйлади, лекин Варлам бунга рози бўлмади, кўзига ёш олиб илтимос қилди: «Ҳеч бўлмаса шуни менга қолдиринглар! Биз бутунлай ёлғиз қолдик-ку!» Қизчанинг ҳам унга раҳми келди, Тамаранинг ёнига келиб: «Ойижон, ҳозирча мен шу ерда қоламан», деди... Қизимизни ўша ерда қолдириб, бугун эрталаб қайтиб келдик, бир озгина жўхори, вино, лобио олиб келдик. Бари бир, бу ердан кўра қишлоқда яшаш осонроқ... Ҳозир ўйлаб қолдим: Агар сен кеча келганингдами бизни тополмаган бўлардинг! Бугун келганинг қандай яхши...

Лопатин ошхона томондан аёллар овозини эшитиб сўради:

— Тамара ёлғиз эмасми?

— Бугун Миша билан хотинини таклиф қилганимиз, — деди Виссарион. — Тамара билан Маро ошхонада харчо пиширишяпти. Лобио ҳам бўлади, лобиони хуш кўришингни биламан. Миша доим шаҳарда, қишлоқдан олиб келганларимиз билан уларни бир оз меҳмон қилмоқчимиз. Миша ҳам тез орада келиб қолади.

Виссарион Лопатин яхшигина танийдиган одам сифатида «Миша» деяверди: бу Мишанинг кимлигини сўраш нокулай эди. Лекин Лопатин кимлигини ҳеч ёдига туширолмай ахир сўради.

— Михаил Тариелович-да, — деди Виссарион. — Сен охирги марта меникига келганингда у билан

дастурхон атрофида ёнма-ён ўтирган эдинг. Менимча, икки марта кўргансан.

У Михаил Тариелович дегандаёк ўша одам Лопатиннинг ёдига тушди. У темирўлчи-инженер бўлиб, Закавказия йўлида хизмат қиларди, ёзувчилардан ошна-оғайнилари кўп ва ўзи ҳам дўстларини мақташни хуш кўрувчи Виссарионнинг таъкидлашича, яхшигина шеърлар ҳам ёзиб турарди. Ўшанда, ўттиз олтинчи йилда дастурхон даврасида ўтирганлардан энг ёши улуғи ўша киши эди.

— Сени кўриб жуда хурсанд бўлади-да, — деди Виссарион. — Мен ҳамма нарсани ўқийвермайман, унинг қўлидан эса китоб тушмайди. Уруш пайтида ким нима ёзган бўлса, ҳаммасини ўқиб чикди. Тунда ишдан қайтади-ю, дарров ўқишга берилади. Бир неча марта сени тилга олди... Менга айт-чи, бахтлимисан ёки бахтсизми? Ўйингда аҳвол қалай?

— Ўйни билмадим-у, лекин ўзим бахтлиман, — деди Лопатин.

Виссарион қандай қилиб ва нега бахтли эканини суриштирмай деди:

— Омадингни берсин.

Виссарион дўстларидан нега бахтсиз эканлигини суриштириш мумкин ва лозимлигини биларди, аммо нега бахтли эканини сўрашни ҳожати йўқ, деб биларди.

Улар жимиб қолишди, Лопатин Виссарионга қараб ўтириб, уруш пайтида, кўпдан бери кўрмаган танишинг билан учрашганда неча марталаб хаёлидан ўтказган бир ҳақиқат ҳақида ўйларди. Уруш бир-бири билан узоқ вақт кўришмаган иккита одамнинг ўзаро самимий муносабатига қўшимча аллақандай муҳим бир нима қўшгандек эди.

— Мана шу стол атрофида иккаламиз билан бирга ўтирганлардан кўпчилиги энди йўқ, — деди Виссарион сукунатни бузиб ва гўё йўқларни санаётгандек ўйчанлик билан столни мушти билан бир неча марта уриб қўйди.

Ҳозиргидек эмас, балки кенгайтирилган бу стол илгари нарида, эндиликда коп-қоронғи каттагина емишхонада турарди. Атрофида жуда кўп одам ўтирарди.

Виссарион гўё шу стол теграсида ўтирганларнинг эндиликда йўқлигининг сабаби нимада, дея индамай сўрагандек муштини ёйиб, бакувват қўлларининг кафтини юқорига қаратиб стол устига қўйди. Кейин қўли-

ни олди ва Лопатин чекаётганини кўриб, кўлини папиросга чўзди.

— Эшитишимга караганда, иккаламиз танийдиган одамлардан бир канчаси уруш арафасида Москвага қайтишибди.

— Бир канчаси қайтиб келган, — деди Лопатин.

— Бизда эса ҳозирча ҳеч ким қайтгани йўқ.

Ўшанда ном-нишонсиз йўқолишини хаёлига келтириб бўлмаган айрим одамлар ҳақида, улар ҳам қайтиб келишгани ва аллақерда жанг қилишаётгани хусусида ҳозир, уруш даврида Москва бўйлаб миш-миш гаплар тарқалганди: ҳатто айтишларича, кимдир фронтда уларни ўз кўзи билан кўрибди. Бу миш-мишларга жудаям ишонинг келади. Хафа бўлиб ўтирган Виссарионга бу ҳақда айтмоқчи ҳам бўлди. Аммо шу пайт эшик тақиллаб қолди.

Виссарион ҳамон қимир этмай ўтираверди.

— Бу Миша, — деди у яна тақиллагач ва эшикни очгани ўрнидан турди.

Виссарион билан бирга кириб келган Михаил Тариелович унинг истиқболига ўрнидан турган Лопатин билан бир сўз демай кучоклашиб кўришди ва индамай стол ёнига ўтирди. У айтарли ўзгармаганди, илгари ҳам шунақанги озғин эди.

Меҳмондорчиликка отлангандек озода кийинганди, эғнида дазмолланган эски костюм ва крахмалланган ёқали оппоқ кўйлак, бўйнида қора шойидан тикилган галстук. Озғин, ингичка юзи, кумушсимон сочлари қорамтир тус олганга ўхшайди. Еки ўтинқираб қолган мана шу камгап грузин авлиёси каби чехраси жиддий киши бир пайтлари мана шу ерда, шу стол атрофида чиройли қадах сўзларини айтиб кўп ичганини эслади Лопатин.

— Кадрдонимиз Виссарионнинг меҳмони сифатида сизни яна кўришдан бағоят хурсандман, — деди у ўйчан кўзлари билан Лопатинга боқиб. — Биз яна биргаликда унинг тузини тотаётганимиз ва виносидан ичаётганимиздан ниҳоятда шодман. Эртага бизнинг хонадонимизга ташриф буюрсангиз Мария Ираклиевна билан мен нақадар мамнун бўлардик.

У буларнинг ҳаммасини ўзи тенги кўпгина грузин зиёлилари каби нозик дид билан қойилмақом қилиб рус тилида айтди. Шунда бу кишининг гимназиядан кейин Петербург темир йўл инженерлари институтини битир-

гани Лопатиннинг ёдига тушди. Унда умуман, бўлмаган талаффуз эмас, балки жумла тузилишидаги бетакрор интонация унинг грузин эканини кўрсатиб турарди.

— Раҳмат, лекин боролмайман, эртага азонда жўнаб кетаман, — деди Лопатин.

— Агар сизни бир неча кунга олиб қолишга уриниб кўрсак-чи? — деди Михаил Тариелович ва урушдан аввалги Тбилиси учун одатий бўлган бу жумлани айтди-ю, Лопатиннинг қўли билан рад этганига жавобан майин жилмайиб қўйди. — Ҳаммасини тушунам.

— Эртага кечгача ҳеч бўлмаганда Оржоникидзега етиб олишим керак, — деб тушунтирди Лопатин.

— Ҳозир ўша ерда жанг қилаётганларни худо ўз паноҳида асрасин, — деди Михаил Тариелович грузинчалаб ва кейин рус тилида такрорлади. — Агар янглишмасам, грузинчани бир оз тушунар эдингиз, шундайми?

— Жудаям оз биламан. Агар таржима қилмаганингизда фақат худо асрасин, деган сўзингизни тушунган бўлардим, — деди Лопатин.

— Ундай бўлса, сизни синаб ўтирмаймиз, — майин жилмайиб деди Михаил Тариелович ва уйида ҳозиргина радиодан эшитиб келган сўнгги маълумот ҳақида гап очилди: бу маълумотга кўра, бизнинг қўшинларимиз Минеральные Водыни шимолдан айланиб ўтишни бошлашибди. Буни тўлалигича тасаввур қилиш қийин эди.

— Бутун манзарани тўла тасаввур этиш гоҳида фронтда ҳам мушкул бўлади, — деди Лопатин. — Эртага эмас, индинга мен ўша ерда бўламан.

Бехосдан уни сабрсизлик туйғуси чулғаб олди, боя эрталаб, поездга телефонограммани келтириб беришганда ҳам шундай бўлганди.

Хонага дастурхон билан тарелкаларни кўтариб Тамара кирди.

— Маро қани? — сўради ундан Михаил Тариелович.

— Ташвиш тортма, келади ўша Мароинг. Қани, нарёкка бориб чекиб келинглар. У ер қоронғи, лекин менимча, кўркмасаларинг керак? Унгача биз дастурхонни тўлдирамиз. Бу ишга эркакларнинг қараб туришини ёқтирмайман.

Эркаклар қоп-қоронғи даҳлизга чиқишди.

Учаласи сигаретасини тутатиб олган Лопатиннинг қўлидаги гугурт ўчгунча ўзига таниш даҳлиздаги китоб

тахланган узун тахталарга унинг кўзи тушди. Илгари китоб қалашиб ётарди, энди бўлса ярмиси бўм-бўш. Ҳарҳолда қоронғида шундай кўринди. «Сотаётганми-кан? Кимга? Ҳозир ким оларди? Ё керак бўлмаганлари билан печка ёқяптими? — деб ўйлади Лопатин. — Уруш пайтида китоблар нималарга дучор бўлмайди...»

Ичкарида аёллар идишларни жаранглатиб столга қўйяпгани якқол эшитилиб турарди.

— Бечора Варлам, — ҳўрсиниб қўйди Михаил Тариелович. — Менга шу ҳақда айтиб берганингдан бери у хаёлимдан нари кетмай қолди.

— Ўзини қўйгани жой тополмаяпти, — деди Виссарион. — Поездга бизни кузатиб қўйганда, Тамарани бир чеккага тортиб роса йиғлади. «Балки биз Великони тирик кўмдикмикан? Нега «қорахат» бунчалик кеч етиб келди? Балки, янглишишгандир? Биз бўлсак дарров уни кўмиб ҳам бўлдик...» деди бечора йиғлаб...

— Агар шундай деяётган бўлса, бари бир умид қилаётган экан, — деди Михаил Тариелович.

— Йўқ, — деди Виссарион. — Агар унинг умиди бўлганда: «Ишонмайман! Унга аза очмайман, ҳеч нима қилмайман!» — деган бўларди. Бу умид эмас, балки умидсизлик. Нина унга ниҳоятда қийналиб қиз туғиб бериб, бу қиз вафот этгач, докторлар эндиликда улар фарзанд кўрмасликларини айтганда Варлам хотинига: «Йиғлама. Олло-таоло сенга иккита ўғил ато этибди-ю, яна ундан нима истайсан?» деганди. Энди бўлса унга қараб ўтириб, кўз ёшларимни тиёлмайман. Реваз туғилганда у тарекаларни осмонга иргитиб, милтиқ отиб чил-парчин қилгани ҳали ҳам ёдимда! Велико туғилганда эса туғруқхона деразаси олдида менинг ёнимда туриб: «Ўғлимни кўрсатишмагунча ярим кеча бўлса ҳам бу ердан кетмайман», деганди. Ана шундай одамлар энди ёлғиз қолишса-я! Қизимиз Этерини ўзлари билан олиб қолишди, бизни кетмасликка ундашди.

— Менга айт-чи, Виссарион, мана қайнинг иккала ўғлини фронтга йўллаб, иккаласидан ҳам айрилди, нима, сизларда бир амаллаб фронтга бормаслик йўлини қилиш, пора бериб қутулиш қабилар бўлмайдами? Буни сўраш ноқулай-ку, аммо худди шу бугун фронт штабида шу ҳақда бемаъни бир гап эшитдим. Сендан сўраётганим учун мени кечир, бошқа суриштирадиганим ҳам йўқ, штабда эса бу гапга аралашгим келмади.

— Албатта пора билан қоладиганлар бор, — деди

Виссарион. — Албатта бунакалар учраб туради. Нима, сизларда, Москвада бунакаси бўлмайдими?

— Ўзим ҳали дуч келганим йўғ-у, лекин, менимча, у ерда ҳам бор, — деди Лопатин.

— Бизда ҳам бор. Аблах одамлар ҳамма жойда учраб туради. Заиф одамлар ҳам ҳамма жойда бор. Пулга сотиладиганлар ҳам ҳамма жойда бор... Шаҳарда бўлади, кишлоқда эса — бунакасини эшитмаганман. Кишлоқда кимни армияга чакиришса — ҳаммаси боради. Аза куни Варламникида ўтирганимизда Тамарага кўзим тушиб, унинг юз ифодасидан энди Варлам эмас, унинг бошига тушган кулфатни эмас, балки ўзимизнинг фарзандимиз, ўзимизнинг Георгиймиз ҳақида ўйлаётганини сездим. Георгийга нима бўлганин? Қаерларда юрганин? Унга нима бўларкин? У ўз кайгусини — ёнида фарзанди йўқлигини ўйларди. «Эй, худойим-эй! — деб ўйладим ўшанда. — Фарзандимиз учун ваҳимага тушиб ёнгинамда ўлиб кетишингга йўл кўёлмайман. Мен бир нима қилишим керак, ахир эркакман-ку! Мен ҳаммавакт сен амр қилган барча ишни қилиб келганман, сен учун ҳар қандай иш қилишдан ҳеч қачон қўрмаганман. Наҳотки энди сен учун бу ишни қилолмасам? Фарзандингни сенга соғ-саломат қайтаришим керак, акс ҳолда сен кўз ўнгимда адои-тамом бўласан. Агар мен эркак бўлсам шу ишни қилишим керак! Аммо мен бу ишни қилолмаслигимни сен тушунасанми? Агар мен эркак бўлсам — мана, фожиа қаерда?» Мен Тамарага тикилдим, кейин Варламнинг қўшниларини кўздан кечириб чиқдим: бу аёлларнинг деярли ҳар бири ё эридан, ё ўғлидан, ё ака-укасидан жудо бўлганини билардим. Ўтган киш фаслида чақирилганларнинг деярли ҳаммаси Қримга тушган ва июль ойида бирваракайига деярли ҳаммасидан «корахат» келган. Варламнинг тўнғичи Ревазга ҳам, унинг қўшниларига ҳам! Хат ташувчи ҳар куни келарди. Варламникига худойига тўпланган қўшни аёлларга ва ёнимда ўтирган ҳамда фарзанди учун ваҳимага тушиб адои-тамом бўлаётган ўзимнинг хотинимга тикилиб ўтиравердим. Мен эркак бўлатуриб ҳеч нима қилолмайдим! Буни сен тушунасанми?

— Уруш тамом бўлмагунча ҳеч нима қилолмайсан, — деди қўққисдан Михаил Тарнелович. — Ўғлинг урушдан қайтиб онасининг қучоғига кирмагунча ҳеч нима қилолмайсан.

— Виссарион, келинлар, ўтиринлар, — Тамаранинг овози эшитилди. — Дастурхонни безатаётиб ҳамма гапларингни эшитдик. Ортикча гапларни айтяпсан, буни гапиришнинг ҳожати йўқ.

17

Эркақлар хонага қайтишгач, Михаил Тариелович хотинини Лопатинга таништирди. У илгари бу аёлни ҳеч кўрмаганди.

Мария Ираклиевна баланд бўйли, ёши ўтиб қолган, афтидан эри билан тенгдош аёл экан. Унинг чехрасида аллақандай бегонасираш ифодаси бор эди. Саломлашаётган пайтда ҳам ўзича ниманидир ўйларди. Қора тусли кўйлагининг ёқасига ўзи қимматбаҳо эмас-у, аммо қадимги ноёблиги билан бебаҳо феруза кўзли каттагина қумуш тўғноғич тақилган. Тўғноғич Грибоедов даврида яшаган ачасидан қолган мерос бўлса ажаб эмас.

— Мана. бу ерга ўтиринг, — Лопатинга жой кўрсатди Тамара. — Сен эса, Виссарион, бориб вино олиб кел.

Виссарион йўл-йўлакай Михаил Тариеловични имлаб ўзи билан олиб чиқиб кетди, бочкадан вино қуйишда ёрдамлашса керак.

— Анчадан бери, тўғрироғи, уруш бошлангандан бери вино ичмагандим, — деди Лопатин аслида ҳам шундай эканига ўзича ҳайрон бўлиб.

— Чача¹ йўқ, ҳечам қолмади, — деди Тамара. — Назаримда, сиз илгари винони хуш кўрардингиз шекли?

Рост, бир пайтлари Лопатин винони ёқтирарди. Энди бўлса унга, худо билади, орадан кўп вақт ўтиб кетгандек туюлади. У дастурхонни кўздан кечирди. Столда қопқоғи ёпик чинни идиш, унда боя Виссарион айтган харча бўлса керак. Битта тарелкада кишлокдан олиб келинган мчади — жўхори нони, иккинчисида кишлокда тайёрланган пишлок. Яна қоп-қора бир нима — тисмали бўлса ажаб эмас — солинган қайла идиш билан ҳозиргина оловдан олинган қип-қизил, иссиқ лобио тўлдирилган салат идиш қўйилган.

Тинчлик даврида бу факирона, уруш пайтида эса

¹ Чача — хонаки арок (грузинча)

тўкин дастурхон ҳисобланарди. Ҳозир бунақа дастурхон онда-сонда учраб туради. Ҳар бир одамга белгиланган тарелкалар ёнига қиррали стакан қўйилган, бошқачаси йўқ. Урушдан аввал Виссарион деҳқончасига мана шунақа стаканда ичишни яхши кўрарди. Рюмка қўлимдан тушиб кетади, винони иккита бармоғинг билан эмас, балки бутун қўлинг билан маҳкам ушлаб олишинг керак, деб ҳазиллашарди.

Мария Ираклиевна стол ёнидан жой олди, Тамара эса энди кўзғалмоқчи бўлган Лопатинга қўл силтадида, ўзи эркакларни кутиб турди. Турган жойида кўнгли тўлмайд дастурхонга қараб қўйди. Ҳозиргига нисбатан тўкин дастурхон эканини билиб турса ҳам, бари бир, буни фақирона ҳисобларди.

Лопатин унга ҳаммаси жойида эканини ва у ўз қўли билан тайёрлаган лобиони маза қилиб ейишни айтмоқчи бўлди-ю, лекин тўсатдан мана шунақанги қип-қизил лобиони бир пайтлари ҳечам меҳмонларга қўйишмаганини эслаб қолди. Бу лилага мўлжалланган емиш, меҳмонлар учун эса дафн маросими ёки худойида пишириларди... Шунини эслаб ҳеч нима демади.

— Сиз икки марта ярадор бўлибсиз-а, — деди Тамара ўйчанлик билан Лопатинга тикилиб. — Бечора қизча, у икки марта сиздан айрилиб қолиши мумкин экан-а!

Унинг оилавий ҳаёти ҳақида ҳеч нимани билмайдиди-ю, аммо аёллик фаҳм-фаросати Лопатиннинг хотинини эмас, балки қизини эслашга ундади.

Виссарион билан Михаил Тариелович ошхонадан қайтиб келишди. Виссарион саккизинчи номерли — каетия виносининг ярми йиртиқ эски ёрликли иккита шиша кўтариб олган. Бу ёрлик ҳеч қандай маънони билдирмайди, чунки шишадаги вино албатта қишлоқда тайёрланган. Виссарионнинг қўлида атиги иккита шиша борлигининг ҳам аҳамияти йўқ. У кўп ичишни ёктиради-ю, лекин стол устида идишларнинг қалашиб кетишини хуш кўрмасди. Кейин яна олиб келади.

— Сен меникида шу винодан ичгандинг, — ҳаммадан кейин даврандан жой олиб деди Виссарион. — Бу сен ичган ўша винодан. Ҳар йили бир ҳил чиқавермайди-ку, лекин бу йилгиси жудаям яхши вино чикди, агар...

У давомини айтмай, стаканларга вино қўйиб чик-

ди, одатдагидек шошилмай, ўзига хос самимият билан соқийлик қилди. Тўғри, қўлда стакан билан ўрнидан туриб айтилган сўзлар меҳмондорчилик қондасига кўра алоҳида кўтаринки қайфият бахшида этарди. Лекин у ич-ичидан меъёрини билиб гапирар, бусиз дастурхон теғрасида ўтирганларнинг ҳаммасига навбати билан айтилган мактов сўзлари беҳуда ва бемаъни гапга айланиб қоларди.

Ошхонадан олиб келинган иккита шиша яна тўлдириб келинди, кейин яна келтирилди ва шундан сўнг Виссарион мезбон сифатида ҳамма гапни айтиб бўлгандек туюлди Лопатинга. Шу боисдан унинг гапини бўлиб, фронтга кетган ўғли учун қадах сўзини айтмоқчи эди, лекин Виссарион нима демокчи эканини фахмлаб қолиб сўз бермади.

— Айтмоқчи бўлган гапларинг учун сендан миннатдорман, лекин ҳозирча вино тамом бўлмагунча... — У аёлларга вино қуйди ва эркакларнинг стаканларини лиммо-лим тўлдириб охиригишишани ҳам бўшатди. — Вино тамом бўлмагунча биз ғалаба учун ичаверамиз. Ғалабадан бошқа ҳеч нима фарзандларимизни урушдан бизга қайтариб беролмайди. Шу жумладан, бизнинг кадрли Гогамизни ҳам. Шу жумладан, — деб такрорлади у ва винони охиригача сипқорди.

Лопатин вино тамом бўлди, деб ўйлаганди, аммо Виссарион жойига ўтирмай иккала шишани кўтариб чиқиб кетди ва орадан куп ўтмай битта лиммо-лим тўла шиша билан қайтди.

— Мана бунисини, энг сўнггисини, — деди у стаканларга қуяр экан, — орамизда йўқлар хотираси учун ичамиз. — Бунни у русчалаб айтди, сўнг бошини қуйи эгиб грузинчасига такрорлади-да, тагида бир неча томчи қолдириб стаканни бўшатди. Турган ҳолича ҳеч кимга қарамай ҳамон бошини эгиб стакандаги ўша зиғирдак винони бир бурда нонга қуйиб еди.

Ҳамма ўрнидан турганча бир неча дақиқа жимиб қолди. Лопатин бу грузинча таомилни ўлганлар хотирасига нонни винога бўктириб мана шундай ичишни илгаридан биларди. Лекин илгари урушдан аввал унга нон билан вино ҳам бу таомилга даҳлдорлигини нимаси биландир эслатиб туради, деб ўйлаганди. Ҳозир эса бунда бир ярим йилдан бери урушда ҳар куни ва ҳар соатда содир бўладиган барча воқеаларни эсга солувчи ҳамма нарсадан кўра аччиқрок, буюқрок ва оддий бир

нима борлигини хис этди. Урушда содир бўлган буларнинг ҳаммаси олдида инжил воқеаси шунчаки бир пайтлари бир одам бошқаларни деб ўзини қурбон қилган каби оддий воқеадир. Уруш бошлангандан бери ўтган бир ярим йил мобайнида ҳар хил одамлар бошқа одамларнинг ҳаёти деб ўзларини қурбон қилиш ҳисобига ана шу ишни турлича амалга оширдилар. Бунда улар кўкларга кўтариб мақталишни умид қилмадилар.

Виссарион тириклар шаънига қадаҳ кўтараётганда ғалаба ҳақида гапирарди. Худди шундай ҳам бўлди, Лопатин бу ғалаба қачон юз бериши ва у қандай бўлишини ўзича тасаввур қилолмасди-ю бироқ ҳаёт — бегоналарнинг ҳам, ўзининг ҳам ҳаёти — ҳақидаги фикр-ўйлари бари бир ғалаба ҳақидаги фикрлар билан ўй-ғунлашиб кетарди. Немислар деярли яқинлашиб қолган Москва оstonаларида содир бўлган ҳодисалар ва Сталинградда юз берган воқеалар кўпгина одамларга, шу жумладан унинг ўзига ҳам ҳақиқий тирилиш бўлди.

Реал билим юрти¹нинг бешинчи синфида ўқиб, дарсларга елиб-югуриб қатнашаётган пайтидаёқ у худога ишонмайдиган бўлиб қолганди. Аммо ўшандан бери инжилнинг калласида қолган аллақандай тушунчалари руҳий маънода унинг учун камёб бўлиб ҳисобланганди. Олло-таоллонинг руҳи маъносида эмас, балки инсоний рух маъносида.

Ҳозир ҳам шундай бўлди, дастурхон тепасида туриб ўликлар ва тириклар ҳақида ўйлапти-ю, ҳаёлига эса инжилнинг «ўлимни ўлим билан тузат», «ўз хочингни ўзинг элт» каби сўзлари ва ҳатто бир онанинг фарзандини иккинчи онанинг ўғли ўрнига фронтга юбориш учун замонавий Иуда² оладиган ўша ўттиз сўлкавой келяпти. Чунки ўша «ўрнига»сиз ҳеч қачон ҳеч нима бўлмайди, бари бир бир кишининг ўрнига ўша соатда бошқа кимдир фронтга жўнайди...

Энди ўтиришлари билан Михаил Тариелович Лопатиндан илгари яна ўрнидан турди ва шишада қолган винонинг ҳаммасини стаканларга яримлатиб қуйди.

— Сенинг саломатлигинг учун, Виссарион, — деди у. — Кечирасан, стаканлар тўла эмас.

¹ Кўпроқ табиат ва математика фанлари ўқитиладиган ўрта ўқув юрти.

² Христиан афсоналарига кўра ўз устози Исо пайғамбарга хиёнат қилган Иуда Искариот.

— Вино етмагандан кейин нима ҳам килолардинг? — деди Виссарион. — Виноси етмаган мезбоннинг саломатлигига ичмаса ҳам бўлади.

— Бунақаси тинчлик пайтларида бўлади, уруш кунлари эмас, — деди Михаил Тариелович. — Бахтингни берсин, Виссарион! — У гўё лиммо-лим тўла станкадаги винони ичаётгандек шошилмай сипқорди.

Виссарион миннатдорчилик билдирди-да, ўтирмай хонадан чиқиб кетди. Тамара Лопатинга қараб кулиб кўйди:

— Сиз учун топиб келмоқчи бўлиб чиқиб кетди. Уйимизда озгина бўлсаям чача бор, деб ўйлаяпти. Лекин чача йўқ. Бечора Варламнинг бошига мусибат тушганини эшитиб йўлга отланганимизда чачани поездга олачикқандим. Виссарион ўша чачани ичиб бир оз ухлаганди. У Варлам ҳақида гапирса, Варлам ақлдан озаёзди, дейди. Аммо Варламнинг мусибатини эшитиб ўзи ҳам жинни бўлаёзди, нима дегани, нима килганини эслолмай қолди. Василий Николаевич, болаларимиз чўкиб кетган ўша Қрим, ўша кечув қанақанги даҳшат экан-а! Бир кишлоқдан ўн олти киши ўлса-я! Яна ҳаммаси бир жойда. Уларнинг ярми бола-я!

— Сенга қолса ҳаммаси бола, — деди хўмрайиб Михаил Тариелович. — Ўн саккиз ёшли бола энди бола эмас, балки эркак ҳисобланади.

— Бари бир бола, — деди Тамара. — Қандай қилиб дарров, бир пайтда, бир куннинг ўзида содир бўлса-я!

— Шу кишлоқдан чакирилганларнинг деярли ҳаммаси ўзимизнинг грузин дивизиямиз билан бирга ўша ёққа тушиб қолган... — Михаил Тариелович бу ерда гап фақат шу ҳақда бўлаётганидан ўзини ноқулай сезаётгандек туюлди Лопатинга.

— Мен ўша ерда бўлгандим, Тамара, — деди Лопатин. — Худди ўша пайтда.

— Сизнинг «Красная звезда»да босилиб чиққан барча мақолаларингизни ўқиб чиққанман, — деди Михаил Тариелович, — аммо ўша ерда бўлганингиз ҳақида бирорта мақолангизга, менимча, кўзим тушганича йўқ.

— Бу ҳақда кимнинг мақоласини ўқидингиз? — сўради Лопатин. — Сиз умуман бу ҳақда ўқимагансиз. Ҳозир нима кўп — миш-миш гаплар кўп, сиз фақат шуларни биласиз, холос. Агар ўз кўзим билан кўрмаган бўлганимда мен ҳам фақат шуларни билган бўлардим.

— Айтиб берақолинг, — деди Михаил Тариеловичнинг хотини биринчи марта.

— Кечирасиз-у, иложим йўқ, — деди Лопатин.

— У ерда юз берган воқеаларнинг ҳаммасини ўзингиз кўрдингизми? — столга тирсагини тираб Лопатиннинг кўзига диққат билан тикилиб сўради Тамара.

— Эҳтимол ҳаммасини ҳеч ким кўрмаган бўлса керак, — деди Лопатин. — Лекин, кўрганларимнинг ўзи мен учун етарли бўлди.

Тамара чаккасига кўлини тираб, синовчан кўзлари билан унга ҳамон тикилиб ўтирарди.

— Болаларни балки у ерда кўргандирсиз? Варламнинг ҳалок бўлган ўғлини кўргансиз. У хушрўй, ботир бола эди. Унинг укасини армияга чақиришган, Ревазнинг ўзи эса кўнгилли бўлиб кетганди.

— Бўлиши мумкин, — деди Лопатин чиндан ҳам шунақа бўлишини ўзича ўйлаб.

Ҳа, бу аёл кўнглидан ўтказаетган болаларни кўрган бўлиши мумкин. Ўша болалар орасида чақиришларини кутиб ўтирмай, кўнгилли равишда фронтга жўнаган унинг жиянини ҳам. У кўрган бўлиши мумкин, чунки ола-тасир бошланганда айни ўша дивизияда эди, тева-рак-атрофда отишма ва бомбардимон авжига чиққанда ўша болалар ҳам, эгнида шинел, соч-соқоли ўсиб кетган ва кўпдан бери соч-соқолини олдирмагани туфайли кекса бўлиб туюлган ўрта ёшли грузин деҳқонлари ҳам ҳалок бўлаётганини ўз кўзи билан кўрган. Кейин чекинаётганлар оқимини ҳам кўрган. Қуршовдан чиқиб кетишга, бомбардимон учун даҳшатли машқ майдонига ўхшаш, одатда кимсасиз бўладиган, ўшанда эса ўликлар ва тириклар билан тўлиб-тошган Керчь ярим оро-лининг яйдоқ, ҳимоясиз даштидан ўтиб олишга шоши-лаётган, тўсатдан содир бўлган бу воқеадан довдираб қолган одамлар оқимини кўрган. Ҳа, у даштда чекина-ётган одамларни — русларни ҳам, украинларни ҳам, озарбайжонларни ҳам, арманларни ҳам, грузинларни ҳам кўрган, уларнинг ҳаммаси бомбардимон остида дашт бўйлаб боришарди. Ҳа, у ўша ерда Тамара худойидан қайтиб келган Каспи қишлоғилик ўша болаларни кўрган бўлиши мумкин. Аммо у бу ҳақда га-пиргиси келмади. У вазиятнинг ўзгарганидан мамнун эди. Эндиликда Сталинградда ҳам, Донда ҳам, Сальск даштларида ҳам ва бу ерда, Кавказда ҳам содир бўла-ётган ўзгаришлар ўшанда Керчь остонасида нега бу

вокеа юз берганини унутишга эмас — бунн унутиш мумкин эмас — балки хеч бўлмаганда кейинчалик фикрлашга ёрдам берарди. Ўтаётган вақт буларни чеккага суриб қўйди, чунки у ерда нима бўлганидан қатъий назар, урушда бугунги кун бари бир кечанидан муҳим ҳисобланади.

У даштдаги бомбардимонни, биринчи кундаги ҳали нима билан тугабини хеч ким англамаган фожиани, армия штабининг отбоқари билан дивизия томон қандай йўлга чиққанини, ҳали олдинги маррага етмай туриб яёдок даштда қандай қилиб бомбардимонга дучор бўлиб қолишганини, рота бомбардимон остида қолганида ҳали дурустгина ўргатилмаган одамлар яёдок дашт бўйлаб тарқаб кетиб, якка ҳолда ётиб олиш ўрнига, гўё агар бирга бўлишса бир-бирига нимаси биландир ёрдами тегиб қоладигандек, тўп-тўп бўлиб ётишганини эслади. Гарчи бу ўз жонини сақлаш ҳиссиётига ҳилоф бўлса ҳам, у бари бир ўлим қаршисида ёлғиз қолмаслик, кимнингдир ёнида бўлишдек янада кучлироқ ҳиссиёт эди. Лопатин отбоқар билан бирга пиёда бўлиб олишди. Аввалига улар отларни узун жоловда тутиб ётиб олмоқчи бўлишди, лекин вағиллаб тиккасига учиб келаётган «юнкерс»лардан даҳшатга тушган отлар типирчилаб жоловни узгудек бўларди. Ётиш ҳам мумкин эмасди, чунки отлар қочиб кетган бўларди, улар эса ҳали кўп йўл босишлари керак. Ҳатто иккала отнинг оралиғида туриш ҳам қўрқинчли эди. Отбоқар Лопатинга ерга ётиш имкониятини бериш мақсадида унинг қўлидан жоловни олмоқчи бўлди. Лопатин ўзининг ерга ётиш истагини енгиб бу таклифни рад этди ва отлар жоловини узиб кетмаслиги учун маҳкам ушлаб, отбоқар билан бирга уларнинг панасида тикка тураверди. Гарчи отларнинг талвасага тушаётган, уларни тутиб туриш мушкуллашаётган ва бомбардимон ҳали давом этаётган бўлса ҳам, фақат ўз ҳаётинг учун ҳайикмай, яна бирор нима қилиш зарурияти юзага келгани сабабли қўрқув ортга чекинганди...

Виссарион норози қўринишда қайтиб келди.

— Сенга чача топиб келмоқчи эдим. Аллақаерга яшириб қўйилган шишада эди. Ўзиям кўп эмасди. Қаерда эканини билмайсанми? — сўради у Тамарадан.

— Йўқ, билмайман.

— Сиз тайёрлаган ткемали жудаям мазали экан, —

деди Лопатин бир бурда нонни қайлага ботириб ер экан.

— Бу меники эмас, — деди Тамара. — Бу йил мен пиширганим йўк.

— Хоҳлайсизми, сизларга шеър ўкиб бераман? — сўради Лопатин.

Уларнинг фарзанди Гоги ўшанда Бараташвилининг шеърини ўкиб берганини эслади у яна. Лопатин ҳам бу шеърни ёддан биларди, уни севиб ўқирди ва шу боисдан ҳозир дастурхон устида шу боланинг онасига ўкиб бермоқчи ва фарзандининг шу ерда бўлганини ва яна бўлишини эслатмоқчи бўлди. У шуни айтди:

— Мен бир пайтлари сизнинг Гогингиз ўкиган шеърни ўкиб бераман. Ўшанда у ўкиганди, энди мен ўқийман, кейинги сафар эса яна у ўқийди. Мен бўлсам уни эшитгани келаман.

У грузинлардан ўзи ўқимоқчи бўлаётган шеърнинг таржимаси аслида анча бўш чиққан бўлса ҳам бари бир айни шуни ўқигиси келди:

Кўк рангини болалагимдан
Суйган эдим мен чин дилимдан.
Ешликда мен учун бу маскан
Ўзгача бир маъно касб этган.

Энди ўчар умр отли шам:
Унинг сўнгги соатида ҳам
Ўзим суйган мовийликни ман
Бошқа рангга алиштирмасман.

Суйганимнинг кўзларига хос —
Мовий рангга йўқдир ҳеч қиёс.
Шул бўёққа қоришган мангу
Сенинг тубсиз нигоҳингдир бу.

Умидим шул ранг билан ёруғ,
Шул ранг ранглар ичра энг улуг.
Дунё ўзи бўялмиш кўкка,
Ер шу рангнинг тубига чўккан.

Шулдир — дафн маросимида
Йиғлаётган қардошларим ва
Ғамларимдан узилиб кетмоқ
Ҳамда мангу маконга етмоқ.

Қабрим узра мовийлик ёху,
Мармартошга кўнган киров — шу.
Шулдир исмим устида сузган
Қишки кўм-кўк ва қуюк туман.

Шеър ҳозир мана шу дастурхон атрофида бир пайтда янграгандек унчалик ифодали чиқмади. Ушанда ўзининг тақдири ва ўлимини олдиндан сезгани ҳақида ёзилган бу шеър эрта вафот этган Бараташвилига тегишли эди. Энди эса бу юз йил аввал нималар бўлгани ҳақида эмас, балки ҳозир нималар бўлаётгани, ўз тақдири ва ўз ўлими ҳақидаги шеър эди.

Албатта, шеър буни ўшанда ҳам эслатганди, лекин бунчалик кескин, ҳозиргидек жиддий эмасди...

У шеърни ўқиб бўлди ва Тамаранинг кўзига қараб, ўзи каби у ҳам Бараташвили ҳақида эмас, балки ўғли ҳақида ўйлаётганини билди.

— Яна, — деди Виссарион, — сенинг шеър ўқилишини яхши кўраман.

Лопатин яқинда Москвада Виссарион ҳам танийдиган дўстлардан бирининг достонидан бу байтларни ўқиш илгари ҳаёлига ҳам келмаганди, аммо Бараташвилининг шеъри, ундаги мана бу кўм-кўк ва мовийлар тўсатдан унга «кўм-кўк, кўм-кўк...» сатрларини эслатди.

У ижод қилаётганини ҳаёлига ҳам келтирмай, тўғридан-тўғри шу сатрдан бошлади:

Нега сенинг қарокларингда
Факат мовий, мовий, мовий ранг?
Еки куйган ковокларингдан
Ериб ўта олмайдиган тонг?

Кўз илғамас олис томонлар —
Жанггоҳнинг қок ўзидан шунда
Суйган ўғлим жавоб юборар.
Боши олов ҳамда тутунда:

«Чакирмагил мени, отажон,
Чакирмагил, чакирмагил, о.
Йўлимиз из тушмаган довон,
Учаяпмиз ўт ва қон аро.

Ҳали давом этмоқда жанглар,
Билмам насиб этгайму дийдор.
Бу дунёда бизлар бир зарра,
Қўришмасмиз қайта, алвидо...»

— Унинг ўғли ҳалок бўлган, — деди Тамара.

Бу шеър бошқа одам ҳақида ёзилмаганини у беҳато тушунганди. Факат ўзининг фарзанди ва ўзининг қайғу-алами ҳақида ёзилган бўлиши мумкин.

— Ҳа, — деди Лопатин бу шеърни ўқигани учун ўзини қойиб.

— Бечора Павел, — деди Виссарион. — Демак, ўғли ҳалок бўлгани рост экан. Сен шеърни ўқий бошлашинг билан дарров тушунгандим. Неча ёшда эди?

— Ўн саккизда, — саволларга жавоб бериш оғирлашиб бораётганини англаб деди Лопатин. Лекин жавоб бермасликнинг иложи ҳам йўқ эди. Жавоб бермаслик уларнинг кўз ўнгида фарзандининг ўлими ҳақида ўйлаш, шунга ўхшаб қолишдан ҳайиқиш, деган маънони билдиради.

— Қаерда юз берганди? — сўради Виссарион.

— Москва остонасида. У менга ўша жойнинг номи айтганди-ю, лекин унутиб қўйибман.

— Унвони қанақа эди? — яна сўради Виссарион.

— Младший лейтенант.

Кейин ўртага жимлик чўкди. Бегоналарнинг ҳам, ўзларининг ҳам ташвишлари ҳақида ўйлаётган одамларнинг бу изтиробида аллақандай чуқур инсонийлик бор эди. Ғайритабиий эшитилган «болалар» сўзи каби чуқур инсонийлик. Болалар — фронтга кетганлар хусусида. Ҳа, болалар.

— Менга айт-чи, одатда пиёдалар взводи неча кишидан иборат бўлади? — қўққисдан сўраб қолди Виссарион.

— Қирқ-эллик киши, — деди Михаил Тариелович. У биринчи жаҳон урушининг иштирокчиси бўлиб, ҳозир ўшани эслаб қолди шекилли.

— Ҳозир унақа эмас, — деди Лопатин. — Ҳозир йигирма беш-ўттиз киши бўлади. Жанг жараёнида албатта, кам бўлади...

Қанча кам бўлишига келганда тўхтаб қолди, айтмади. Нега сўралганини тушуниб турганингдан кейин қандай қилиб айтасан?!

— Хўш, майли, йигирма бешта бўлақолсин, — деди Виссарион. — Бари бир тушунолмаёпман, ҳали ўн тўққиз ёшга тўлмай туриб йигирма бешта одамга қандай командирлик қиларкин?

Ўғли ҳақида у шунақаям соғинч билан гапирганидан кейин Лопатин ҳаммасига тушуниб етди: бундан ярим йил аввал ўғли тўппа-тўғри фронтга эмас, балки пиёда младший лейтенантлар курсига борган ва бу ишда балки Виссарионнинг қўли бўлган, ҳеч бўлмаганда шу курс билан ўғлини ўлимдан бир оз нари қилишни

кўнглига тугиб кўйган-у, энди бўлса ўғли фронтда нима билан шуғулланаётганини, деярли ҳаммаси ўзидан катта ёшдаги йигирма бешта солдатга қандай командирлик қилаётганини тўсатдан ўзича тасаввур қилиб кўрди. Ўлимдан бир оз нари қилмоқни истади-ю, балки, аксинча унга яқинлаштириб қўйгандир. «Бу ҳақда фақат урушгина, ўзининг сўнгги сўзини айтади», — деб ўйлади Лопатин ва Тамаранинг кўзлари Виссарионга хавотирлик билан қараб турганини кўрди.

Йўқ, бу уйда дастлаб туюлгандек вазият унчалик жойида эмас!

Эр-хотиндан қай бири ўғли учун кўпроқ хавотир олаётгани ва агар худо кўрсатмасин бу уйда фалокат рўй бергудек бўлса, иккаловидан қай бири мусибатга кўпроқ чидаш бериши, бундан кейин яшаш ва иккинчисига ҳамдард бўлишга биринчи бўлиб қай бири куч топа олиши ҳали номаълум эди.

Виссарион кўзига ёш олди, кейин қўли билан кўзини артиб деди:

— Гоҳида Мишага ҳасад қиламан. У мендан кўра ҳақиқий эркак экан.

— Сендан ўтиб ҳақиқий эркак бўлиш мумкин эмас, Виссарион, — Михаил Тариелович кулиб қўйди, у Виссарион айтган аччиқ сўз оҳангини сезмаганга олди. — Шунчаки, менинг Вахтангим аллақачон эркаклар каторига кирган, аллақачондан бери армияда ва аллақачондан бери урушда. Сенинг Гогинг эса бир йил аввал болакай эди, ўзинг эркак бўла туриб ўғлинг ҳам эркак бўлиб қолганига ҳамон ишоналмаяпсан. Маро билан мен ҳам бундан беш йил аввал бизнинг Вахтанг ўз ҳолича кўкка кўтарилаётганига ишонгимиз келмасди. Қандай қилиб, бизсиз, ўзи кўкка кўтарилса-я?

«Демак, унинг ўғли учувчи экан, — деб ўйлади Лопатин. — Виссарион Миша оиласининг саломатлиги учун қадах кўтараётганда унинг ўғли фронтда эканини айтувди-ю, лекин ким бўлиб хизмат қилишини айтмаганди».

— Ўғлингиз қаерда учяпти? — сўради Лопатин.

— Ленинградда. У денгиз авиациясида хизмат қилаяпти, — деди Михаил Тариелович. — У ҳам мен каби бир оз Ленинградга тегишли жойи бор: мен анави уруш арафасида, ўғлим эса шу урушнинг бошларида Ленинградда бўлганмиз. Сиз Ленинградда бўлганмисиз? Менимча, уёқ томондан ҳеч нимангизни ўқимаганман.

— Бўлмаганман, — деди Лопатин. — Икки марта юборишмоқчи бўлишди-ю, лекин сўнгги дақиқада бош-ка фронтларга жўнатиб юборишди.

— Худди Блокникига ўхшайди, — деди Михаил Тариелович, — «Боши ҳам, охири ҳам бўлмаган ҳаёт, ҳаммамизни кутар тасодиф». Нега куляпсиз? Нима, Блокни ёктирмайсизми?

— Йўқ, ҳаёлимга келган бир фикрдан куляпман. Блокнинг бу сатрларини эшитиб, кабинетида одатда уни «тасодиф кутадиган» муҳаррир ёдига тушганидан кулиб қўйди-да, Блокнинг бу шеърини муҳаррир эҳтимол ўқимаган, деб қўйди ўзича. «Ўн икки»ни албатта ўқиган, бошқа бирор нимасини ўқигани гумон.

— Йўқ, Блокнинг шеърларини яхши кўраман, — деди у овозини чиқариб. — Айнан «Қасос»ини ҳаммасидан кўра ёктираман.

— Едингиздами? «Жаҳон узра тик турар олов...» — Михаил Тариелович ёддан ўқишни бошлади-ю, Лопатин давом эттиришини кутиб тўхтади. Аммо Лопатин бунга қўшилмагач, ўзи байтни охиригача ўқиди:

Хар бир фикр ўзича даҳо,
Хар юракда бордир ихтиёр...
Европанинг устида ғаддор
Тамшанади ташна аждаҳо...
Ким зарб берар?... Бизга қоронғи:
Бу макони жанггоҳ каби, ҳай,
Туман қоплар қадимдағидай
Ва тутунлар анқийди. Енғин.

Ўқиб бўлиб тўхтади. Лопатин аёлларга қаради, улар бир-бирига нимаси биландир ўхшаб, нимаси биландир ўхшамай ёнма-ён ўтиришарди. Балки, бири жангчининг онаси, иккинчиси — урушга кетган болакайнинг онаси сифатида ўхшамаса керак. Иккита ғамгин грузин аёли, ҳар бирининг ўз қайғуси бор. Биттаси кўникиш бўлиб қолган эски барқарор ғамда, иккинчиси — синиқ шиша каби кесадиган ва яқиндагина ҳосил бўлган янги ғамга ботган.

Ха, худди Блок айтганидек:

Хар бир фикр ўзича даҳо,
Хар юракда бордир ихтиёр...

Унинг шеърида бутунлай у ҳақда сўз бормайди, аммо шеъриятнинг асосий мазмуни ҳам шунда бўлса керак. Бир нарса ҳақида гап боради-ю, бошқа нарса ҳақида ўйлайсан. Бошқа нарса ҳақида гап борса, сен ўзингни ўйлайсан.

— Энди мен кетишим керак. — Лопатин ўрнidan турди.

Виссарион уни қолдирмоқчи, шу ерда тунашга кўндирмоқчи бўлди ва албатта илгари бўлгандек Тамара эрининг бу таклифига қўшилади, деб ўйлаганди. Лекин у қўшилмади.

— Унга жавоб бер, Виссарион, — деди Тамара. — Агар бизникида тунаб қолса, уни ҳоли-жонига қўймайсан. Йўлга чиқиш олдидан эса у мириқиб ухлаб олиши керак.

Меҳмоннавозлик қондасига кўра уйда қолишга кўндириш лозим бўлган меҳмонга эмас, балки ўғли жўнаб кетган томонга йўл олаётган унинг ўртоғига шунчаки оналарча айтаётгандек гапирди. Кейин шам қолдиғи хира ёритиб турган нимқоронғи даҳлизда почапўстинини кийишга улгурган Лопатинни қучоқлаб хайрлашар экан, уни чўқинтириб қўйди.

Михаил Териелович хотини билан уч уй нарида истиқомат қилишар экан. Улар билан хайрлашиб бўлишгач, Виссарион Лопатинни нарироққа кузатиб қўйиш учун яна олдинга юраверди.

— Тунгги пропусканг борми ўзи? — сўради Лопатин.

— Бор, — деди Виссарион. — Мен энди хизматчи-ман, исталган дақиқада чақириб қолишлари мумкин. — У бир неча қадам юриб сўради: — Сенингча қандай, фронтдан қайтаётганингда Тбилисига тушармикансан?

— Буниси даргумон. Агар ишларимиз шунақа яхши кетаверса, борган жойимдан тўғри Москвага учиб кетсам керак. Шундоғам бутун дунёни айланиб чиққандек бўлдим. Ҳатто, ҳужумнинг бошланиши пайтига ҳам кечиқиб келдим. Менга айт-чи, Тамара худога ишонадими?

Виссарион дарров жавоб бермади. Анчагача индамай кетаверди, кейин:

— Бу ҳақда у билан гаплашмагандим, — деди. — Лекин менимча ҳозир ишонади. Илгари ишонмасди,

энди бўлса ишонади. Қўпчилик каби, гоҳида ўзим ҳам ишонгим келади. Афсуски, бундай қилолмайман, — деди у, кейин жимиб қолди.

«Ҳа, бу гап тўғри, — деб ўйлади ўзича Лопатин. — Гоҳида, бундай қилолмаслигинга ачинаман. Урушда энди қутулиб кетолмаслигингни, бу ёғига нима бўлишини нариги дунёдан кўролмаслигингни ўйлаб неча марта лаб ачиниб қўясан».

— Саккизда жўнайсанми? — улар редакцияга етиб келиб дарвозахона ёнида тўхташгач, сўради Виссарион.

— Саккизда.

— Тўғри қиласан, кечикиб қолмаганинг маъқул. Хочли довонни қор босганмикан?

— Қор қоплаган-у, лекин машиналар ўтиб турганмиш. Дамба-дам тозалаб туришармиш.

Улар индамай кучоклашиб хайрлашишди. Шундан кейин ҳам Виссарион яна бир дақиқа тўхтаб, ўғлини айтмоқчи, албатта уни кўришини тайинламоқчи бўлди. Шундай қилмоқчи бўлди-ю, аммо айтмади, орқасига ўгирилиб нари кетди.

Довон йўлида бир неча марта дам ботиб қолишди, дам олдинда ботиб қолган машиналар ҳаракатга келгунча кутиб туришди. Лекин эрталаб саккизда йўлга чикиб, довонга кундузи соат иккида ниҳоят етиб келишди.

Чоғроққина эски курорт ресторанини ташқарисидан ярмигача қор босган. Ичкарига киришгач, ойнаси синик дераза тагида ҳам қор уюмини кўришди. Бурчакда ярим вайрона ўчоқда олов ёнмоқда ва бир неча киши ўчоқ бошида тўпланиб олиб кабоб пиширяпти.

Лопатин машинадан йўлдаёқ бўшаган қопчигини олди ва учови — ТАСС мухбири ва ҳайдовчи билан тамадди қилиб олиш учун ичкарида жойлашишди. Емиш ҳам оз эди: қокнон, бир парча пишлоқ ва ТАСС мухбирининг флягасида совиб қолган чой.

Кабоб пишираётган уч грузин — довон бўйлаб кетаётган юк машиналарининг ҳайдовчилари — аввалига бир оз сурилиб, уларга олов ёнидан жой беришди, кейин эса бир сихдан кабоб узатишди. Рад этишнинг иложи йўқ эди, Лопатин тутун ҳидига тўйинган юмшоқ жазларни лаззатланиб чайнади. Бахтга қарши ўзларида ҳам, олов ёнидан жой берганларда ҳам бирор ичадиган нарса — на вино, на ароқ бор эди.

Қабоб еб, чойни ичиб олишди-да, ташаккур айтиб йўлда давом этишди. Энди фақат пастга юрилади ва ҳеч қаерда тутиб қолинмайди. ТАСС «эмка»сининг хайдовчиси, ёшгина грузин солдати машинани илонизи йўлдан елдек учириб борарди. Довонга етиб олгунча у камгап эди, ҳеч кимдан ўзиб кетолмаётганидан хафа эди, энди бўлса йигирматача машинани қувиб ўтди-да, ўзининг абжирлигидан қувониб, бу ерлар урушдан аввал қанчалик гўзал бўлганини гапира бошлади. Лопатин буни биларди, лекин унинг сўзини бўлмади. Илгари бу ерлар қанчалик гўзал бўлганини эшитиш нимагадир марокли эди.

— Ака-укаларингиз борми? — сўради Лопатин.

Йўқ экан. Тўртта опа-сингил бор, ўзи яккаю-ягона ўғил экан. «Яна биргина ўғил, — деб ўйлади у ҳақда Лопатин кечаги суҳбатни эслаб. — Виссарионники каби у ҳам ёлғиз ўғил. Тбилисининг аллақайси кўчасида ундан ҳам хавотир олишяпти. Виссарионга нисабатан унчалик асос бўлмаса ҳам. Пиёда аскарлар сафида младший лейтенант бўлиш бошқа, мухбирга шофёрлик қилиш бошқа масала. Лекин она билан опа-сингиллар барибир айна ўзиникидан хавотир олади. Агар у менинг ўғлим бўлганда ҳар қандай мулоҳазали далилларга қарамай мен ҳам хавотир олган бўлардим. Урушда ҳеч кимнинг йўқлиги яхши-да! Сен биров ҳақида эмас, балки кимдир сен ҳақингда ўйлайди. Опам ўйлайди, кизим ўйлайди... яна Тошкентдаги анави аёл ҳам... Тошкент билан бу ер икки соат фарқ қилади: хозир у ерда соат олти, окшом тушган...»

Лопатин Москвага қайтиб бормагунча унга хат ёзмаслигини биларди. Бу ердан, Кавказдан дала почтаси орқали Тошкентга етиб боргунча қанча вақт ўтиши номаълум бўлгани учунгина эмас, балки яна аллақандай бир сабаби бор эди. Гўё яна бир марта фронтга бориб ва яна бир марта қайтиб келганидан кейингина унга хат ёзишга ҳаққи бордек...

ТАСС мухбири қалпоғини бостириб кийиб, машина бурчагига бошини қўйган қўйи ухларди. Бурилишларда унинг оғир гавдаси силкиниб кетса ҳам уйғонмасди. Қалласи уёқдан буёққа чайқалиб турсада, чехрасида хотиржамлик ифодаси бор эди. Кўзларини эса гўё у манзилга етиб боргунча ухлашга онт ичгандек маҳкам юмиб олганди. Аёл билан ўтказилган уйқусиз ва лаззатли тундан кейин мана шунақа ухланади.

Кечкурун, коронғида Оржоникидзенинг чеккасида бензин олишаётганда шу ерда тунаб колмокчи бўлишди-ю, лекин бензин олгани келган бошқа «эмка»дан тушган фронт йўл бошқармаси капитани билан гаплашиб қолганида у Шимолий кўшинлар группасининг штаби ё Прохладнойда, ё унга якин жойда эканини, ўшаёққа тунда етиб боришини айтди.

Лопатин ҳар сафар фронтга етиб борганида вақтни қизғанарди ва шу боисдан, толиқмаган бўлсангиз йўлга тушаверамизми, деб сўради шофёрдан.

— Нега толиқар эканман? Улар ҳам Тбилисидан келишяпти-ку! Машинамиз бир хил — «эмка». Биз уларни довонда қувиб ўтгандик, уларнинг радиатори қайнаб кетди, бизники эса қайнамади. Улар етиб боришса, биз ҳам етиб оламиз!

Тунги соат ўн иккида ниҳоят етиб келишди.

Оржоникидзеда уйғонган ТАСС мухбири шофёрга ухлаб олишни, унинг ўрнига ўзи машинани ҳайдаши мумкинлигини айтган эди, у «эмка»нинг рулини бермади, ҳолдан тойган бўлса ҳам Прохладнойга ўзи етказиб борди.

Комендатуранинг ўзида тунаб қолишди. Комендант Шимолий кўшинлар группаси штабининг иккинчи эшелони ҳали шу ерда эканини, қўмондонлик эса Минеральная Вода томон ўн беш километр силжиганини айтса ҳам тунда бошқа бирор жойни излашга мажол колмаганди. Уйнинг бир томонига комендатуранинг ўзи жойлашган, бошқасида узунасига қўйилган катларда одамлар юмалаб ётишибди. Шу ерда тунаш учун жойлашишди.

Шофёр машинадан хавотир олиб, кабинасида ухламокчи бўлувди, лекин Лопатин урушнинг бошларида ўзига хос бўлмаган, аммо кейинги бир ярим йил мобайнида орттирган қатъиятлик билан машинани комендатура ҳовлисига киритиб қўйишга рухсат олди! Шофёр радиаторнинг сувини тўкиб келиб, Лопатин билан ТАСС мухбири оралиғидаги катга чўзилди-ю, ўша онда уйкуга кетди.

Лопатин уйғонганида кун ёришиб кетганди. Шофёр ҳам, ТАСС мухбири ҳам ўрнида йўқ эди — афтидан вазиятни аниқлаб келмокчи бўлишган.

Лопатин оёғини катдан осилтириб ўтирди. Енгинасидаги катда туни билан ухлашга ҳалақит берган, бир неча марта қўлларини ҳар томонга ташлаб уйкусираб

бакирган киши ўтирган экан. Бир марта у ҳатто қу-
лочкашлаб башарасига ҳам туширди.

Ҳамон зирқираб турган ёноғини силаб Лопатин
унга кўз қирини ташлаб қўйди.

— Уйқингизда росаям туртдингиз-да, — деди у. —
Жавобини қайтаришдан зўрға ўзимни тийиб қолдим.

— Бўлиши мумкин, — деди қўшниси. — Беҳаловат
ухлайман.

Унинг ёқасида ҳарбий юрист белгиси бўлиб, шилин-
ган бутун лунжи лахталаниб қолган ва лат еган кўз
ости эса шишиб кетган.

— Уйқусираб ўзингизни ўзингиз тушириб қолма-
дингизми? — сўради Лопатин.

— Бунчаликка борганим йўқ. Ўнгимда шундай бўл-
ган, бомбардимонга дуч келиб қолганимизда.

— Қаттиқ бомбардимон қилишяптими?

— Унчалик эмас. Аммо кеча омадим юришмади.

Улар танишиб олишгач, ҳарбий юрист кеча омадла-
ри юришмагани, тўғрироғи, ўзининг омади келганини
Лопатинга гапириб берди. Бошқаларнинг омади юриш-
мабди. Кеча эрталаб бу ердан, Прохладнойдан фронт
томон энди йўлга чиқишган экан, бомбардимон остида
қолишибди. «Эмка» ёниб кетибди, унинг учала ҳамро-
ҳи — трибунал раиси, машинистка ва ҳайдовчи — ёт-
ган жойга бомба тушибди. У ҳам машинадан отилиб
чиқибди-да, улардан кўра сал нарида музлаган ерга
ўзини ташлаган экан.

— Кеча уларни дафн этиш учун қолишга тўғри
келди, — деди ҳарбий юрист. У оғрикдан ғижиниб қўй-
ди. — Энди Совет ҳокимиятининг дастлабки кунлари
бўлганидек бир ўзим ишлашга бораман. Ҳамма ко-
нунларим ёниб кетди, кодекслар ҳам. Трибунал ҳам
ҳалок бўлди.

Чой устидаги суҳбатдан маълум бўлдики, бу ҳарбий
юрист — Ефимов армиясининг прокурори — бугун ўз
қўшинига етиб оларкан. Армия штаби тунда бу ердан
ўттиз беш километр шимолий-ғарб томонда, кеча эрта-
лаб олинган Советское кишлоғи районида экан.

— Бирга кетамиз, — деди Лопатин. — Ўртоғим
қайтсин, уни кўндираман. Мен ҳам тўғри Ефимов ҳузу-
рига бормоқчиман.

Лопатин ўйлагандек, бирор маълумот олиш макс-
адида юрган ТАСС мухбири қайтиб келиб, тўғри Мине-
ральная Водага қилинаётган ҳужум кеча сусайганини

айтди: немислар каттик қаршилиқ кўрсатишибди-ю, аммо ўнгротдан, Минеральная Водани четлаб ҳам ил-гарилаб бориляпти.

— Айни сизнинг Ефимовингиз армияси олға силжи-япти, — деб қўшимча қилди Лопатинни кечаги суҳбат-дан Ефимовга яқинлигини билиб.

— Шундай бўлгач, эрталабдан ўшокқа тўғри жў-найверамиз, — деди Лопатин.

Аммо, тассчи эрталабдан тўғри ўша ёкка жўнашни истамади, аксинча, бир соатдан кейин мотам митингги бошланадиган Прохладнойда бир оз қолишни, митинг-дан кейин алоқа марказига бориб учрашишни, кейин эса тассчи ўзининг, қизил юлдузчи ўзининг машинаси-да йўлни давом эттириши учун биргаликда унинг ма-шинасини кўздан кечириб чиқишни хоҳларди.

Бирок, иши билан боғлиқ бўлган бирор нимани олдиндан миясига қуйиб оладиган Лопатин чекинишни ёқтирмасди, у тассчини ўзининг таклифига қўндирди. Лопатин митинг тугаши биланоқ Ефимовнинг ҳузурига жўнаб кетадиган ва эртасига кечкурун бу ерга қайта-диган, шу ерда қоладиган тассчи эса митинг ҳақида материални ёзиб Москвага жўнатадиган бўлди. У яна аллақандай аҳоли пункти қўлга киритилгани ҳақидаги бир неча сатрдан кўра буни муҳим деб ҳисоблади ва бунда тассчи ўзича ҳақ эди.

Хайдовчи ёнилғи топгани жўнаб кетди. Лопатин эса прокурор ва тассчи билан бирга митингга борди.

Вокзалолди майдонига етиб боришганда, митинг бошланиб бўлганди, ён томонлари тушириб қўйилган юк машинасида озғин батальон комиссари турарди. Бошьяланг, кулоқчинини қўлида маҳкам ғижимлаб ол-ган, кичик бўлса ҳам гўё каттакон майдонда гапира-ётгандек овози ҳаяжонли чиқяпти.

Юк машинасининг кузовида батальон комиссари билан ёнма-ён ундан кейин сўзлайдиган эркак ва аёл-лар туришибди. Машинанинг атрофида ҳам фуқароча кийинган оломон. Унчалик кўп эмас, лекин мана шу кичик майдонда бари бир кўпга ўхшаб туюларди.

Эрталабдан кун совуқ бўлди. Майдон юпка муз қопланган ўнқир-чўнқирликлардан иборат эди. Иркин-ди қор филдирак ва оёқлар остида топталиб кетган.

Майдонга тўпланганлар оккупация азобидан эзи-либ, ҳали қоматини ростлаб олмаган чувринди, эти бориб устихонига ёпишган одамлар эди. Гўё уруш фа-

кат майдонни қоплаган мана шу ирkit қор узра эмас, балки одамлар устидан ғилдирак ва оёқлари билан босиб ўтгандек эди.

Юк машинаси устида туриб гапирётган батальон комиссари нимани ва қай тартибда айтишни олдиндан биладиган тажрибали нотик эмасди. У бир мавзудан иккинчисига ўтиб кетар, яна олдингисига қайтар, унутганларини эслаб, аввал айтганларини яна такрорларди, дам овози кўтарилиб кетар, дам немислар ўлдирган одамларнинг фамилияларини унутиб жимиб қолардида, рўйхатга тикилиб яна такрорларди. Аммо унинг нотикларга хос бўлмаган беўхшов нуткида ҳар қандай моҳирона сўзамолликка қараганда аллақандай кучли бир нима бор эди: у ўлганлар ва қийнаб ўлдирилганлар ҳақида гўё ўзи ўлиб тирилган-у, қабрдан чикиб келгандек, гўё юз берган воқеалар бўлмаслиги мумкин бўлгандек, гўё кимнидир ҳали тирилтириб ўша ердан танкка қарши зовур ва оҳақли чуқурлардан бу ерга, тирик одамлар ёнига қайтариб келса бўладигандек қаттиқ ачиниш билан гапирарди.

Нотик сўзини яқунлагунча Лопатин юк машинасининг ёнига анчайин яқинлашиб қолди. Батальон комиссари гапирётганда оломон борган сайин олдинга силжиб уни шу ерга суриб қўйди.

Батальон комиссари овозини гўё бу ерда, майдонда, мана шу одамлар ҳузурида бутунлай сарф этиши лозим бўлгандек, гўё айтган гапларидан кейин овози ҳеч кимга ҳожати қолмайдигандек бор овози билан бўғиқ оҳангда: «Немис босқинчиларига ўлим!» — деб қичқирди-да, кулоқчин ушлаган кўлини кўтарди, лекин киймади, у билан ёшларини артиб, ёнида турган фука-роча кийимли кишига — райижроқом раиси бўлса керак — шивирлаб бир нима деди. У ҳам бошидан шапкасини олиб ва бошини қаттиқ силтаб, яқинигинада шу ерда, мана шу кўчаларда, шу майдоннинг атрофларида яшаган, ҳозир эса тириклар сафида бўлмаган одамларнинг исм-фамилияларини баланд овоз билан айта бошлади. Аввал фамилиясини, кейин эса гўё аллақандай ҳужжатни ўқиётгандек ҳар сафар исми ва отасининг исмини тўлиқ айтарди. Ҳар икки марҳумдан кейин «яна» сўзини қўшарди-да, яна ўқишда давом этарди. Мана шу «яна»лардан фамилияларнинг охири йўқдек туюларди.

Ундан кейин ўқитувчига ўхшайдиган кекса аёл га-

пирди. Нутқини бир текисда, хотиржам бошлади, ҳатто қўлидаги қоғозга ҳам қараб қўйди. Кейин йиғлаб юборди. Яна қоғоздаги бир неча жумлани ўқиб, яна ҳўнграб юборди-да, қўлини силтаб ўгирилиб олди.

Кейин эса катта ёшдагилар қизалоққа йўл беришди. Унинг эғнида этаги қирқиб ташланган шинел, бошида солдатча, қайсидир ўликдан ечиб олинган қулоқчин. Тирик солдатларда қизалоқларга бериш учун иккитадан шинель ва қулоқчин бўлмайди. Қулоқчин остидан иккита кокили чиқиб турибди. Чехрасида хотиржамлик аломати, қўлларини эса, олдинга чиқиши биланоқ гўё мактаб кечасида шеър ўқишга ҳозирланаётгандек, орқасига чирмаштириб олган.

У қўлини орқасида тутиб гапирарди, чехраси ҳам, овози ҳам хотиржам. Бир текисда ингичка, ҳаммага эшитиларли, хотиржам овоз. Юк машинасининг устида туриб, немислар ота-онасини қандай осишгани, буларнинг ҳаммаси қандай юз берганини гапириб беряпти, воқеа унинг кўз ўнгида содир бўлган. Шулар ҳақида гапирар экан, отам ва онам эмас, балки ҳар сафар дадам, ойим дерди. Ўзининг ингичка, ҳаммага етиб боровчи овози билан дадам ва ойим дейишида аллақандай чидаб бўлмас бир нима бор эди.

Оломон ҳаракатга келди, энтиқиб йиғлаш овозлари эшитилди. У бўлса ўша ерда, юк машинаси устида туриб, ўзининг ингичка, бир текис овози билан ҳамон такрорларди: дадам, ойим, дадам, ойим...

Анчадан бери дашт бўйлаб боришяпти-ю, лекин ҳамон бу овоз Лопатиннинг қулоғи остидан нари кетмасди.

Прокурор машинага ўтириб анчагача чурқ этмади, кейин эса кеча ўртоқларини дафн этишаётганда оҳакли чуқурларга ағдарилган катталар ва болаларнинг мурдаларини ёриб кўриш ишларини амалга оширган врачлар билан учрашганини айтиб берди: врачларнинг гапига қараганда, булар ҳали номаълум бўлган аллақандай усул билан ўлдирилган экан, шу ерлик икки киши гувоҳлик бериб, немисларда газ чиқарадиган аллақандай ўлим машинаси бўлганини айтишибди.

— Қанақа машина экан? Илгари ҳеч эшитмагандим, — деди Лопатин.

— Қанақа машина экани номаълум. Ҳозирча қўлга туширишгани йўқ. Лекин икки кишининг айтишича,

машина шу ерда бўлган. Медицина хулосаси эса ўлим бўғилиш оркали содир бўлганлигини кўрсатиб турибди.

Прокурор жимиб қолди, Лопатин ҳам ўша газ машинаси ҳақида энди суриштирмай қўйди. У дарҳақиқат урушда даҳшатли нарсалар етарли эканига, дам у ерда, дам бу ерда одатда ўзи ишонмайдиган заҳарланган ўқлар, пулемётга занжир билан боғлаб ўлимга маҳкум этилган фашистлар ҳақидаги бўлмағур мишмишларга одатланиб қолганди.

«Газ машинаси», — бу сўзни хаёлан немис тилига кўпликда таржима қилди: газмашинен... Аввал таржима қилиб, кейин эса хаёлан немисчасига айтганда бу сўзда ҳақиқий, лекин сезилмайдиган аллақандай бир нима пайдо бўлди: «Газмашинен»...

Улар тап-тақир дашт бўйлаб ҳамон илгарилаб боришарди. Қанчалик олдинга юришса уруш ўзининг одатий аломатлари билан шунчалик яқинлашиб келарди. Санитар автобуси, снарядлардан бўшаган яшчикларни ортган юк машиналари нариги томондан уларга қарама-қарши келяпти. Асирларнинг сийрак колоннаси — иккита соқчи билан йигирмата киши ҳам ўшаёқдан келяпти. Кейин тўла бўлмаган, эллик кишилик рота — қўшимча куч бўлса керак — у ёққа йўл олган. Йўлнинг ўнг томонида бомбадан ҳосил бўлган чуқурлик кўринди. Кейин чапда, сўнг яна ўнг томонда чуқурлик. Улардан бирининг ёнидаги қор остидан қопқора оёқ чиқиб турибди. Суякни тишлаб олган ит машинадан кўрқиб ўзини четга олди, усти мажакланган немис танки, ундан сал нарироқда, қоқ йўлнинг ўзида ёндирилган бронетранспортёр қийшайиб ётибди, у ҳам немисларники.

Бу ерда ҳозирча катта жанглрсиз ҳужум олиб борилгани сезилиб турарди. Афтидан немислар ҳаракатдаги паналовчи отряд ҳимоясида шошилишча равишда чекинишган бўлишса керак.

Бронетранспортёрни айланиб ўтиб, таёққа таяниб фронт томон кетаётган солдатга етиб олишди. Лопатин ҳайдовчига машинани тўхтатишни буюрди ва эшикни очиб чулоқланиб келган солдатдан қаёққа кетаётганини сўради.

Солдат оёғи лат еганини, ҳозир эса госпиталдан келаётганини, ўз қисмига етиб олмоқчи эканини айтди. Яна савол берилишини кутиб ўтирмай, чўнтагидан медицина справкасини олди.

— Қисмингиз қаерда ўзи? — справкага қарамай сўради Лопатин.

Солдат қўли билан олд томонни кўрсатди.

— Айтишларича, кеча Советскийда бўлишган экан. Яна бир оз юрилса «Соломенское» деб ёзилган кўрсаткичли айрилиш келади. Шу ердан мен чапга юраман.

Соломенское бугун Ефимов армиясининг оператив группаси эрталабдан етиб бориши тахмин қилинган пункт эди. Лопатин солдатга машинага ўтиришни буюриб, уни айрилишгача олиб бориб қўйишини айтди.

Солдат армияда қария деб аталувчилар тоифасидан бўлиб, анчайин гапдон чиқиб қолди. Айрилишгача беш километр йўлни босиб ўтгунларича, у ҳамсухбат топилганидан қувониб, хужумнинг ўтган икки куни ҳақида Лопатиннинг саволларига жавоб берди, бундан кейингисини у билмасди, чунки айни ўшанда оёғининг томири узилиб кетибди. Кейин эса ўзи ҳақида, ёшлигида граждaнлар урушида катнашиб, бандитларга қарши курашувчи отряд сафида шу ерларда, нўғой даштларида жанг қилганини, бу урушда эса икки марта яралангани ва «Жасурлиги учун» медали билан мукофотланганини; ўзи Бервенководан эканини, бева ва фарзандсизлигини, хотини уруш арафасида вафот этганини, уйини эса, қўшниларнинг ёзишига қараганда, немислар ёндириб юборишганини, қўшнилар буни немислар Бервенковони иккинчи марта эгаллашларидан сал олдин ёзишга улгуришганини, энди унинг фикрихаёли бир нарсaда: урушдан кейин бирор жойда уй-жойли тул аёлни топиб уйланишга қаратилганини гапириб берди.

— Албатта, агар ўлимга чап беролсам, — деб қўшиб қўйди жиддийлик билан қулмай. — Ўлим жудаям очопат нарса, истаганини ютиб юбораверади, унга ҳамма барабар. Асосийси, бекорга йўқ бўлиб кетмаслик. Аввал исботлаш, кейин эса ҳалок бўлиш. Агар тирик қолсанг, барибир умрбод эмас! Менинг ёшимда ҳатто кайфиятинг аъло даражада бўлса ҳам йигирма йилдан кўп яшаш амри-маҳол! Мен жангга кирганимда, нима бўлса бўлар, дейман. Қалтирасанг ҳам, ашула айтсанг ҳам, йиғласанг ҳам, бари бир, пешонангга ёзилган ўқдан ўзингнi асраб қололмайсан. Ҳаммага битта умр берилган, ҳеч ким икки умр яшамайди. Душман хужум қилдими, уни бир ёқли қилиш керак. Уни нима қилоласан! Агар уни йўқ қилмасанг, у сени маҳв этади.

У бу гапларни ўз сўзининг кучи ва ҳаққонийлигига ишонч ҳосил қилган ҳолда дабдабасиз айтди. Албатта, буни биринчи марта айтмаётган бўлса ҳам, бу сўзларини бошқалар учун насихат ҳисоблаши сезилиб турарди. Бирок, бир вақтнинг ўзида бу унинг ҳаёт ва ўлимга нисбатан шахсий фикри эди.

«Ҳа, худди шундай, душман хужум қилдими, бас, уни бир нима қилиш керак, — деб ўйлади Лопатин. — Қисқаси, қанча ўйласак ҳам айтолмайсан».

У Тошкентда уруш ҳақида пьеса қўймоқчи бўлган буюк актрисани эслаб, нима қилишни: ётиш керакми ёки ўрнидан туришни, отиш керакми ёки отмасликни, югуриш керакми ёки бу жойдан жилмасликни ўзи учун ўзи ҳал этадиган, урушда энг асосий киши ҳисобланган бу солдатнинг гапларини эшитиб ҳозир ҳис этаётганларини қанча ҳаракат қилса ҳам бари бир унча ҳис эттиролмагани ҳаёлидан ўтди.

Айрилишда немисларнинг узун штаб автобуси ёнбошига ағдарилиб ётарди. Мина парчалари илма-тешиқ қилиб юборган томига кимдир милтиқ найзаси билан: «Нима бўлса бўлгандир, немис биздан қочгандир», деб ёзиб қўйибди. Ёнгинасида эса: «Соломенское» деб ёзилган кўрсаткичли тахтача қоқиб қўйилган.

Солдат ерга тушиб, чўлокланганча қори топталган йўл бўйлаб чапга юрди, машина эса ўнгга, Соломенское томон бурилди.

Энди кўрсаткичи бўлмаган йўл бўйлаб таваккалига яна бир марта ўнгга бурилишди-ю, адашиб кетишди: Соломенскоега эмас, балки қўрғонга ўхшаш юмалок тепалик этагидаги учта уй олдига келиб қолишди; шу уйларда дивизия штаби жойлашган экан.

Бу ерга етиб келгунларича йўл-йўлакай вайрон бўлган ёки ёндирилган уйлар учраганди, мана бу уйларга эса уруш шафқат қилибди. Аммо йўлдагига қараганда уруш бу ерга яқин эди. Машинадан тушишлари билан тепалик ортида, бу ердан кўринмайдиган бизнинг тўпларимиз дамба-дам гумбурлаб отаётгани дарров эшитилди. Бу ерга жуда яқин жойда тўпларнинг ўт очиш жойи бор эди.

• Майор, дивизия штабининг бошлиғи Лопатиннинг ҳужжатларини кўздан кечириб бўлиб, улар адашиб қолишганини, саккиз километрча ўнгга кетиб қолишганини айтди. Соломенскоега, армия штабининг оператив группасига етиб бориш учун орқага қайтиб чапга юриш

керак экан. Лекин, агар Лопатин армия қўмондони билан гаплашишни истаса, марҳамат, қўмондон ҳозир шу ерда. Илгари силжиш тўхтаб қолгани сабабли шу дивизияга келган. Олдинда Горькая балка бўсағасида немислар бор, қаршилиқ кўрсатишяпти. Агар тўғридан борилса — уч километр нарида. Қўмондон дивизия командири билан бу ердан икки километр наридаги анави тепаликда, кузатув пунктида.

— Тепалигимизни айланиб ўтсангиз шундоққина рўпарангизда кўриниб туради. Агар борсангиз, — қўшиб қўйди майор.

— Бораман, — деди Лопатин.

Ўша ёққа, олдинга дарров жўнаб кетгиси келмади, аммо ўша ёқда бўлган армия қўмондонининг хузурига етиб бормай бу ерда қолишга нимадир имкон бермасди.

— Фақат эҳтиёт бўлинг, — деди майор. — Немис снаряд ёғдириб турибди, кимирлаган инсонни нишонга оляпти. Шунини демасангиз, адашиб қолмайсиз, йўл битта!

Прокурор дивизия штабида қолди. Лопатин эса машинага ўтириб жўнаб кетди. Тепаликни айланиб ўтиши билан бу ерда чиндан ҳам адашиш мумкин эмаслигини тушунди. Икки километрча олдинда этагида узун ғиштин иморати бўлган яна битта тепалик кўриниб турарди.

Қор босган тор йўлнинг чеккаларида атрофи қопқора кесаклар сочилган чуқурликлар кўзга ташланди.

Лопатин ойнани туширди-да, бошини чиқариб олдинга қаради. У ўқ ёмғири остида қолишдан қўрқарди. Бунга кўниқолмагани учун ҳам ундан қўрқарди.

Ўнгда узокдан артиллериячиларимизнинг ўт очиш позицияси кўриниб турибди. Артиллерия тепалик ортини ўққа тутмоқда. Булар ўзимизнинг тўплар бўлса ҳам, бари бир улар ўт очганда одам нимагадир хавотирга тушарди. Бу ҳам кўниқмасликдан.

Тепалик этагидаги ғиштин иморат илгари чорвачилик фермаси бўлганга ўхшайди. Деразаларининг барча ойналари синган, эшиги суғуриб олинган; деворнинг бир томонида қор босган гўнг, иккинчи томонида «эмка» билан «виллис» тумшугини тираб турибди.

Лопатин ҳайдовчига машинани ўшалар ёнига қўйишни буюрди-да, ўриндикдан шу пайтгача чамадо-нида бўлган дала сумкасини олиб, почапўстини устидан елкасига осиб қўйди.

— Ўртоқ майор, бу ерда нега тўхтадик? Бундай тепаликдан энг чўккисигача чиқиш мумкин! — завк билан деди ҳайдовчи.

— Чиқа олишингизга ишонаман, лекин, барибир яхшиси мана шу ерда кутатуринг, — унинг шижоатидан мамнун жилмайиб деди Лопатин ва қиялик бўйлаб юқори кўтарила бошлади.

У алоқа сими ёқалаб то чўккигача кўтарилди-да, унчалик чуқур бўлмаган илонизи окопда турган одамларнинг елка ва бошларини кўрди. Тепалик ортига қараётганлардан бири дурбиндан кўзини олиб орқага ўгирилди. Кейинги дақиқада эса Лопатиннинг ортида дастлабки снаряд портлади.

Окопчага ўттиз кадамча қолганда афтидан у ўша жойга югуриб етиб олиши лозим эди. Лекин Лопатин ўзини ерга отди-ю, елкасидаги ноўрин сурилиб қолган дала сумкаси кўкрагига каттик ботди.

Немислар тепаликни мўлжаллаб отишарди. Снарядлар дам яқинида, дам нарироғида портларди. Чийиллаб учаётган снаряд Лопатинга охиргиси бўлиб туюлар ва агар бу снаряд охиргиси бўлса, энди тирик қолишини ва умуман ҳаётидаги ҳамма нарса яхши бўлишини тахмин қиларди. Урушнинг айрим кунларида у ўзининг ҳаёти ҳақида ҳам, ўзининг ўлими ҳусусида ҳам турли-туман мулоҳазага борарди. Аммо, ҳозир ҳаёт ва ўлим ҳақида ўйлар экан, Тошкентдаги анави аёл ҳам ёдига тушди...

Аммо снарядлар ҳамон портлаб турарди ва ниҳоят, атрофга жимлик чўккач, ўрнидан туришга юраги дов бермай, гарангсираган кўйи, тирсагига тиралиб олдинга қараганди, юқоридан, окоп ичидан ўзи томон югуриб келаётган кишини кўрди.

— Сизни ўлдига чиқаргандик, — деди югуриб келган капитан қувончли табассум билан, — қани, юринг, қўмондон сизни кузатув пунктига таклиф қияпти.

Лопатин атрофга аланглади: қайиши узилиб кетган дала сумкаси қор устида ётарди. Уни олиб капитаннинг ортидан эргашди.

— Салом, Василий Николаевич, марҳамат килинг, — деди Ефимов торгина окопда уймалашиб турган одамлар орасини ёриб ўзининг олдига келган Лопатинга. — Артиллерия отишмаси бошланмасдан олдин сизни узоқдан танигандим. Анчагина чаққон экансиз. Биринчи снаряд ёнгинангизда портлади-я!

У папоғини бошидан олди-да, тиззасига уриб, чангдан тозалади.

— Манзилингга етай деганда ерга тумшуғингни тираб ётиш кўнгилсиз нарса-да, — деди Лопатин.

— Урушда кўнгилга ёкадиган нарсанинг ўзи йўк, — Ефимов киртишланган бошига папоғини кийди-да, ёнида турган полковник томон ўгирилди. — Танишинг, бизнинг мезбон, дивизия командири полковник Шелиганов. Бу ўртоқ эса «Красная звезда»дан, сизнинг штаб бошлиғингиз айтган Лопатин бўлади. Менинг одессалик сафдошим! Андрей Иванович, артиллериячиларга кўнғирок қилиб ўт очишга қандай тайёргарлик кўрилганини текширинг. Бошлаш керак.

Полковник окоп оралаб кетди. Ефимов эса:

— Сизни соғ-саломат кўрганимдан хурсандман, — деди Лопатинга.

— Мен ҳам хурсандман, — деди Лопатин ва беҳосдан кўшиб қўйди: — Мен сизнинг уйингизда бўлдим.

— Қанақа уйда? — гўё урушдан бошқа унинг ҳеч қандай уйи бўлмаган ва бўлиши ҳам мумкин эмасдек сўради Ефимов.

— Тошкентдаги сизнинг собиқ квартирангизда. Мен бу ерга Тошкент орқали етиб келдим.

— Хўш, қалай, артист ўртоқлар расвогарчилик қилишмабдими? Мен чизган расмлар осиглик турибдими?

— Ҳа.

— Нима дейишяпти? — Енига келган дивизия командирига ўгирилиб сўради Ефимов.

— Тайёр, деб ахборот беришди. «Катюша»лар етиб келиб, маррасини эгаллабди.

— Бўлмаса, худо ёр бўлсин. Команда беринг! — Ефимов қўлида дурбин билан окопнинг тупрок уюмига тирсагини қўйди.

Лопатин ҳам ўшоққа қаради. Олдинда пасткамлик бўйлаб илон изи бўлиб кетган дарёга ўхшаш музлик минтақаси кўриниб турарди.

Мана шу музлик минтақаси ортида эса уйлар кўзга ташланади.

— Хув ўша жой Горькая балками? — ёнида турган адъютантдан сўради Лопатин.

— Ҳа, — деди у. — Ирмоқ ҳам Горькая балка, поёлка ҳам Горькая балка. Уни бугун қўлга олишимиз керак.

Олдинда пиёдалар сафи музлаган ирмоққа яқинла-

шиб колгани кўриниб турарди, пулемёт отишмаси ҳам кулоқка чалинди. Артиллерия ҳозирча миқ этмасди.

«Бугун қанақа кун? Саккизинчими? — ўйлади ўзи-ча Лопатин. — Агар Москва йўлида, Погорел шаҳар-часи яқинидаги ўша бомбардимон бўлган ўн тўққизинчи кун эрталабдан ҳисобланса урушсиз йигирма кун ўтибди. Ҳа, худди шундай. Ҳам шундай, ҳам шундай эмас. Сабаби...»

У ўйини давом эттиролмади. Орқада «Катюша»лар ўт очиб қолди. Нақ бошлар узра шивиллаб учаётган сап-сарик ёй олдинда гумбурлаб портлар ва бир минут олдин якқол кўриниб турган Горькая балкани портлаш тутунидан ҳосил бўлган қоп-қора девор билан борган сайин тўсмоқда эди...

(Иккинчи китоб тугади)

С 57 Симонов Константин.

Урушсиз ўтган йигирма кун. Қисса.— Т. Ёш
гвардия, 1990.— 224 б.

Харбий мухбирнинг ҳаёти ҳақида ёзилган бу асар «Шахсий
хаёт аталмиш» деб номланган учта қиссадан иборат ромanning
иккинчи қиссаси ҳисобланади.

Урушнинг куз куриб қулок эшитмаган азоб-уқубатлари,
ҳарбий мухбирликнинг ўзига хос машаққатли томонлари муаллиф
томонидан ҳаққоний акс эттирилган.

Симонов К. Двадцать дней без войны. Повесть.

Р 2

Литературно-художественное издание

На узбекском языке

КОНСТАНТИН СИМОНОВ

ДВАДЦАТЬ ДНЕЙ БЕЗ ВОЙНЫ

Повесть

Редактор Э. Сиддигов

Рассом В. Циганов

Расмлар редактори Н. Абдуллаев

Корректорлар Б. Юнусов ва М. Хужаева.

ИБ № 2746

Теришга берилди 21.11.89. Босишга рухсат этилди 23.02.90.
Формати $84 \times 108^{1/32}$ № 2-босма коғозга литературная
гарнитурада офсет босма усулида босилди. Шартли босма
листи 11,76. Шартли кр.-отт. 12,18. Нашр листи 11,96
Тиражи 45000. Заказ № 2356. Баҳоси 75 т. Шартнома 66—89

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Еш гвардия»
нашриёти, Тошкент, 700113. Чилонзор райони,
Қатортол кучаси, 60.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриё-
тининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли босмаҳонаси.
Тошкент, «Правда» газетаси, 41.

**«Ёш гвардия» нашриёти Улуғ Ватан урушида
фашистлар Германияси устидан қозонилган ғалабанинг
45 йиллигига бағишлаб қуйидаги китобларни босмадан
чиқаради:**

**К. Мухамедов
Чекинган ўлим**

**А. Рахмат
Унутилмас кунлар**

**Ж. Саримсоқов
Оловли соҳил**

**М. Қўшчонов
Тепки босилди**

**Тўплам
Садоқат**